

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА і ОБОРОНА

№ 5 (109)
2009

Засновник і видавець:

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА РАЗУМКОВА

Генеральний директор Анатолій Рачок
Шеф-редактор Людмила Шангіна
Редактор Алла Чернова
Макет Олександр Шапала
Техніко-комп'ютерна
підтримка Володимир Кекух

Журнал зареєстровано в Державному
комітеті інформаційної політики України,
свідоцтво KB № 4122

Журнал видається з 2000р.
українською та англійською мовами
Загальний тираж 3800 примірників

Адреса редакції:
01034, м. Київ, вул. Володимирська, 46
офісний центр, 5-й поверх
тел.: (380 44) 201-11-98
факс: (380 44) 201-11-99
e-mail: info@uceps.com.ua
веб-сторінка: <http://www.razumkov.org.ua>

При використанні матеріалів
поширення на журнал
“Національна безпека і оборона”
обов'язкове

Фотографії:
УНІАН – обкладинка,
Укрінформ – стор. 7, 39,
“Единое Отечество” – стор. 69

© Центр Разумкова, 2009

Проект виконується Центром Разумкова спільно
з Інститутом Європи Університету Базеля за
підтримки Державного секретаріату з питань освіти
і досліджень Швейцарської Конфедерації

З М І С Т

КРИМСЬКИЙ СОЦІУМ: ЛІНІЇ ПОДІЛУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСОЛІДАЦІЇ (Аналітична доповідь Центру Разумкова)	2
Розділ 1. ДОМІНУЮЧІ СПІЛЬНОТИ КРИМУ: САМОВИЗНАЧЕННЯ, ХАРАКТЕР ВЗАЄМОВІДНОСИН, ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВИТКУ (у кримському і загальноукраїнському контекстах)	3
1.1. СОЦІОКУЛЬТУРНІ СПІЛЬНОТИ КРИМУ: ОСОБЛИВОСТІ САМОВИЗНАЧЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОЇ КРИМСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	3
КАРТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ГРУП КРИМУ	8
ДОДАТОК 1 ОСОБЛИВОСТІ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СПІЛЬНОТ	10
1.2. ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЇ І КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У ВІДНОСИНАХ МІЖ ДОМІНУЮЧИМИ СОЦІОКУЛЬТУРНИМИ ГРУПАМИ	13
1.3. БАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ І МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У КРИМУ	19
ТАБЛИЦЯ ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ ДОМІНУЮЧИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ГРУП АР КРИМ	22
Розділ 2. ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА СИТУАЦІЮ В АР КРИМ	29
2.1. НЕЕФЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ В АР КРИМ	29
2.2. НЕВРЕГУЛЬОВАНІСТЬ ПРОБЛЕМ ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	37
КАРТА СТАН РОЗСЕЛЕННЯ ТА ОБЛАШТУВАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР В АР КРИМ	42
2.3. ФРАГМЕНТОВАНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ АР КРИМ ТА ЙОГО ВРАЗЛИВІСТЬ ДО ЗОВНІШНІХ ВПЛИВІВ	48
ДОДАТОК 2 ІНФОРМАЦІЙНІ УПОДОБАННЯ КРИМЧАН	54
2.4. ДИСПРОПОРЦІЇ У ЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРАВ І ПОТРЕБ В АР КРИМ	56
2.5. ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНІЧНОЇ І РЕЛІГІЙНОЇ НЕТОЛЕРАНТНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ АР КРИМ	60
ДОДАТОК 3 ОРГАНІЗАЦІЇ АР КРИМ, ЩО НАЙБІЛЬШОЮ МІРОЮ ВПЛИВАЮТЬ НА МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ	66
Розділ 3. ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	70
СТАТТІ КРИМСЬКИЙ ПРОЕКТ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОЛІТИКИ НА ОСНОВІ AD HOC РІШЕНЬ Олександр ЛИТВИНЕНКО	73
КОНФЛІКТНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В АР КРИМ: МІЖЕТНІЧНИЙ КОНТЕКСТ Юлія ТИЩЕНКО	77
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ Юрій ЯКИМЕНКО	84

Умови отримання журналу — на нашій веб-сторінці:
<http://www.razumkov.org.ua/magazine>

КРИМСЬКИЙ СОЦІУМ: ЛІНІЇ ПОДІЛУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСОЛІДАЦІЇ

АР Крим є особливим регіоном України не лише через свій автономний статус, але й завдяки унікальній історичній та культурній спадщині, національному складу населення, геополітичному становищу. Можна без перебільшення стверджувати, що здатність інтегрувати Крим у загальноукраїнський політичний та соціокультурний простір є одним з головних тестів на зрілість та ефективність Української держави. Цим зумовлюється винятково важливе значення кримського напрямку в українській політиці. Однак, на жаль, не має підстав говорити про великі успіхи на цьому напрямі, скоріше – навпаки.

Можна стверджувати, що суспільно-політична ситуація в АР Крим, після відносної стабільності кінця 1990-х - початку 2000-х років, останнім часом погіршилася.

Внаслідок серйозних політичних протиріч, розбалансування виконавчої владної вертикалі, відсутності системності та послідовності в політиці Української держави стосовно Криму взаємодія між республіканською і центральною владами в певних секторах відійшла від стандартів конструктивної співпраці, що зумовило хронічне невиконання або й відвертий саботаж рішень центральної влади стосовно Криму.

На цьому фоні стали очевидними недоліки чинного законодавства в частині визначення прав і повноважень АР Крим, регулювання відносин автономії з Києвом, презентації й захисту її інтересів у вищих органах державної влади.

Водночас, у Криму активізувалася діяльність радикальних, насамперед проросійськи орієнтованих громадсько-політичних сил, що виявилось, зокрема, в посиленні протидії заходам державної влади, спрямованим на зближення з євроатлантичними структурами, а також у моральній підтримці військових дій Росії та її Чорноморського Флоту під час збройного конфлікту з Грузією в серпні 2008р.

Залишаються далекими від остаточного вирішення проблеми облаштування та соціальної реабілітації репатріантів, насамперед представників кримськотатарського народу. Попри значну роботу з вивчення цих проблем, проведenu державними органами України та представницькими органами кримськотатарського народу, до цього часу немає повного взаєморозуміння між його політичним керівництвом і державною владою з питань відновлення економічних, соціальних, культурних і політичних прав кримськотатарського народу, визначення його місця у правовому просторі України та її державній системі. На фоні очевидної недостатності у кримських татар засобів для захисту своїх колективних інтересів, це призводить до втрати довіри до влади, як української, так і кримської, і погіршення міжнаціональних відносин у Криму.

Брак стратегічних підходів української влади до комплексного розв'язання кримських проблем, переважання політики ситуативного реагування на окремі проблеми або їх ігнорування відбивається в суспільній свідомості жителів Криму у вигляді зростання сепаратистських та іредентистських настроїв, зменшення популярності перспектив подальшого розвитку Криму в межах конституційного поля України.

Простежується зростання зовнішніх впливів на ситуацію в АР Крим в економічній, політичній, релігійній та інформаційній сферах. Далеко не всі їх можна зараховувати до розряду негативних, але значна їх частина спрямована на цілковите відмежування Криму від політичного та соціокультурного простору України або перетворення його на чинник політичної та культурної дезінтеграції українського соціуму і держави.

На цьому фоні у кримському суспільстві відбуваються трансформаційні процеси, зокрема розмежуванню основних домінуючих етнічних груп за соціокультурними ознаками, зростає конкуренція між ними в політичній, соціально-економічній та символічно-ціннісній площинах. Розвиток відносин між найчисельнішими кримськими соціокультурними спільнотами в напрямі загострення протиріч загрожуватиме суспільно-політичній стабільності не лише Криму, але й України в цілому, створюватиме привід для зовнішнього втручання, тим більше, з огляду на існування прецедентів реалізації подібних політичних сценаріїв.

На вивчення ситуації в АР Крим, визначення чинників впливу на неї та пошук шляхів найбільш оптимального розв'язання наявних проблем спрямовано україно-швейцарський проект "Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим – стан, проблеми, шляхи вирішення", що здійснюється спільно Центром Разумкова та Інститутом Європи Університету м.Базель¹. Другому етапу проекту присвячена ця Аналітична доповідь.

Аналітична доповідь складається з трьох розділів.

У першому розділі

на підставі даних соціологічних досліджень визначаються домінуючі соціокультурні спільноти АР Крим, аналізуються їх взаємне сприйняття, характер та перспективи взаємовідносин, перспективи формування єдиної кримської ідентичності

У другому розділі

аналізуються чинники, що впливають на ситуацію в АР Крим – політичні, соціально-економічні, культурні, релігійні, інформаційні.

У третьому розділі

наводяться висновки щодо перспектив формування кримської ідентичності, особливостей домінуючих соціокультурних спільнот АР Крим, характеру та перспектив їх взаємовідносин, а також містяться пропозиції щодо шляхів і напрямів поліпшення соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в автономії.

¹ Центр Разумкова щиро дякує професору Г.Крейсу (Інститут Європи Університету м.Базель) за цінні поради та пропозиції на етапі вироблення робочих гіпотез цієї доповіді та дослідницького інструментарію.

1. ДОМІНУЮЧІ СПІЛЬНОТИ КРИМУ: САМОВИЗНАЧЕННЯ, ХАРАКТЕР ВЗАЄМОВІДНОСИН, ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВИТКУ (у кримському і загальноукраїнському контекстах)

Перший етап дослідження, що здійснювався Центром Разумкова наприкінці 2008р., виявив ряд зловбодених проблем суспільного життя Криму, які потребують поглибленого вивчення. До проблемних були віднесені, зокрема, процеси формування кримської регіональної ідентичності та характер взаємин між основними спільнотами, що сформувалися у Криму¹. Водночас, це дослідження показало, що формування спільнот, які здійснюють “структуротворчий” вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в автономії, не завжди відбувається за етнічним принципом. Визначальну роль у формуванні цих спільнот відіграють соціально-культурні орієнтації, що охоплюють уподобання в мовній, культурній сфері, громадянську, релігійну самоідентифікації.

У цьому розділі, на підставі результатів досліджень, проведених у рамках другого етапу проекту, наводяться характеристики домінуючих груп спільноти Криму, виділених за соціокультурними критеріями, їх взаємні оцінки, бачення шляхів вирішення проблем регіону.

1.1. СОЦІОКУЛЬТУРНІ СПІЛЬНОТИ КРИМУ: ОСОБЛИВОСТІ САМОВИЗНАЧЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ЄДИНОЇ КРИМСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Прогнозувати розвиток соціально-політичних процесів у Криму неможливо без чіткого уявлення про те, яким чином ідентифікують себе жителі цього регіону. Адже подібна самоідентифікація є одним з найважливіших чинників, що визначають характер суспільної поведінки громадян, оскільки насамперед вони орієнтуються на цінності, норми, вірування, переконання, що домінують у суспільній групі, до якої вони себе відносять. Тому були розглянуті особливості соціально-культурної самоідентифікації жителів Криму та виокремлені соціокультурні спільноти². Загалом були підтверджені попередні висновки першого етапу проекту, які полягали в тому, що “за ментальними характеристиками, а також оцінками та позиціями у ставленні до України, українського громадянства, перспектив Криму тощо переважна більшість українців і росіян, які живуть в автономії, становлять єдину соціокультурну спільноту”³, тоді як кримські татари виразно відрізняються від них.

1.1.1. Визначення критеріїв виокремлення соціокультурних спільнот

Мова. Чисельне переважання росіян у Криму зумовлює домінування в автономії російськомовного середовища, внаслідок чого переважна більшість (85,1%) представників українського етносу у Криму вважають рідною російську мову, розмовляють нею вдома – 98,5% (серед етнічних росіян – відповідно 99,6% і 98,4%). Серед кримських татар частка тих, хто вважає рідною мовою російську, невелика (6%, хоча більшою є частка тих, хто переважно розмовляє нею вдома – 31,5%).

Належність до культурної традиції. Серед етнічних росіян 75,9% відносять себе до російської культурної традиції, ще 17,4% – до радянської. Серед етнічних українців більшість (52,7%) відносять себе до представників російської культурної традиції (при тому, що ще 26,6% себе відносять до радянської культурної традиції, і лише 9,7% – до української). Кримські татари дистанціюють себе від російської культурної традиції – лише 0,5% відносять себе до неї, тоді як 91,9% – до кримськотатарської.

¹ Докладно див.: АР Крим: люди, проблеми, перспективи (суспільно-політичні, міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим). Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2008, №10.

² У Доповіді використовуються результати загальнокримських соціологічних опитувань (дані яких репрезентативні стосовно дорослого населення АР Крим і Севастополя за основними соціально-демографічними ознаками (вік, стать, тип поселення, національність). Опитування проводилися соціологічною службою Центру Разумкова: **29 липня - 11 серпня 2004р.** (опитано 3 143 респонденти віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 1,2%); **18 жовтня - 9 листопада 2008р.** (опитано 6 891 респондент віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 1,2%); **7-20 травня 2009р.** (опитано 2 016 респондентів віком від 18 років в АР Крим і Севастополі, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%).

Також використовуються результати фокус-груп (групових інтерв'ю), що проводилися в Сімферополі у травні 2009р. соціологічною службою Центру Разумкова (три фокус-групи по одній із етнічними росіянами (Р), українцями (У), кримськими татарами (Т)) та експертного опитування (проводилося з 23 травня по 3 червня 2009р. соціологічною службою Центру Разумкова, опитано 80 експертів у Києві та Криму).

Якщо не зазначено інше, то наводяться результати останнього за часом загальнокримського опитування.

³ Див.: АР Крим: люди, проблеми, перспективи (суспільно-політичні, міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим)..., с.11.

Це дає підстави говорити про те, що більшість українців Криму ідентифікують себе як представників єдиної з росіянами соціокультурної спільноти, яка ґрунтується на домінуванні російськомовної культури. На пряме питання, чи згодні вони з твердженням, що між етнічними росіянами та українцями у Криму практично немає відмінностей, і вони становлять єдину соціокультурну спільноту, позитивну відповідь дають 73,7% етнічних українців, які живуть у Криму, так само вважає і більшість (76,2%) росіян (таблиця “Існує думка, що між етнічними росіянами та українцями у Криму практично немає відмінностей...”).

Існує думка, що між етнічними росіянами та українцями у Криму практично немає відмінностей, і вони становлять єдину соціокультурну спільноту. Чи згодні Ви з цим твердженням?
% опитаних

	КРИМ	Українці	Росіяни	Кримські татари
Згоден	37,4	34,1	40,1	28,8
Скоріше згоден	35,3	39,6	36,1	20,1
Скоріше не згоден	9,8	12,4	7,3	18,5
Не згоден	4,5	5,2	3,9	7,6
Важко відповісти	13,0	8,7	12,6	25,0

Конфесійне самовизначення. Одним із важливих аспектів соціокультурної самоідентифікації є конфесійне самовизначення. При цьому віднесення себе до певної релігійної спільноти часто визначається не релігійними переконаннями, а, скоріше, уявленнями про те, що належність до певної релігії є одним із атрибутів належності до певної етнічної спільноти. Так, за даними опитування, що проводилося Центром Разумкова в листопаді 2008р., 58,4% опитаних кримчан погодилися з тим, що “національна та релігійна належність людини повинні бути взаємопов’язані: відповідно до традиційних уявлень, наприклад, росіянин – православний, поляк – католик, кримський татарин – мусульманин і т.ін.”.

За даними травневого 2009р. опитування, 85,1% етнічних українців і 84,9% росіян віднесли себе до православних, тоді як 97,8% кримських татар – до мусульман (таблиця “До якої релігії Ви себе відносите?”).

До якої релігії Ви себе відносите?
% опитаних

	КРИМ	Українці	Росіяни	Кримські татари
Православ’я	76,5	85,1	84,9	1,1
Іслам	9,5	0,2	0,2	97,8
Я просто християнин	5,4	6,0	6,1	0,0
Римо-католицизм	0,4	0,4	0,1	0,0
Греко-католицизм	0,2	0,2	0,1	0,0
Протестантизм	0,2	0,2	0,3	0,0
Іудаїзм	0,2	0,0	0,0	0,5
Буддизм	0,0	0,0	0,1	0,0
Інше	0,0	0,0	0,1	0,0
Не відношу себе до жодного з релігійних віросповідань	7,5	8,0	8,1	0,5

Соціокультурні спільноти. На підставі наведеного вище можна виокремити основні соціокультурні спільноти Криму.

Найбільш чисельною групою є ті представники російського та українського етносів, які за своїми соціально-культурними орієнтаціями тяжіють до російської культурної і мовної ідентичності, до геополітичної спільноти, яку можна назвати “російський світ”. Можна виокремити три головні світоглядно-ідеологічні орієнтири, які визначають належність до “російського світу”: (1) орієнтація на російську культуру, російську мову; (2) підтримка православ’я як духовної і об’єднавчої основи “російського світу”; (3) єдність східнослов’янського світу під егідою Росії. Ця група отримала умовну назву “слов’янська спільнота” (58,7% опитаних).

Кримськотатарська спільнота (9,1% усіх опитаних) навіть в умовах вимушеного тривалого перебування за межами своєї батьківщини зуміла зберегти високий рівень національної самосвідомості і згуртованості, володіння рідною мовою, усвідомлення належності до кримськотатарської культурної традиції і традиційну релігію – іслам.

Взаємодія цих двох соціокультурних груп (кримських татар і слов’янської спільноти) і визначає насамперед особливості суспільного життя в автономії в різних його проявах (культурному, соціальному, політичному тощо).

Поряд із цими двома “структуротворчими” групами була також виділена досить неоднорідна група “інші” (32,2% опитаних), яка, вже в силу того, що виокремлюється за “негативним” критерієм (тобто перебування поза межами попередньо виділених груп) є структурно дуже неоднорідною. Тому в її рамках виокремлюється ще одна невелика група – “українці Криму” (6,5% опитаних), до якої були включені ті українці, які не схильні ототожнювати себе з “єдиною російсько-українською спільнотою Криму”.

1.1.2. Особливості самоідентифікації соціокультурних спільнот⁴

Слов’янська спільнота

Суб’єктивні критерії самоідентифікації. Про значимість національної, мовної і релігійної самоідентифікації для представників різних соціокультурних груп можна судити за відповідями на питання “Про яку групу людей Ви в першу чергу можете сказати “Це – ми”?”. Для жодної із груп національна самоідентифікація не є провідною, найменш значима вона для представників слов’янської спільноти – серед них лише 3% вибрали відповідь “Ми – представники своєї національності” (в інших групах – від 16% до 21%). Для представників слов’янської спільноти найчастіше головним суб’єктивним критерієм самоідентифікації є віднесення себе до мовної спільноти (“ми – російськомовні” – 66%).

Віднесення до культурної традиції. Три чверті (74,6%) представників слов’янської спільноти відносять себе до російської культурної традиції. Значна частина слов’янської спільноти відносить себе до радянської традиції. Але, чим молодші представники цієї групи, тим рідше вони ідентифікують себе таким

⁴ Узагальнені результати останнього за часом соціологічного опитування, що стосуються особливостей самоідентифікації соціокультурних спільнот, наведені в Додатку 1, с.10-13 цього видання.

чином. Наприклад, серед тих, кому 60 і більше років, вказують на належність до радянської культурної традиції 38,9%, а серед тих, кому від 18 до 29 років – лише 6,5%.

Територіально-просторова ідентичність. Серед представників слов'янської спільноти переважає кримська регіональна ідентичність – 65,4% називають “кримчан” як групу, про яку вони можуть сказати “Це – ми”. Лише 7,4% насамперед називають себе громадянами України.

Дещо інакше розподіляються відповіді, коли представників цієї групи просять відповісти, з чим вони себе ототожнюють у першу чергу. З Кримом себе ототожнюють 35,9%, тобто значно менше, ніж тих, хто давав відповідь “ми – кримчани”, насамперед тому, що в цьому питанні з'являються варіанти відповіді, які дозволяють, з одного боку, ще більше “локалізувати” свою ідентичність – “з населеним пунктом проживання (містом, селом)” (25,6%), а також дозволяють ідентифікувати себе із Росією (16,6%) чи з Радянським Союзом (11,7%). З Україною себе ототожнюють лише 3,6% з-поміж них.

Досить показовим для розуміння територіально-просторової ідентичності різних соціокультурних груп є відповіді на питання, чим, на їх думку, є Крим. 40,2% представників слов'янської спільноти обрали варіант відповіді “Крим – це Росія”, 34,8% – “Крим – це і Україна, і Росія”.

Переважання локальної ідентичності зумовлює досить високу частку (41%) переконаних у тому, що всі кримчани, незалежно від їх етнічного походження, мають спільні риси, що відрізняють їх від українців, росіян, представників інших народів. При цьому 36,9% вважають, що наявність цих спільних рис може в перспективі призвести до формування єдиної спільноти – кримського народу (протилежної думки дотримуються 26,1%).

Близько двох третин (65,7%) представників слов'янської спільноти вважають, що росіяни і українці – один народ.

ВИТЯГИ ЗІ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

У: “Есть такая особенность в любой национальности как любовь к малой родине. Поэтому особенности характера украинцев и русских в Крыму можно назвать “крымским патриотизмом”. Я проводил много времени за пределами Крыма. Со своими мы там сходились на основании того, что мы крымчане, а потом только русские, украинцы. То есть была близость крымского патриотизма. Что не понималось другими жителями Украины. И в некоторых кампаниях нас называли... “крымчаками”. В плане того, что это сближающий фактор... накладывается на сознание людей”.

У: “Когда я работал в одной организации (не в Крыму) у нас был татарин из Джанкоя на работе и случайно попал русский из Крыма. Так когда они встретились – обнимались, и такое радушие (проявляли). У них общие темы, они разговаривали и про природу, они были сплоченными, и когда одного взяли на работу, а другого – нет, они поддерживали связь по телефону. Как-то люди из Крыма более сплоченные, чем люди из других регионов Украины”.

Атрибути спільної кримської ідентичності. Хоча у всіх соціокультурних групах відносно більшість становлять ті, хто вважає, що кримчани мають спільні риси, які відрізняють їх від тих, хто живе за межами Криму, але уявлення про те, що саме об'єднує (чи повинно об'єднувати) кримчан в єдину спільну, істотно відрізняються. Для представників слов'янської спільноти серед таких “єднаючих” рис перші п'ять позицій займають: (1) “спільна мова, якою послуговуються більшість кримчан – російська”; (2) “позитивне ставлення до Росії”; (3) “прагнення бачити Україну в союзі з Росією та Білоруссю”; (4) “спільна батьківщина – Крим”; (5) “негативне ставлення до НАТО”.

Тобто, переважно ціннісною основою для створення кримської спільноти бачиться орієнтація на Росію і віднесення кримської спільноти до “російського світу”. Негативне ставлення до НАТО серед головних атрибутів єднання кримської спільноти з'являється саме тому, що НАТО сприймається як геополітична альтернатива “російського світу”.

Громадянська ідентичність. Серед представників слов'янської спільноти лише 27,3% вважають себе представниками української політичної нації (“українського народу, до якого, згідно з Конституцією України, відносяться громадяни України всіх національностей”), тоді як 44,2% себе такими не вважають.

Релігійна ідентичність. Переважна більшість (90,5%) представників слов'янської спільноти вважають себе православними. Хоча лише 53,3% представників слов'янської спільноти, які вважають себе православними, відносять себе до Української православної церкви (а 43,5% не відносять себе до жодної із православних церков, відповідаючи “я просто православний”).

Кримські татари

Суб'єктивні критерії самоідентифікації. Кримські татари насамперед ідентифікують себе як мусульман (61,4%), ще 6,5% – як представників умми (світової мусульманської спільноти).

Релігійна ідентичність. 97,8% кримських татар вважають себе мусульманами. Половина (50%) кримських татар, які є послідовниками ісламу, вважають, що правовірний мусульманин повинен виконувати такі приписи ісламу як Садака (добровільні пожертвування та милостиня неможлими) і Салат (намаз, п'ятиразова молитва, 49,2%), Саум (піст у місяць Рамадан) назвали 42,5%, Шахаду (проголошення слів сповідання віри) – 30,6%, найрідше називалися Хадж (паломництво в Мекку, 16%) і Закят (обов'язковий податок на майно та доходи на користь громади, 12,7%). Та обставина, що найрідше віруючі-мусульмани відносять Закят до обов'язкових приписів Ісламу, які повинні виконуватися, може бути свідченням низького рівня контролю керівництва мусульманської громади Криму над віруючими.

Бачення того, яку позицію повинен займати правовірний мусульманин у суспільному житті. Половина (50,6%) кримських татар, які вважають себе мусульманами, дотримуються думки, що мусульманин повинен виконувати заповіді Ісламу, залишаючись при цьому лояльним громадянином своєї держави.

20% представників цієї групи вважають, що мусульманин повинен прагнути до перебудови держави, в якій він проживає, на ісламських принципах, а 25,6% – домагатися відновлення Халіфату (Всесвітньої Ісламської держави). Отже, можна сказати, що серед кримських татар досить поширеними є ісламістські переконання.

Віднесення до культурної традиції. 91,9% відносять себе до кримськотатарської культурної традиції, до російської – лише 0,5%.

Територіально-просторова ідентичність. 78,3% як групу, про яку вони можуть сказати “Це – ми” називають “кримчан”, лише 7,6% насамперед вважають себе громадянами України. Інакше розподіляються відповіді, коли респондентів просять відповісти, з чим вони себе ототожнюють у першу чергу. З Кримом себе ототожнюють 38,3%, тобто значно менше, ніж тих, хто давав відповідь “ми – кримчани”. Інші варіанти самоідентифікації при відповіді на це питання обирають ще менше представників цієї групи, а 22% не визначилися із відповіддю. Велика частка серед кримських татар тих, хто не визначився, насамперед зумовлена позицією тих представників цієї групи, які поділяють ісламістські переконання – серед них не визначилися 45,1%⁵, тоді як серед кримських татар, які не поділяють ісламістських поглядів, не визначилися всього 1,9%, а 58,9% з-поміж них насамперед ототожнюють себе з Кримом.

Для відносної більшості (35,3%) кримських татар Крим – це не Україна і не Росія. Для кожного четвертого (23,9%) – Крим – це і Україна, і Росія. При цьому, знову таки, істотно різняться відповіді залежно від підтримки ісламістських принципів, насамперед стосовно варіанта відповіді “Крим – це Україна”. Серед тих, хто поділяє ісламістські погляди, його обрали лише 1,2%, серед тих, хто їх не поділяє – 26,5%.

Серед кримських татар найвищою, порівняно з іншими групами, є частка тих, хто вважає, що наявність у кримчан (незалежно від їх етнічного походження) спільних рис може в перспективі призвести до формування єдиної спільноти – кримського народу (43,2%).

Атрибути спільної кримської ідентичності. Для кримських татар серед рис, важливих для відчуття себе кримчанами як єдиної спільноти, перші п’ять позицій займають “спільна батьківщина – Крим”, “власна територія – Кримський півострів”, “історичні назви населених пунктів, географічні назви”, “толерантне ставлення до представників всіх національностей і віросповідань, які проживають у Криму”, “українське громадянство”, тобто спільна територія, спільна історія, толерантність, спільне українське громадянство. Хоча, якщо мова йде про історичні назви населених пунктів, то йдеться про відновлення кримськотатарських назв. Ця ідея, як

буде показано далі, не сприймається більшістю представників інших соціокультурних груп Криму.

Громадянська ідентичність. Серед кримських татар лише 20,7% вважають себе представниками української політичної нації, і приблизно стільки ж (23,9%) – не вважають. Не визначилися з цим питанням більшість (55,4%). “Невизначеність” більшості кримських татар може бути пояснена тим, що вони ще не відчувають себе інтегрованими до українського суспільства. Показовою є та обставина, що серед опитаних кримських татар кожен десятий не вказав, що має українське громадянство.

Якщо розглядати окремо групи кримських татар, які поділяють і не поділяють ісламістські переконання, то різниця виявиться вражаючою. Якщо серед тих, хто не поділяє ісламістські переконання, 37,3% вважають себе представниками української нації, 30,4% – не вважають, а 32,3% – не визначилися, то серед тих, хто дотримується ісламістських поглядів, жоден респондент не відповів, що вважає себе представником української політичної нації, 17,1% відповіли, що не вважають, а 82,9% не визначилися. Отже, можна припускати, що значною мірою поширення ісламістських поглядів пов’язане з неінтегрованістю кримських татар ні в українське, ні у кримське суспільство.

Соціальний статус і соціально-економічне становище⁶. Значною мірою соціальний статус визначається рівнем освіти. Як показують результати дослідження, серед соціокультурних груп виділяються кримські татари – серед них дещо менше, ніж у середньому по Криму, респондентів із вищою освітою, дещо більше – з неповною середньою. Внаслідок цього серед них менша частка фахівців (відповідно 8,7% і 16,2%). 12% кримських татар зазначили, що не мають роботи (загалом серед опитаних у Криму – 5%). Один з учасників фокус групи з кримськими татарами зазначив: “*Когда крымские татары возвращались, им трудно было найти работу, потому что “табу” брать крымских татар на работу. Крымские татары проявили себя предприимчиво и сами стали создавать себе рабочие места*”. Серед кримських татар дещо вищою, ніж загалом серед кримчан, є частка підприємців (відповідно 9,3% і 5,9%),

Матеріальне становище і віднесення до соціального класу. Серед кримських татар помітно вищою є частка респондентів, які, характеризуючи матеріальне становище своєї родини, дають відповідь “ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти” (60,3%). Серед представників слов’янської спільноти таких 45%, серед “інших” – 35,8%.

Низька самооцінка рівня добробуту зумовлює те, що кримські татари частіше, ніж представники інших груп, відносять себе до нижчого соціального класу (58,2%, серед опитаних загалом – 43,1%).

⁵ Обрання варіанта “важко відповісти” може свідчити як про невизначеність позиції, так і небажання відкрито давати відповідь, яка не підтримується більшістю населення певної місцевості, регіону.

⁶ Соціально-демографічні характеристики соціокультурних груп Криму наведені на відповідній карті, с.8-9 цього видання.

Група “інші”

За багатьма показниками група “інші” близька до слов’янської спільноти. Так само для її представників найчастіше головним суб’єктивним критерієм самоідентифікації є віднесення себе до мовної спільноти (“ми – російськомовні” – 46,5%). Понад половина (54,7%) представників цієї групи відносять себе до російської культурної традиції.

Серед атрибутів спільної кримської ідентичності представники цієї групи найчастіше називають “спільну мову, якою послуговуються більшість кримчан – російську”, “спільну батьківщину – Крим”, “позитивне ставлення до Росії”, “толерантне ставлення до представників всіх національностей і віросповідань, які проживають у Криму”, “негативне ставлення до НАТО”, “власну територію – Кримський півострів”, “прагнення бачити Україну в союзі з Росією та Білоруссю”. Тобто загалом позиція представників цієї групи найбільше нагадує позицію представників слов’янської спільноти.

Однак, серед представників цієї групи, на відміну від слов’янської спільноти і кримських татар, відносна більшість (44,2%) вважає себе представниками української політичної нації⁷.

Отже, суспільні процеси у Криму, перебіг суспільного життя в різних його проявах (культурному, соціальному, політичному тощо) значною мірою визначаються характером взаємодії двох соціокультурних груп – кримських татар і слов’янської спільноти. При цьому для представників слов’янської спільноти та “інших” найбільш значимим суб’єктивним критерієм соціальної самоідентифікації є критерій мови (“ми – російськомовні”) як символ належності до “російського світу”, тоді як для кримських татар – конфесійний критерій (“ми мусульмани” або “ми – представники умми”).

Загалом серед кримчан переважає кримська регіональна ідентичність. Вона домінує у всіх соціокультурних групах. Переважання локальної ідентичності зумовлює у значної частини представників всіх соціокультурних груп переконання в тому, що всі кримчани, незалежно від їх етнічного походження, мають спільні риси, що відрізняють їх від українців, росіян, представників інших народів.

Однак, явно виокремлюється два різні підходи до творення кримської спільноти: “кримськотатарський” і “проросійський”. Перший передбачає процес цього творення на усвідомленні територіальності, історичної, громадянської спільності і необхідності забезпечення національної толерантності (при цьому передбачається відновлення прав кримськотатарського народу); другий (який підтримується більшістю населення Криму) побудований насамперед на віднесенні кримської спільноти до “російського світу” (при негативному ставленні до перебування у складі України).

За таких умов говорити про існування “єдиної кримської спільноти” як реальної, а не декларованої кримської ідентичності, немає підстав, оскільки уявлення про принципи її формування відрізняються у кримських татар і проросійськи орієнтованої слов’янської спільноти. Швидше, мова йде про формування двох спільнот, двох ідентичностей – кримськотатарської і слов’янської.

Більшість представників слов’янської спільноти не вважають себе представниками української політичної нації. Серед кримських татар більшість не визначилися у цьому питанні, що може бути пояснено тим, що вони ще не відчувають себе інтегрованими до українського суспільства. Результати дослідження дозволяють припускати, що поширення ісламістських поглядів пов’язане з неінтегрованістю кримських татар ні в українське, ні в кримське суспільство.

До того ж, підтримка чи невідтримка ісламістських принципів кримськими татарами істотно впливає на їх самоідентифікацію і ставлення до найважливіших суспільних проблем.

Домінуючі соціокультурні спільноти Криму знаходяться в нерівних соціально-економічних умовах. Очевидним є порівняно гірше становище кримських татар, що впливає на рівень їх соціального самопочуття, і, очевидно, може бути чинником дестабілізації ситуації в АР Крим.

КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СПІЛЬНОТ КРИМУ

1. Кримські татари (за самовизначенням) (9,1% усіх опитаних).
2. Слов’янська спільнота (58,7% усіх опитаних)

Етнічні росіяни та українці, які:

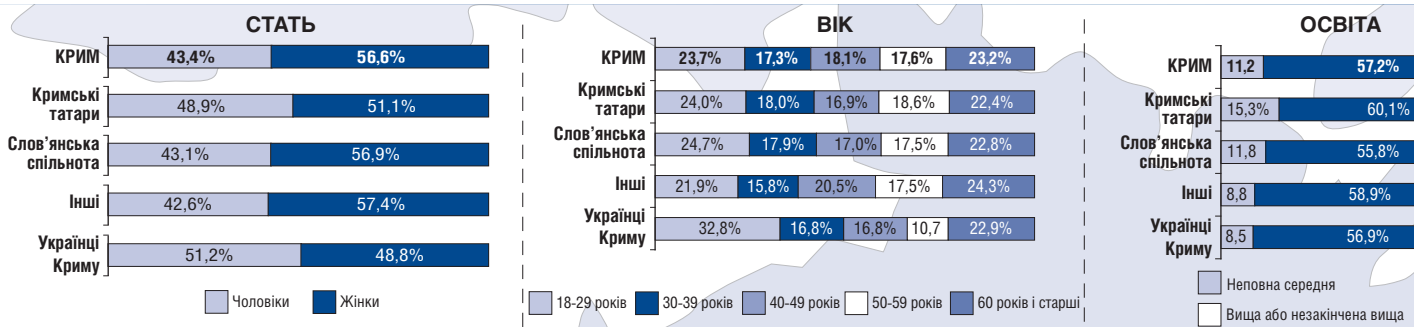
- вважають рідною мовою російську;
- розмовляють вдома російською мовою;
- не відносять себе до української, кримськотатарської або іншої етнічної культурної традиції;
- згодні з тим, що між етнічними росіянами та українцями у Криму практично немає відмінностей і вони становлять єдину соціокультурну спільноту;
- на питання про релігійну належність відповідають, що вони православні, або просто християни чи не відносять себе до жодного віросповідання.

3. Інші – всі респонденти, які не увійшли до перших двох груп (32,2% усіх опитаних).

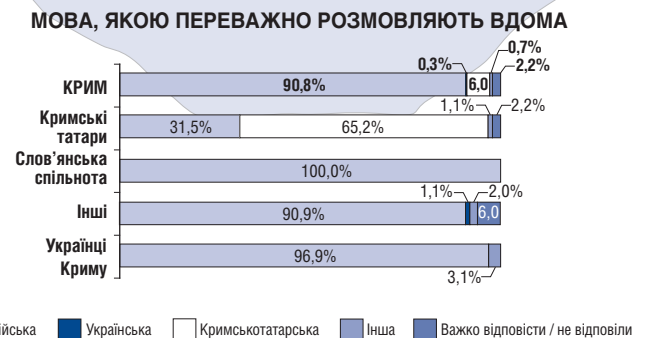
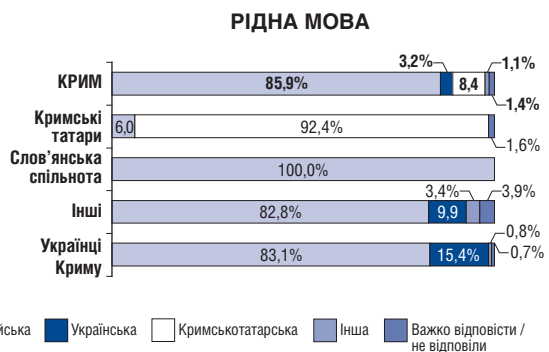
У складі цієї групи також виокремлена група “українці Криму” (6,5% усіх опитаних) – ті етнічні українці, які не підтримують точку зору, що між росіянами та українцями у Криму практично немає відмінностей і вони становлять єдину соціокультурну спільноту.

⁷ Серед “українців Криму” (які входять до складу групи “інші”) більшість (59,5%) вважають себе представниками української політичної нації.

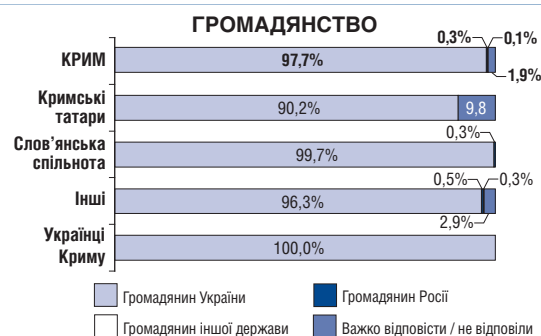
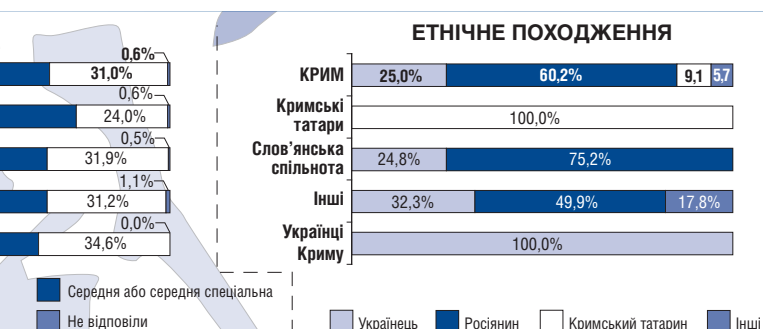
СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ % опитаних у кожній

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС					
	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму
Цивільний пенсіонер	26,5	25,7	26,3	26,9	27,1
Фахівець гуманітарного профілю (в т.ч. економісти, юристи, фахівці в галузі освіти, мистецтва, охорони здоров'я тощо)	12,5	7,1	13,2	12,8	14,7
Учень, студент	10,4	12,6	11,2	8,2	15,5
Домогосподарка	9,1	13,7	8,4	9,0	5,4
Кваліфікований робітник	8,9	4,9	10,4	7,4	5,4
Підприємець	5,9	9,3	5,0	6,6	10,9
Службовець	5,8	6,0	5,7	5,7	3,9
Непрацюючий (але не зареєстрований як безробітний)	4,2	8,7	3,0	5,3	4,7
Некваліфікований робітник	3,9	1,6	4,3	3,7	6,2
Фахівець технічного профілю	2,3	0,5	2,4	2,3	3,9
Фахівець природничих наук	1,4	1,1	1,6	1,1	0,0
Керівник підрозділу підприємства	1,1	0,0	1,4	0,9	0,8
Непрацездатний (в т.ч. інваліди)	0,8	0,5	0,7	1,1	0,0
Офіційно зареєстрований безробітний	0,8	3,3	0,7	0,5	0,0
Військовослужбовець Збройних Сил, флоту, службовець СБУ, МВС України	0,7	0,0	0,9	0,5	0,0
Працівник сільського господарства, КСП	0,6	0,5	0,3	0,9	0,8
Пенсіонер радянської армії, флоту	0,5	0,0	0,5	0,6	0,0
Пенсіонер української армії, флоту	0,3	0,0	0,3	0,3	0,0
Пенсіонер російської армії, флоту	0,3	0,5	0,3	0,2	0,0
Керівник підприємства, установи	0,2	0,0	0,1	0,6	0,0
Фермер, орендар	0,2	0,0	0,4	0,0	0,0
Військовослужбовець російської армії, флоту	0,1	0,0	0,2	0,2	0,0
Інше	2,3	3,3	2,1	2,2	0,0
Не відповіли	1,2	0,7	0,6	3,0	0,7

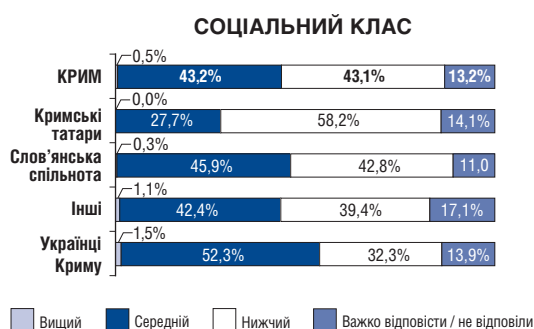
СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ГРУП КРИМУ, групи

ДАВНІСТЬ ПРОЖИВАННЯ У КРИМУ					
	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму
Народилися у Криму	66,0	34,2	75,8	57,1	55,7
Переїхали до Криму до 1944р.	2,7	0,5	3,4	2,2	1,5
Переїхали до Криму протягом 1944-1954рр.	4,3	0,5	4,6	4,8	7,6
Переїхали до Криму протягом 1955-1969рр.	9,2	3,3	7,9	13,1	17,6
Переїхали до Криму протягом 1970-1980рр.	9,3	16,8	5,8	13,4	10,7
Переїхали до Криму в 1990-х роках	5,1	33,7	0,8	4,9	3,8
Переїхали до Криму у 2000-х роках	1,7	5,4	0,9	1,9	3,1
Важко відповісти / не відповіли	1,7	5,6	0,8	2,6	0,0

ДАВНІСТЬ ПРОЖИВАННЯ У КРИМУ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОПЕРЕДНІХ ПОКОЛІНЬ (батьки, батьки батьків і т.д.)					
	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму
Жили у Криму до 1944р.	47,5	77,2	50,0	34,5	21,4
Переїхали до Криму протягом 1944-1954рр.	11,9	0,5	14,6	10,2	8,4
Переїхали до Криму протягом 1955-1969рр.	13,2	2,7	12,4	17,5	26,7
Переїхали до Криму протягом 1970-1980рр.	7,7	6,0	6,8	9,9	14,5
Переїхали до Криму в 1990-х роках	1,5	4,9	1,3	1,1	0,8
Переїхали до Криму у 2000-х роках	0,6	0,5	0,7	0,3	0,0
Представники попередніх поколінь не живуть і раніше не жили у Криму	8,5	1,6	6,0	14,8	13,7
Важко відповісти / не відповіли	9,1	6,6	8,2	11,7	14,5

ТИП НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ					
	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму
Місто з населенням 100-999 тис. жителів	44,3	37,0	46,3	42,9	39,2
Місто з населенням 50-99 тис. жителів	7,8	5,4	8,1	7,7	1,5
Місто з населенням 20-49 тис. жителів	2,8	0,5	3,6	2,2	0,0
Місто з населенням менше 20 тис. жителів	0,7	0,0	1,3	0,0	0,0
Селище міського типу	12,5	15,8	12,6	11,4	13,8
Село	31,8	41,3	28,1	35,8	45,4

* Варіант відповіді "Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо" не обрав жоден респондент.

ОСОБЛИВОСТІ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СПІЛЬНОТ

Додаток 1

Про яку групу людей Ви в першу чергу можете сказати “Це – ми”?

% опитаних

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Ми – російськомовні	54,0	2,7	66,0	46,5	34,6	54,6	51,3	55,6	53,1	55,0	54,2	54,4
Ми – православні	26,9	5,4	29,8	27,7	26,9	25,7	27,4	24,4	27,7	28,7	26,2	27,6
Ми – представники своєї національності	8,9	20,7	3,0	16,2	19,2	8,6	9,8	9,3	9,6	7,7	8,7	9,3
Ми – мусульмани	5,8	61,4	0,0	0,8	0,8	6,3	6,6	6,0	6,2	4,5	6,8	5,1
Ми – представники умми (світової спільноти мусульман)	0,6	6,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,8	0,3	1,5	0,6	0,6
Про жодну з наведених	2,1	1,1	0,5	5,4	13,8	1,9	2,0	3,3	2,0	1,7	2,8	1,6
Важко відповісти	1,7	2,2	0,7	3,4	4,7	2,9	2,6	0,6	1,1	0,9	0,7	1,4

До якої культурної традиції Ви себе відносите?

% опитаних

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Російської	61,4	0,5	74,6	54,7	46,9	73,7	70,1	58,0	54,9	49,5	60,6	62,2
Радянської	18,8	1,6	21,3	19,0	13,1	5,8	10,9	19,0	25,1	32,8	17,6	19,9
Кримськотатарської	8,7	91,9	0,0	0,9	0,8	9,2	8,6	8,5	9,3	8,3	10,0	7,9
Української	3,4	1,6	0,0	10,0	15,4	2,1	3,2	2,5	4,2	5,1	3,3	3,4
Загальноєвропейської	3,4	1,6	2,0	6,5	10,8	2,9	4,3	6,3	3,7	0,9	4,7	2,5
Іншої	0,2	0,0	0,0	0,6	0,0	0,4	0,0	0,0	0,6	0,0	0,2	0,2
Важко відповісти	4,1	2,8	2,1	8,3	13,0	5,9	2,9	5,7	2,2	3,4	3,6	3,9

Про яку групу людей Ви в першу чергу можете сказати “Це – ми”?

% опитаних

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Ми – кримчани	61,5	78,3	65,4	50,0	33,1	69,7	68,8	67,9	55,1	48,1	63,7	61,4
Ми – громадяни колишнього Радянського Союзу	19,8	1,1	22,3	20,7	15,4	4,8	9,5	16,2	28,0	39,5	19,4	20,5
Ми – громадяни України	10,4	7,6	7,4	16,7	31,5	14,0	10,6	9,6	10,2	6,6	9,5	10,9
Ми – європейці	2,4	3,3	1,5	3,7	6,2	4,6	2,9	1,9	1,4	1,3	2,7	2,3
Про жодну з наведених	2,2	6,5	0,8	3,4	8,5	2,7	2,0	1,6	2,3	2,1	2,4	2,1
Важко відповісти	3,7	3,2	2,6	5,5	5,3	4,2	6,2	2,8	3,0	2,4	2,3	2,8

З чим із переліченого Ви пов'язуєте (ототожнюєте) себе в першу чергу?

% опитаних

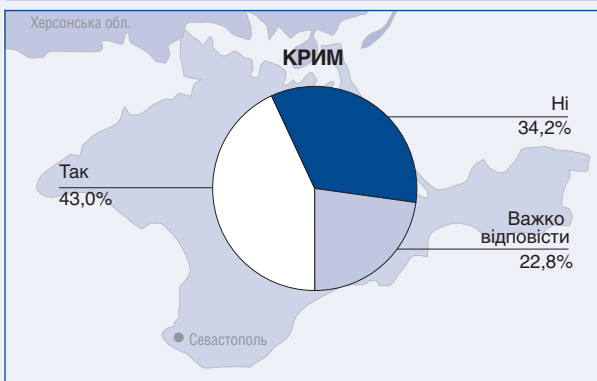
	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
З регіоном – Кримом	35,6	38,3	35,9	34,4	41,5	39,0	39,2	37,5	31,8	30,8	35,2	36,4
З населеним пунктом проживання (місто, село)	26,5	15,8	25,6	31,0	27,7	25,6	24,8	23,8	29,0	28,8	26,9	26,2
З Росією	14,4	10,9	16,6	11,3	5,4	11,7	13,8	16,2	14,6	15,6	13,6	15,2
З Радянським Союзом	9,5	0,5	11,7	8,2	4,6	10,7	6,9	6,0	9,3	12,8	10,1	9,1
З Україною	5,5	2,7	3,6	9,6	15,4	4,0	7,2	7,4	6,2	4,1	5,8	5,4
З Європою	0,3	0,5	0,2	0,5	0,8	0,6	0,0	0,3	0,6	0,0	0,5	0,2
Інше	2,0	9,3	0,6	2,5	0,8	1,3	2,9	1,4	3,9	1,1	1,6	2,2
Важко відповісти	6,2	22,0	5,8	2,5	3,8	7,1	5,2	7,4	4,6	6,8	6,3	5,3

З яким із наведених тверджень Ви згодні більшою мірою?

% опитаних

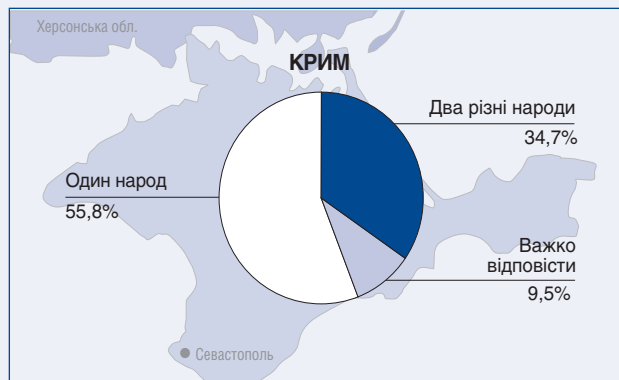
	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Крим – це і Україна, і Росія	32,8	23,9	34,8	31,9	26,7	31,8	29,7	35,6	32,0	34,8	33,1	32,9
Крим – це Росія	30,9	4,3	40,2	21,6	10,7	29,7	28,2	26,5	31,4	37,6	29,9	32,1
Крим – це не Україна і не Росія	16,5	35,3	13,0	17,3	19,1	17,6	20,5	18,0	14,7	12,4	17,1	16,3
Крим – це Україна	9,8	14,7	5,1	17,1	26,7	11,1	10,1	10,5	9,9	7,9	9,9	9,9
З жодним із них	3,8	4,3	1,6	7,7	12,2	2,7	5,2	3,6	5,4	2,8	4,3	3,6
Важко відповісти	6,2	17,5	5,3	4,4	4,6	7,1	6,3	5,8	6,6	4,5	5,7	5,2

Чи вважаєте Ви, що всі кримчани, незалежно від їх етнічного походження, мають спільні риси, які відрізняють їх від українців, росіян, представників інших народів?
% опитаних

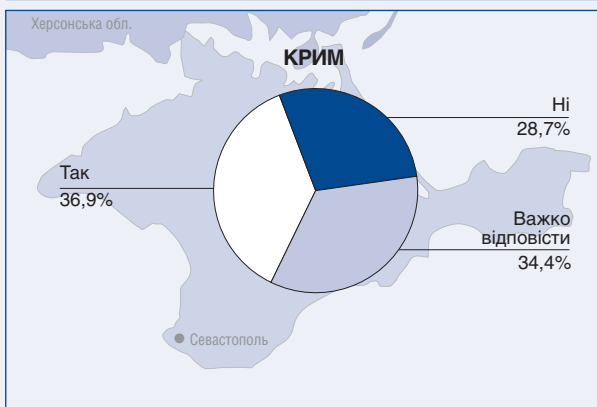
	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
					18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Так	38,3	41,0	47,8	45,0	36,6	43,7	45,1	44,5	46,2	42,3	44,1
Ні	30,1	35,1	34,0	38,2	35,4	35,1	34,6	34,6	31,8	35,4	33,5
Важко відповісти	31,6	23,9	18,2	16,8	28,0	21,2	20,3	20,9	22,0	22,3	22,4

Як Ви вважаєте, росіяни та українці – це один народ (соціокультурна спільнота) чи два різні народи?
% опитаних

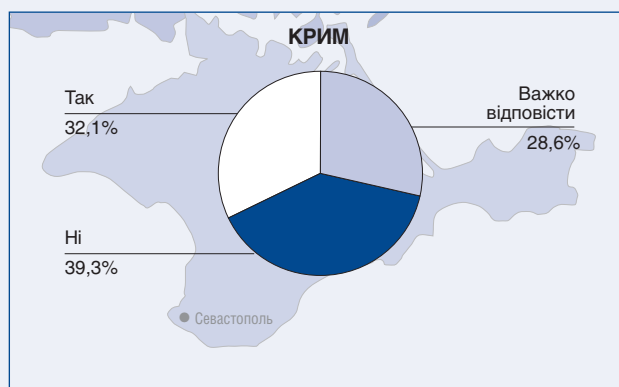
	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
					18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Один народ	40,8	65,7	42,0	26,0	53,3	56,5	55,2	52,4	60,7	56,7	55,2
Два різні народи	38,6	29,5	43,1	61,8	34,5	33,7	36,0	37,2	32,9	34,4	34,9
Важко відповісти	20,6	4,8	14,9	12,2	12,2	9,8	8,8	10,4	6,4	8,9	9,9

Чи вважаєте Ви, що наявність цих спільних рис може в перспективі призвести до формування єдиної спільноти – кримського народу?
% опитаних

	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
					18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Так	43,2	36,9	35,2	28,5	33,0	35,3	39,3	38,4	39,2	37,9	36,9
Ні	23,5	26,1	35,1	42,3	24,0	28,7	32,7	28,0	31,0	29,2	28,4
Важко відповісти	33,3	37,0	29,7	29,2	43,0	36,0	28,0	33,6	29,8	32,9	34,7

Чи вважаєте Ви себе представником українського народу, до якого, відповідно до Конституції України, належать громадяни України всіх національностей?
% опитаних

	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
					18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Так	20,7	27,3	44,2	59,5	35,2	34,8	29,9	29,3	30,6	33,4	32,5
Ні	23,9	44,2	34,6	21,4	32,5	37,6	44,1	40,6	42,6	38,8	41,4
Важко відповісти	55,4	28,5	21,2	19,1	32,3	27,6	26,0	30,1	26,8	27,8	26,1

Наскільки важливими для відчуття кримчанами себе як єдиної спільноти є наведені риси?*
середній бал

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Спільна мова, якою послуговуються більшість кримчан – російська	4,69	4,29	4,87	4,45	4,26	4,67	4,68	4,68	4,67	4,73	4,64	4,72
Спільна батьківщина – Крим	4,58	4,75	4,69	4,34	4,16	4,57	4,53	4,57	4,61	4,62	4,57	4,59
Позитивне ставлення до Росії	4,55	4,11	4,76	4,29	3,96	4,54	4,56	4,57	4,54	4,56	4,55	4,55
Власна територія – Кримський півострів	4,50	4,69	4,62	4,20	3,90	4,53	4,49	4,47	4,53	4,46	4,48	4,51
Негативне ставлення до НАТО	4,45	3,82	4,67	4,20	3,86	4,38	4,39	4,47	4,45	4,57	4,42	4,48
Прагнення бачити Україну в союзі з Росією та Білоруссю	4,45	3,58	4,73	4,19	3,88	4,38	4,44	4,49	4,34	4,60	4,43	4,47
Толерантне ставлення до представників усіх національностей і віросповідань, які проживають у Криму	4,42	4,52	4,50	4,25	3,95	4,45	4,40	4,36	4,40	4,47	4,40	4,43
Спільні кримські свята	4,32	4,32	4,50	3,98	3,59	4,27	4,28	4,35	4,32	4,39	4,31	4,33
Прагнення до посилення автономії Криму від України	4,31	4,21	4,50	3,99	3,80	4,39	4,25	4,33	4,26	4,30	4,33	4,30
Відомі історичні фігури, пов'язані з Кримом	4,30	4,22	4,51	3,92	3,68	4,31	4,22	4,30	4,24	4,38	4,32	4,28
Спільна історія	4,29	4,39	4,44	3,99	3,76	4,33	4,26	4,36	4,21	4,29	4,29	4,30
Спільні традиції, звичаї	4,20	4,10	4,40	3,86	3,43	4,29	4,14	4,30	4,10	4,16	4,19	4,21
Органи влади, Конституція АР Крим, офіційні символи АР Крим: Герб, Прапор, Гімн тощо	4,16	4,19	4,34	3,81	3,64	4,22	4,10	4,18	4,12	4,15	4,18	4,14
Належність до православної церкви	4,12	3,57	4,42	3,68	3,20	4,15	4,09	4,10	4,08	4,17	4,09	4,15
Історичні назви населених пунктів, географічні назви	4,06	4,53	4,16	3,72	3,53	3,94	4,00	4,13	4,04	4,18	4,07	4,04
Негативне ставлення до перебування у складі України	3,99	3,65	4,25	3,60	3,22	4,02	3,94	3,96	3,97	4,05	3,97	4,01
Позитивне ставлення до радянського минулого	3,95	3,75	4,11	3,70	3,62	3,86	3,86	4,07	3,94	4,03	3,98	3,93
Спільна психологія, національний характер	3,90	4,33	4,05	3,51	3,35	3,94	9,84	3,94	3,76	3,96	3,90	3,89
Українське громадянство	3,53	4,46	3,44	3,44	3,19	3,46	3,50	3,57	3,58	3,54	3,52	3,53
Сприйняття нинішнього статусу Криму як частини України	3,42	4,12	3,42	3,24	3,04	3,43	3,41	3,41	3,48	3,39	3,41	3,43

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає "зовсім не важливо", а "5" – "надзвичайно важливо".

До якої релігії Ви себе відносите?
% опитаних

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Православ'я	76,5	1,1	90,5	72,3	81,7	73,9	77,5	78,8	74,4	78,0	74,8	78,3
Іслам	9,5	97,8	0,0	1,7	0,0	9,8	9,2	9,6	10,1	8,8	10,7	8,7
Я просто християнин	5,4	0,0	3,9	9,7	7,6	5,8	4,3	4,7	5,4	6,4	4,3	6,4
Римо-католицизм	0,4	0,0	0,0	1,1	0,0	0,2	1,2	0,3	0,3	0,0	0,6	0,2
Греко-католицизм	0,2	0,0	0,0	0,6	0,0	0,2	0,0	0,6	0,0	0,2	0,2	0,2
Протестантизм	0,2	0,0	0,0	0,8	0,0	0,6	0,0	0,0	0,6	0,0	0,5	0,1
Іудаїзм	0,2	0,5	0,0	0,6	0,0	0,0	0,0	0,6	0,6	0,2	0,2	0,3
Буддизм	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
Індуїзм	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Язичництво	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Інше	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Не відношу себе до жодного з релігійних віросповідань	7,5	0,5	5,6	11,4	10,7	9,0	7,5	4,7	7,9	6,0	8,5	5,8
Не відповіли	0,1	0,0	0,0	1,4	0,0	0,0	0,3	0,8	0,8	0,4		

До якої саме православної деномінації Ви себе відносите?
% тих, хто відніс себе до православних деномінацій

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Українська православна церква	49,1	0,0	53,3	39,4	41,9	45,8	45,9	49,0	54,5	51,0	50,0	50,2
Я просто православний	45,8	0,0	43,5	51,4	48,6	50,0	47,0	46,5	41,7	43,0	46,6	46,3
Українська православна церква – Київський патріархат	2,2	0,0	0,5	6,2	6,7	2,0	3,7	1,7	1,5	2,5	2,3	2,2
Українська автокефальна православна церква	0,1	0,0	0,2	0,0	0,0	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,1
Не знають	2,7	0,0	2,6	3,0	2,9	1,6	3,4	2,7	2,2	3,6	0,9	1,2

Що з наведеного кожен правовірний мусульманин повинен виконувати обов'язково?*
% тих, хто відніс себе до мусульман

	КРИМ	Кримські татари	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
			18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Садака (добровільні пожертвування та милостина бідним)	50,7	50,0	52,2	48,5	50,0	58,3	43,9	48,4	52,5
Салат (намаз) (п'ятикратна молитва)	49,5	49,2	42,6	53,1	54,3	47,2	52,5	50,0	49,0
Саум (пост у місяць Рамадан)	43,7	42,5	44,7	37,5	50,0	41,7	43,9	54,3	33,7
Шахада (проголошення слів сповідання віри)	32,5	30,6	25,5	34,4	31,4	30,6	40,0	32,3	32,7
Хадж (паломництво в Мекку)	18,0	16,0	14,9	15,2	25,0	19,4	17,1	18,3	18,2
Закят (обов'язковий податок на майно та доходи на користь громади)	14,8	12,7	10,6	15,6	11,4	25,0	12,2	15,2	14,1
Нічого з наведеного	0,7	0,6	2,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
Важко відповісти	3,2	3,3	6,4	3,0	2,8	2,8	2,5	2,2	4,0

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає Вашим поглядам?
% тих, хто відніс себе до мусульман

	КРИМ	Кримські татари	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
			18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Правовірний мусульманин повинен виконувати заповіді, встановлені Ісламом, при цьому він може бути лояльним громадянином своєї держави	50,5	50,6	54,2	42,4	55,6	48,6	45,0	54,3	48,0
Правовірний мусульманин повинен виконувати заповіді, встановлені Ісламом, і домагатися відновлення Халіфату (Всесвітньої Ісламської держави)	25,1	25,6	27,1	36,4	16,7	18,9	27,5	23,9	26,5
Правовірний мусульманин повинен виконувати заповіді, встановлені Ісламом, при цьому він повинен прагнути до перебудови держави, у якій він проживає, відповідно до ісламських принципів	20,4	20,0	14,6	18,2	19,4	27,0	25,0	18,5	22,4
Жодне не відповідає	1,1	1,1	2,1	0,0	2,8	2,7	0,0	1,1	1,0
Важко відповісти	2,9	2,7	2,0	3,0	5,5	2,8	2,5	2,2	2,1

1.2. ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЙ І КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У ВІДНОСИНАХ МІЖ ДОМІНУЮЧИМИ СОЦІОКУЛЬТУРНИМИ ГРУПАМИ

Характер і форми відносин між різними соціокультурними групами залежать від особливостей їх самооцінки і взаємного сприйняття, наявності певних стереотипів та упереджень, здатності розуміти позиції і потреби іншої групи.

Кожна з домінуючих соціокультурних груп має певний набір уявлень про моральні та соціально-психологічні характеристики як власної групи, так і інших груп, з якими вона взаємодіє. Зміст цих уявлень безпосередньо впливає на стосунки між представниками цих груп.

Так само, кожна із зазначених груп має власні позиції з чутливих, з точки зору її самоідентифікації, питань, що містять певний конфліктний потенціал у відносинах між ними. Такими питаннями у кримському контексті є: мова, оцінки певних історичних подій, ціннісно-символічний простір, бачення майбутнього автономії.

Оцінка характерних якостей представників різних соціокультурних груп⁸

Самооцінка та оцінка інших спільнот кримськими татарами. Представники кримських татар вважають найбільш вираженими у своєї національної спільноти такі позитивні риси, як доброзичливість,

релігійність, здатність захищати власні інтереси; найменш вираженими – прагнення справедливості, працьовитість, здатність розуміти інтереси інших.

Найбільш характерними рисами **росіян** кримські татари вважають доброзичливість, прагнення справедливості, працьовитість, значно меншою мірою – релігійність, національну згуртованість.

До найбільш виражених чеснот **українців** кримські татари відносять працьовитість, відкритість, релігійність, здатність захищати власні інтереси; притаманним найменшою мірою – прагнення справедливості.

Загалом, кримські татари схильні приписувати українцям дещо більшу, ніж росіянам, виразність позитивних якостей. Проте, рівень виразності кожної з позитивних якостей у власній спільноті вони вважають вищим, ніж у обох інших згаданих спільнотах.

Результати дискусій у фокус-групах, в яких брали участь окремо етнічні росіяни, українці і кримські татари, виявили, що ставлення кримських татар до росіян і українців Криму є досить толерантним і доброзичливим. Ті тертя, що виникають під час спілкування, пояснюються, як правило, історичною спадщиною у вигляді спотворених стереотипів взаємного сприйняття, негативною інформацією зі ЗМІ тощо. При цьому зазначається, що в повсякденному житті стосунки поступово нормалізуються, коли люди більше пізнають один одного.

⁸ Див. таблицю "Особливості ідентичності домінуючих соціокультурних груп АРК, с.22-28 цього видання.

ВИТЯГИ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Т: "После массового приезда татар начала понемногу стабилизироваться ситуация. Люди стали воспринимать татар так, как они видят тех, кто живет по соседству. Вот сейчас, мои знакомые украинцы говорят: "татары – труженики, гостеприимные люди, всегда помогут".

Т: "На бытовом уровне смотришь – все более-менее хорошо, все общаются. То недоверие, которое было 20 лет назад, начинает меняться".

Т: "Если вернуться к русскому народу, то это тоже открытость, добродушие, поддержка".

Т: "Русские – очень спокойные люди, в Крыму они очень пассивные, от них нет угрозы, это переселенцы. За них всегда власть решала, поэтому они не опасны. Если раньше они были замкнутые, никого на порог не пускали, то сейчас, я приезжаю, они сразу заводят человека в дом, кофе угощают. Достаточно работающие люди, много образованных людей, с которыми можно общаться".

Т: "Чем ближе с русскими сталкивалась, тем лучше. Они на работе отзывчивые. К маленьким детям трепетно относятся".

Загалом, кримські татари чітко відокремлюють сприйняття росіян (та українців) на побутовому та публічному рівнях. На першому – вони сприймаються як загалом такі самі люди, обтяжені подібними турботами, що й кримські татари, через що з ними, у принципі, неважко знайти спільну мову.

На публічному рівні кримські татари пов'язують росіян з депортацією свого народу та асоціюють їх з кримською владою, до якої ставляться переважно негативно. Влада – меншою мірою центральна та більшою місцеве – є для кримських татар джерелом порушення їх прав. Що стосується збільшення напруженості в міжнаціональних відносинах, то значна частина провини покладалася й на радикальні слов'янські (переважно козацькі) організації, а також на певні ЗМІ.

ВИТЯГИ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Т: "Когда я закончила институт, меня здесь не брали на работу по национальному признаку, поэтому у меня не было стажа. Мне напрямую этого не говорили, но это чувствовалось в разговорах, встречах".

Т: "В Крыму сложилась ситуация, если министром выбирают татарина, то замом ни в коем случае не может быть татарин. Это опять таки дискриминация, т.к. здесь нужно выбирать по профессиональным качествам".

Т: "У меня папа в 2001г. попал в аварию – его сбили. Мы пошли к следователю, он ...по-хамски с нами разговаривал. И разные эксперименты устраивали, и дождь придумали. Потом сказали, что он был в темной одежде, что за рулем был молодой человек, а не тот, которого ему показывали".

Т: "В 2003г. перед выборами Президента Украины у нас стали появляться скинхедовские структуры. Именно у нас в Крыму. Сначала были случаи нападения на палестинцев, потом на армян, потом на крымских татар. ... Мое личное мнение, что это российский проект. Используется перед выборами, чтобы разделить общество на несколько частей... И еще это казачество... Это организованная группа людей, которую можно направить и создать конфликтную ситуацию".

Т: "Провоцируется ситуация, используются казаки, чтобы снести палаточный городок, грубо обращаются с нашими ребятами".

Т: "Такие политические деятели как... (один из крымских политиков – ред.) тоже периодически выступают и нагнетают ситуацию. Перед выборами... (один из крымских политиков – ред.) на пл.Ленина выступил и сказал, что если выберете Ющенко, завтра здесь будет НАТО и будет топтать, вас, русских, и если будет Ющенко, здесь будут одни крымские татары, а русских депортируют. Есть видео, но эти люди не привлекаются, это явная дестабилизация в регионе и это делают депутаты".

Якщо на побутовому рівні українці сприймаються кримськими татарами, як ті ж самі росіяни (проте, асиміляція українців кримськими татарами не схвалюється), то на публічному – кримські татари відрізняють українців від росіян і ставляться до них більш позитивно, оскільки вони, на думку учасників фокус-груп, із самого початку позитивно ставилися до кримських татар. Утім, у цьому випадку йдеться скоріше про українців загалом, а не про українців Криму.

ВИТЯГИ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Т: "Я с украинцами, с которыми сталкивалась, тоже заметила, что они считают себя русскими. Они стесняются говорить на украинском языке, и зачастую они больше выступают против украинского, чем русские".

Т: "Мне это не нравится, нельзя забывать своих предков. А так они добрые люди".

Т: "Может, украинцы и говорят, что они украинцы, но стараются мыслить и действовать как русские. Если задашь вопрос: "Ты же украинец, зачем ты так делаешь?", а он "Мне так удобнее, выгоднее".

Т: "Это просто, в течение 70 лет им говорили, что они русские, вот такой стереотип жизни и создался".

Т: "Их позитив, что они изначально хорошо относились к нам. Единственно, что их здесь нет, несмотря на то, что заявлено 23%".

Т: "После переселения в Крым семья сестры прожила всю зиму в украинской семье. Они и сейчас поддерживают хорошие отношения".

Т: "Русские воспринимаются крымскими татарами, как народ имеющий отношение к депортации. Далее, стереотипы у татар: недоверие к власти, какая бы она ни была, потому что к власти крымских татар не допускали. А сегодня у власти в Крыму – русские. В отношении к украинцам многие крымские татары заняли проукраинскую позицию".

Самооцінка та оцінка інших спільнот слов'янами⁹. З точки зору представників слов'янської спільноти, найважливішими чеснотами росіян є доброзичливість, відкритість, прагнення справедливості, найменшими – релігійність, здатність захищати власні інтереси та національна згуртованість. Результати фокус-груп також показують низькі оцінки національної згуртованості росіян і їх здатності захищати власні інтереси.

ВИТЯГИ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Р: "Ну просто мы, русскоязычные, какие-то тихие, спокойные. Татар не надо заставлять подниматься. Им крикнул в 8:00 утра, в 10:00 уже все построены... А мы нет".

Модератор: "У русского человека что хорошего в характере?"

Р: "Долго терпят".

Р: "Только хотела сказать, терпение. Вне зависимости кого, но терпят, не знаю, откуда это взялось".

Р: "Славяне! Славяне все терпят, терпят, терпят. Мы очень терпеливые: нас унижают, честно скажу, а мы опустили голову".

Модератор: "А какие Вы можете назвать качества, которые считаете отрицательными у русских?"

Р: "У нас нет отрицательных качеств".

Р: "Можно я назову терпимость?"

Р: "А также любвеобильность, потому что он может любить – так любить, гулять – так гулять, терпеть – так терпеть".

Найбільш властивими кримським татарам представники слов'янської спільноти вважають здатність захищати власні інтереси, національну згуртованість, почуття національної гордості і релігійність, найменш – здатність розуміти інтереси інших і відкритість.

⁹ Аналізуючи відповіді представників слов'янської спільноти, слід враховувати, що їх оцінки якостей таких національних груп, як росіяни та українці, є певною мірою (залежно від питомої ваги представників кожної з цій соціокультурній спільноті) самооцінкою, тоді як оцінки кримських татар – ставленням до "іншого".

Під час дискусій у фокус-групах росіяни переважно негативно оцінювали кримських татар, підкреслюючи при цьому їх згуртованість у відстоюванні своїх інтересів, що, на думку учасників дискусії, часто поєднується з агресивністю стосовно представників інших етносів. Негативні оцінки кримських татар дещо переважали і в українській фокус-групі.

ВИТЯГИ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Р: о кримських татарах: “то, что у русских называется подлостью, у них называется – мудрость, хитрость... У турков, у многих, не обязательно у крымских татар..., практически у всех. И, видимо, корни где-то в исламе. Именно в религии”.

Р: “Я Вам могу сказать непосредственно про татар: невоспитанные хамы, они ведут себя так, как будто бы они цари природы”.

Р: “Еще одна черта, но она уже как бы прививается искусственно. Это вседозволенность”.

Р: “То, что они организованы в плане выхода на митинги – это да, и это мы все регулярно наблюдаем”.

Р: “Татары, если тронуть, то они очень быстро организуются. И пройдут по нам, затопчут ногами однозначно”.

У: “Я бы их назвала более агрессивными. Вы останетесь тут 18 мая [траурний мітинг з нагоди пам'яті жертв депортації – ред.], а потом посмотрим, что вы скажете”.

У: “Агрессивность – отрицательная [черта], то что татары добиваются своего, я считаю положительным качеством. [Но] не все методы хороши”.

У: “Все мы ходим на рынок. Кто продает редиску? А кто перепродает? Хоть один русский перекупил у татарина редиску? Это предприимчивость, на рынке в основном торгуют татары, но это не значит, что они все это выращивают”.

У: “Хочу заступиться. Как мне татарин положил плитку в ванну, ... попался “золотые руки” – так положить плитку. Зарабатывает на семью... Может, и он будет стрелять, если что”.

Хоча росіяни у фокус-групі і вказували на агресивність кримських татар, але вони визнали й факти агресії з боку представників слов'янської спільноти. Відзначалася негативна роль політиків у розпалюванні міжнаціональних конфліктів. Разом з тим, переважали негативні характеристики кримських татар, лунали висловлювання про необхідність виселити їх, а також побоювання, що “вони виселять нас”.

ВИТЯГИ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Р: “У меня соседа побили. Просто, приняли его за татарина, хотя он еврей. Просто реально подошла толпа... Целенаправленно били, ругали, обзывали его татарин, таким-то таким-то”.

Модератор: “Между представителями каких национальностей возникали эти проблемные ситуации?”

Р: “Получается – православные и мусульмане”.

Р: “У нас в основном конфликт сейчас идет ... – это крымско-татарское население”.

Р: “Ни с кем я не конфликтовала. Вообще мое отношение к этому... – все мы люди. И плохие или хорошие люди есть любой национальности. Не имеет значения, кто ты там: русский, украинец или татарин. Люди подвержены какому-то определенному влиянию, там “вякнули” в микрофон – и все побежали строем бить русских или татар, или украинцев, или все вместе евреев”.

Р: “Да, искусственно все это делается – вот вам мое мнение. Там наверху придумали, а мы здесь живем в этом”.

Р: “Бедные русские, для татар – мы не люди, для украинцев – мы второй сорт, меньшинство, хотелось бы людьми быть”.

Р: “Они [крымские татары] приехали сюда навязывать... Они приехали сюда хозяевами”. “Они приехали обиженные, несчастные, депортированные. И у них, вот в их понимании, это ж не Сталин виноват, не режим виноват, виноваты все мы здесь, потому что мы тут откуда-то взялись... Они приехали хозяевами, мы для них люди второго сорта, они всегда смотрят на нас, что когда ж найдется у них лидер, который нас погрузит в эшелоны... Мне, например, конечно, ... не нравятся их, как я говорю, перегибы эти (мусульманство). Господи и выселить их уже нельзя никуда, раньше хоть Россия была, Советский Союз, места было много, а куда ж в пределах “Хохляндии”.

Р: “А их очень любит Западная Украина”.

Р: “Да их туда и отправит!”

Р: “Татары ж не понимают, с одной стороны, что украинцы, особенно националисты – сначала борьба с москалями, а потом: “Подождите товарищи, вас не так много, а с вами мы тоже потом разберемся”.

Р: “А Вы что-нибудь слышали об объединенном арабском халифате, об этой идее, которая витает в воздухе. И какое количество денег исламский мир “впаривают” в эту тему: проблемы татар, создание этого халифата, эту бредовую идею”.

Р: “Мы тебе деньги дадим, но ты, если что, русских пойдешь убивать”.

До головних чеснот українців представниками слов'янської спільноти зараховуються почуття національної гордості, працьовитість і доброзичливість, а найменшою мірою – відкритість. Загалом, за оцінками представників слов'янської спільноти, всі позитивні якості в українців виражені більш рівномірно, ніж у росіян і кримських татар.

Як свідчать результати фокус-груп, росіяни розрізняють українців, які проживають у Криму, і тих, які проживають в інших регіонах України, підкреслюючи що “наші”, тобто кримські українці, “нічим від нас не відрізняються”. Водночас, на оцінки українців у цілому впливають стереотипи сприйняття “західних українців”: їх росіяни вважають “націоналістами”, надаючи цьому терміну негативного значення (“те, что западные, они, конечно, страшные националисты”).

Ця обставина може призводити до, перенесення оцінок західних українців на “місцевих”. Значною мірою це пояснює ту ситуацію, коли представники слов'янської спільноти, вважаючи, що між росіянами та українцями Криму практично немає відмінностей, рідше, ніж росіянам, приписують українцям Криму ті якості, що однозначно трактуються як позитивні (доброзичливість, відкритість, здатність розуміти інтереси інших, прагнення справедливості). Певною мірою на оцінку українців може впливати й негативне ставлення до українізації.

ВИТЯГИ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Р: “Народа украинского у нас нет, я, по крайней мере, не встречал. Народа не встречал. Отдельные личности – да, но это отдельные – они считают себя жителями Крыма и правильно делают”.

Р: “Но даже если они украинцы, они себя такими не считают”.

Модератор: “Какие положительные качества украинского национального характера, украинцев, Вы могли бы назвать в первую очередь?”

Р: “Положительное – это поют”.

Р: “Я не нахожу ни одной положительной черты. Я нахожусь на Украине, поэтому я и не нахожу ни одной положительной черты”.

Р: “[Украинский народ] не нравится мне... Я стараюсь не общаться там, где находятся украинцы. Потому что я не знаю украинского языка, я его принципиально... не учу, не читаю, не смотрю украинские фильмы. А не нравится мне в украинском то, что меня заставляют слушать... радио только на украинском языке... И я их уже просто не переносу, всеми своими фибрами души не люблю”.

Р: “Щирі українці”, все добродушные относительно, гостеприимные, отдаст последнее... Для меня украинцы все же подразделяются на западных и тех, что “наши”, так они, по-моему, от нас ничем и не отличаются”.

Р: “Я очень рада, что пока они [националисты] еще на Западной Украине... Я бы, например, с удовольствием прямо вот так, по Днепру, культурненько, желающих, даже Киев можно (Польшу) отдать”.

Водночас і українці у фокус-групі виявили досить розмите уявлення про свою національну ідентичність, а також небажання вирізнятися як окрема національна група.

ВИТЯГИ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

У: “Особенности характера украинцев и русских в Крыму можно назвать “крымским патриотизмом”.

У: “Мое личное мнение, что людей по национальности делить нельзя”.

У: “Я училась в университете на факультете украинского языка и литературы, и мы не знали до 3-го курса, кто русский, а кто украинец, хотя были и крымские татары. То есть мы никогда не разделяли”.

У: “Меня больше пугает как нас украинцев, начинают сталкивать с русскими”.

У: “Мое представление, что ярко выраженного характера ни русского, ни украинского нет”.

Знання культур народів Криму та інтерес до них

Представники домінуючих соціокультурних груп Криму належать до різних культурних традицій. Тому рівень їх взаємної обізнаності з питань культур, традицій, звичаїв, а також бажання дізнатися про них більше, є важливими чинниками для підтримки міжкультурного діалогу, зниження напруженості у відносинах.

Кримські татари виявляють найбільшу обізнаність з культурою свого народу – переважна більшість їх знає про це багато, а число тих, хто знає дуже мало, є мізерним. Відносно високим є рівень їх обізнаності з культурою росіян та українців, про які переважна більшість кримських татар знають багато або “дещо”.

Переважає більшість кримських татар скоріше цікавляться або дуже цікавляться культурами інших народів Криму. Серед народів, про культуру яких вони хотіли б дізнатися більше, найчастіше називали караїмів і греків, дещо рідше – кримчаків і німців, і зовсім рідко – українців і росіян (можливо, тому, що свій рівень обізнаності в цій сфері кримські татари вважають достатньо високим).

Переважає більшість представників слов'янської спільноти вважають, що знають багато про культуру росіян та українців. Настільки ж обізнаних з культурою кримських татар – значно менше, однак понад половина – певною мірою знайомі з нею.

Водночас вищим, ніж у кримських татар, є рівень зацікавленості в тому, щоб дізнатися більше про культуру інших народів. Найчастіше висловлювалося бажання дізнатися більше про культуру караїмів і кримчаків, рідше – греків і болгар, але досить значне число хотіло б дізнатися більше про культуру і кримських татар, росіян та українців.

Позиції соціокультурних груп у мовному питанні

Можна говорити лише про дві кількісно значимі мовні групи у Криму – російськомовну і кримськотатарськомовну. Українська мова знаходиться на периферії в усіх сферах – публічній діяльності, культурі, освіті, побуті тощо. Навіть серед етнічних українців число тих, хто вважає рідною українську мову, є досить незначним, а число тих, хто розмовляє нею вдома, – мізерним. Таке становище української мови у Криму контрастує з її державним статусом, який, однак, не дозволяє її цілковито ігнорувати.

Так, у всіх соціокультурних групах Криму понад або близько половини вважають, що кожний службовець державних органів влади та органів місцевого

самоврядування в автономії повинен знати українську мову, причому найвищий відсоток таких є серед кримських татар (57,6%). Водночас, переважна більшість кримчан вважають, що кожен службовець повинен знати й російську мову. Однак, у думках про обов'язковість знання службовцями кримськотатарської мови спостерігається значна диспропорція: якщо більшість (67,4%) кримських татар визнають таку обов'язковість, то в інших соціокультурних групах цю думку поділяють не більше чверті.

Такі диспропорції існують і в думках різних соціокультурних груп про обов'язковість знання тих чи інших мов кожним жителем Криму та обов'язковість їх викладання в усіх кримських школах, незалежно від основної мови навчання. Найменше розбіжностей і в першому, і в другому випадку – стосовно обов'язковості російської мови. В усіх без винятку групах переважна більшість вважають, що її повинен обов'язково знати кожен житель Криму, і вона повинна обов'язково викладатися в усіх школах.

Однак, стосовно обов'язковості викладання української мови, як і обов'язковості її знання кожним кримчанином, існують великі розбіжності. Так, понад половина кримських татар визнають таку обов'язковість і в першому, і в другому випадку. Відсоток слов'янської спільноти в першому випадку становить 10%, у другому – 30%. Ще більша диспропорція в думках кримських татар і слов'ян – стосовно обов'язковості знання та викладання кримськотатарської мови.

Очевидно, що російська мова визнається мовою міжнаціонального спілкування у Криму всіма соціокультурними групами. Однак, якщо представники слов'янської спільноти схильні законсервувати мовну ситуацію в автономії, то кримських татар влаштувала б перспектива більшого поширення рідної і державної мов.

Та обставина, що кримські татари частіше, ніж представники інших соціокультурних груп, вважають обов'язковим вживання української мови в основних суспільних сферах та її знання громадянами та державними службовцями, проявляє ставлення кримських татар до Української держави, яке значною мірою ґрунтується на сподіваннях, що держава виступатиме тим інститутом, який забезпечить повноцінну інтеграцію кримських татар на історичній батьківщині. При цьому, як свідчать результати фокус-груп, у кримських татар часто викликає нерозуміння та роздратування позиція значної частини українців у Криму, які, на їх думку, значною мірою втратили національну свідомість.

Під час дискусії у фокус-групі етнічні росіяни, говорячи про те, якою вони хочуть бачити мовну політику, найчастіше наголошували на необхідності кількох офіційних мов (російської, кримськотатарської, української або лише російської і кримськотатарської), – щоправда, частіше вважаючи, що така ситуація передбачатиме, наприклад, не обов'язковість володіння службовцями всіма офіційними мовами, а достатність володіння хоча б однією з них (так само як достатнє вивчення у школі лише однієї мови). Також висловлювалася точка зору, що єдиною державною (офіційною) мовою має бути російська.

Українці під час дискусії у фокус-групі висловлювалися за впровадження української мови в державній службі та освіті, підкреслюючи, що це має робитися поступово, а також – що “має залишатися право вибору”. Висловлювалася й думка, що у вищих навчальних закладах потрібно вчити кримськотатарській мові і студентів “слов'янських національностей”.

ВИТЯГ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Р: “Русский, украинский и крымскотатарский. От украинского я бы отказался, но кто ж даст? Украинский можно убрать. Ну, нигде не говорят у нас на нем. Можно два языка сделать: русский и крымскотатарский, хай успокоятся”.

Р: “Идеальная ситуация – только русский язык. Потому что на сегодняшний момент, что у нас происходит: у меня ребенок изучает украинский, а если еще и татарский, так он что – должен еще и татарский изучать?”

У: “Не могут все сразу говорить на украинском языке, надо начинать с младшего поколения. Тихонечко, спокойненько, без коллизий. Ну и, естественно, нужно показывать престиж того, что ты украинец”.

У: “Мне кажется, язык внедрять, конечно, нужно. Просто хотят сделать это быстрыми методами... Надо постепенно вводить преподавание в школе на украинском языке... Более того, я считаю, что татарский язык в вузах нужно давать и детям славянских национальностей. Эта же нация есть и достаточно большая, и нужно хотя бы понимать, что говорят два человека у тебя за спиной”.

Р: “Допустит украинский и крымскотатарский возможно, но у человека должно всегда оставаться право выбора на использование того или иного языка в делопроизводстве”.

У: “Выбор должен быть и в языке, и в образовании”.

Р: “Крымскотатарский язык славянину выучить практически нереально, тем более – будучи взрослым”.

Р: “Те должны быть государственные языки, во всяком случае, в Крыму, на котором говорит большинство людей. Если у нас, допустим, большинство, то, естественно, должен быть русский язык. Никогда развивающийся язык (это все лингвисты скажут) не может быть государственным, пока он развивается”.

Р: “Один язык государственный (русский)”.

У: “Жить в обществе и быть свободным от общества невозможно. Конечно, как украинка, я считаю, что государственный язык все должны знать. Госслужащие – “обов’язково вільно володіти мовою”. А как учить язык? Нужно начинать с детского сада, а потом увеличивать в школе постепенно. Нужна планомерная политика, для этого готовят специальные программы”.

Т: “На сегодняшний день лучше всего говорят на украинском языке крымскотатарские дети. И все акции, посвященные Шевченко, стихи, читают крымскотатарские дети, конкурсы – участвуют крымскотатарские дети”.

Що стосується обмежень у використанні рідної мови, то в найгіршому становищі знаходяться кримські татари, більшість яких відчують обмеження в повсякденному житті – на роботі, під час навчання, у громадській діяльності, спілкуванні з представниками органів влади, правоохоронних, судових органів (найчастіше), працівниками охорони здоров’я, торгівлі, комунальних служб. Більшість представників усіх інших соціокультурних груп таких обмежень не засвідчують.

Можливість виховання дітей в культурних традиціях свого народу

Більшість кримських татар і понад половина представників слов’янської спільноти визнають, що не мають достатніх можливостей для виховання дітей в культурних традиціях свого народу. Вважають, що вони мають таку можливість, лише п’ята частина перших і понад чверть – других.

Що стосується середньої і вищої освіти, то найбільш популярною мовою серед домінуючих соціокультурних груп Криму, хоч і не однаковою мірою, є російська. Абсолютна більшість представників слов’янської спільноти і відносна більшість кримських татар хотіли б, щоб їх діти навчалися у школі або вищому навчальному закладі з цією мовою навчання.

Відмінність між соціокультурними групами полягає в тому, що лише понад чверть кримських татар вдали б перевагу мові свого народу як мові середньої і вищої освіти їх дітей.

Ставлення до проблеми “українізації Криму” та бачення її проявів

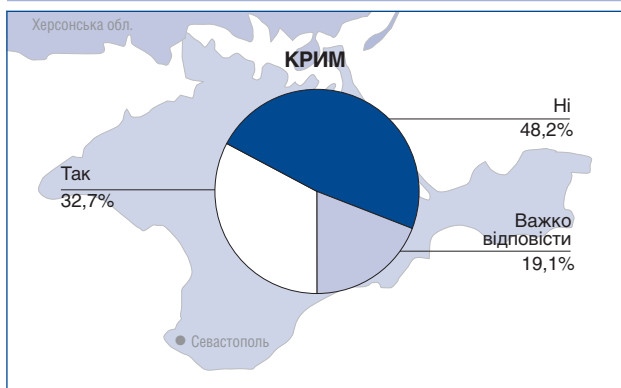
Чутливою для Криму залишається проблема українізації. З тим, що це явище існує, згодні або скоріше згодні представники всіх соціокультурних груп, причому відсоток таких є досить високим і серед кримських татар, хоч і значно меншим, ніж серед слов’янської спільноти.

У всіх соціокультурних групах більшість (практично однаковий відсоток) вважають, що насильницька українізація проявляється у припиненні трансляції в Україні російських телеканалів, чії програми не були адаптовані до вимог українського законодавства. Також близько половини кримських татар і більшість представників інших груп вказують на переклад рецептів, інструкцій, анотацій до товарів українською мовою та дублювання нею художніх фільмів на телебаченні та в кінотеатрах.

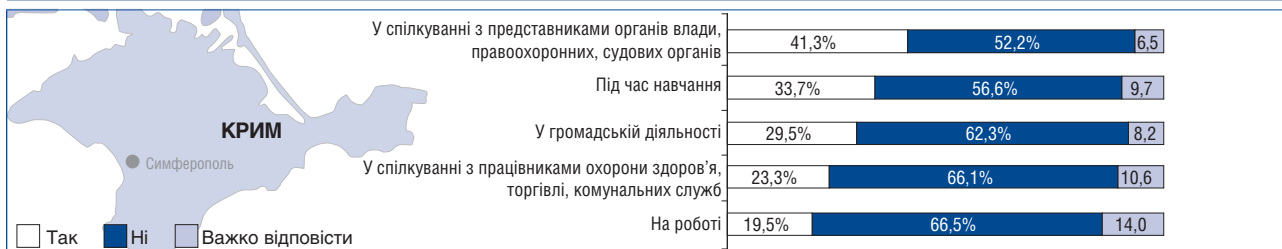
Понад половина представників усіх соціокультурних груп, за винятком кримських татар, вбачають прояв українізації і в перекладі українською мовою ділової документації.

Ставлення до українізації домінуючих етнічних груп Криму, як показали результати фокус-груп, є різним. У росіян вона викликає категоричне неприйняття, навіть відразу. Українці здебільшого не проти українізації як такої, але проти тих крайнощів і поспіху, з яким, на їх думку, вона здійснюється. Кримські татари ставляться до українізації найбільш позитивно, однак із застереженням, що вона повинна супроводжуватися розвитком кримськотатарської освіти, поширенням використання кримськотатарської мови. Якщо ж цього не буде, то українізація лише зашкодить кримськотатарському народу.

Чи достатньо Ви маєте можливостей для виховання дітей у культурних традиціях Вашого народу? % опитаних

	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
					18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Так	21,7	29,2	42,2	33,6	28,9	32,0	33,8	34,5	35,0	32,5	33,1
Ні	67,9	53,3	33,2	37,4	40,8	53,6	50,3	51,1	47,4	46,9	49,5
Важко відповісти	10,4	17,5	24,6	29,0	30,3	14,4	15,9	14,4	17,6	20,6	17,4

Чи зазнавали Ви особисто обмеження у використанні Вашої рідної мови?
% опитаних

		Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
У спілкуванні з представниками органів влади, правоохоронних, судових органів	Так	71,2	40,1	35,0	33,1	37,7	41,8	42,6	38,6	45,7	43,1	40,6
	Ні	20,7	54,7	56,5	56,2	53,8	52,2	51,6	54,6	49,4	52,5	53,2
	Важко відповісти	8,1	5,2	8,5	10,7	8,5	6,0	5,8	6,8	4,9	4,4	6,2
Під час навчання	Так	62,0	34,0	25,2	28,2	39,5	34,3	33,0	29,6	30,8	37,2	34,5
	Ні	30,4	56,0	65,1	59,5	52,7	55,3	61,5	61,1	54,7	59,2	60,9
	Важко відповісти	7,6	10,0	9,7	12,3	7,8	10,4	5,5	9,3	14,5	3,6	4,6
У громадській діяльності	Так	58,2	29,5	21,5	13,1	29,7	27,1	30,2	29,1	30,6	30,8	28,9
	Ні	31,0	62,8	70,1	76,2	60,5	64,8	64,3	61,3	61,5	62,9	63,1
	Важко відповісти	10,8	7,7	8,4	10,7	9,8	8,1	5,5	9,6	7,9	6,3	8,0
У спілкуванні з працівниками охорони здоров'я, торгівлі, комунальних служб	Так	53,6	21,7	17,6	15,4	20,7	23,3	20,3	26,8	25,6	23,6	23,3
	Ні	36,1	69,1	69,0	69,2	68,1	66,3	69,2	64,7	62,2	65,8	66,7
	Важко відповісти	10,3	9,2	13,4	15,4	11,2	10,4	10,5	8,5	12,2	10,6	10,0
На роботі	Так	46,7	16,3	17,4	12,3	17,7	19,5	23,4	21,0	17,3	20,1	20,4
	Ні	42,9	66,8	72,5	80,0	65,1	68,4	63,9	66,9	68,2	67,9	69,9
	Важко відповісти	10,4	16,9	10,1	7,7	17,2	12,1	12,7	12,1	14,5	12,0	9,7

ВИТЯГ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Р: “Українізація – це проблема не тільки в Криму, це проблема всєї країни. Вот українського мови нікогдa не було, не і, напевне, не буде. Вся Україна говорить на суржикі, в залежності від областей, мєняється характер цього суржика... Як такого єдиного українського мови не, не існує...”

Р: “Нас насильно українизують. Жаль наших дітей, которые поступають в інститути... Не все преподаватели в вузах способны преподавать на українському. Я думаю, если бы нам навязывали так англійський, то мы бы англійський точно так же не любили”.

У: “Українізація не должна такими темпами проводиться в Криму. Хотя мы должны её поддерживать... Я обратила внимание, что как только фильмы стали переводить, эта отрасль [кінопрокат] стала убыточной в Криму. Нужно придерживаться не только политической важности издаваемых законов, но и экономических”.

У: “Мне кажется, украинизация должна быть процессом становления украинского самосознания. Это чтобы человек был украинцем и думал на украинском языке. Самое эффективное начать со СМИ. Но с другой стороны, почему мы лишаем другие народы, тех же русских, права воспитывать своих детей на своем языке?”

Т: “Українізація в Криму происходит очень медленно, но происходит. Я смотрю, что дети сейчас спокойно смотрят и воспринимают все на українському языке. Если для наших родителей тяжело, для ребенка легко. Вот следующее поколение будет украинизировано... Если Крым входит в состав украинского государства, то единственным вторым государственным языком может быть крымскотатарский после украинского... Украинизация должна быть адаптирована под Крым”.

Т: “Українізація має ворожий характер сейчас к нашему народу. В Криму моя племянница учит стихи про Киев. Почему не про Крым, мечети, пусть на украинском языке? И второе, украинизация мною будет восприниматься хорошо, если будет идти параллельно с татаризацией. От одной украинизации от моего народа завтра ничего не останется”.

Ставлення до історичної спадщини та оцінка історичних подій

Проблеми історичної спадщини, оцінки історичних подій мають особливу важливість у силу того, що належать до проблем так званої “історичної міфології”, яка є важливим елементом формування свідомості соціокультурних груп. Ці проблеми, як правило, викликають високий інтерес і виразну емоційну реакцію навіть у тих, хто мало цікавиться проблемами історії, оскільки торкаються ціннісно-символічних сфер свідомості.

Оцінка депортації кримськотатарського народу.

Більшість представників як кримських татар, так і слов'янської спільноти не згодні з тим, що депортація кримських татар була виправданим актом радянського керівництва. Проте між цими групами існують істотні відмінності за ступенем незгоди. Якщо серед кримських татар близько половини цілком не згодні із зазначеним твердженням, то серед слов'ян близько половини з цим скоріше не згодні, а зовсім не згодні – лише 7,3%.

Згодні з виправданням депортації загалом понад чверть представників слов'янської спільноти і близько п'ятої частини кримських татар.

Отже, за існування певних відмінностей, депортація не виправдовується більшістю у жодній з соціокультурних груп.

Підходи до повернення історичних кримськотатарських топонімів у Криму. До питання доцільності повернення у Криму історичних (кримськотатарських) топонімів позиції кримських татар і слов'ян є діаметрально протилежними. Близько 70% кримських татар вважають це доцільним, а практично такий самий відсоток представників слов'янської спільноти – недоцільним.

Ця тема є конфліктною для представників названих соціокультурних груп, оскільки зміна топонімів свідчить про зміни в “символічно-ціннісному просторі” Криму на користь однієї з них, а володіння цим простором відбиває володіння матеріальним простором з усіма його ресурсами.

Бачення майбутнього Криму. Відносна більшість кримських татар не змогли визначитися з варіантом майбутнього Криму, який був би для них найбільш бажаним. Приблизно однакові за чисельністю групи (дещо більше 10%) обрали такі варіанти, як вихід Криму зі складу України та набуття ним статусу незалежної держави, приєднання до Росії, перетворення на кримськотатарську автономію у складі України, збереження нинішнього статусу з розширенням прав і

повноважень. Найменш привабливими для кримських татар виявилися перспективи приєднання Криму до Туреччини та надання йому статусу області у складі України¹⁰.

Серед представників слов'янської спільноти понад третина бажали б приєднання Криму до Росії, і близько чверті – перетворення його на російську національну автономію у складі України. Найменш популярними були такі варіанти як прирівнювання статусу Криму до області, приєднання його до Туреччини. Зовсім незначний відсоток хотіли б, щоб Крим залишився автономією у складі України з нинішніми правами та повноваженнями або став незалежною державою. Жоден з опитуваних не виявив бажання бачити Крим у статусі кримськотатарської національної автономії.

Отже, в цілому позиції слов'янської спільноти виглядають більш визначеними, ніж позиції кримських татар, і ці позиції, якщо виходити з двох найбільш прийнятних для цієї спільноти варіантів майбутнього Криму, є виразно проросійськими. Незначна популярність серед представників обох спільнот колись найбільш прийнятного варіанта збереження нинішнього статусу Автономії з розширеними правами і повноваженнями свідчить про загрозливі тенденції у суспільній свідомості кримчан, зокрема, про відсутність у більшості їх бачення позитивних перспектив перебування Криму в державній системі України.

Домінуючі соціокультурні групи Криму характеризуються високим рівнем етноцентризму. Це проявляється в самооцінках і взаємооцінках людських якостей, притаманних соціокультурним групам, ставленні до культурних традицій, мови, проблем інших соціокультурних груп.

Оцінки домінуючими соціокультурними та етнічними групами людських якостей представників іншої групи суттєво відрізняються від самооцінки груп: як правило, представникам своєї групи приписують більшу виразність позитивних якостей, ті ж об'єктивно позитивні якості, що їх пов'язують з представниками інших спільнот, у загальному контексті набувають негативного відтінку. При цьому, оцінка кримськими татарами росіян та українців є значно позитивнішою, ніж їх оцінка представниками цих етносів. Найменшу толерантність і доброзичливість до інших національних груп виявляють росіяни.

Українці у Криму практично не розглядаються представниками інших спільнот як окрема соціокультурна група, і їх власна національна ідентифікація є слабо вираженою. При цьому ставлення кримських татар до українців загалом скоріше позитивне, а росіян – скоріше негативне.

Представники домінуючих соціокультурних спільнот виявили досить високу обізнаність про культуру, традиції, звичай домінуючих етнічних груп Криму – росіян, українців, кримських татар. При цьому рівень знання кримських татар про культуру, традиції, звичай росіян та українців є дещо вищим, ніж рівень знання представників слов'янської спільноти про культуру, традиції, звичай кримських татар.

Між представниками домінуючих соціокультурних та етнічних груп Криму, у принципі, існує консенсус щодо обов'язковості знання та бажаності навчання

російською мовою, однак спостерігаються суттєві розбіжності щодо інших мов. При цьому росіян влаштовує нинішня ситуація практичної одномовності у Криму. Українці були б не проти поширення рідної мови, але поступово. Кримські татари підтримують розширення сфери функціонування у Криму як своєї, так і державної мов. Вони ж зазнають найбільше обмежень у використанні своєї мови практично в усіх соціальних сферах, тоді як більшість українців і росіян з такими проблемами не стикалися.

Водночас, більшість представників домінуючих соціокультурних груп Криму визнали, що не мають достатніх можливостей для виховання дітей в культурних традиціях свого народу.

Разом з певними відмінностями в оцінках виправданості депортації з боку слов'янської і кримськотатарської спільнот, між ними існують принципові розбіжності з питань повернення історичних кримськотатарських топонімів. Протиріччя в символічно-ціннісному просторі зумовлюють значний конфліктний потенціал.

1.3. БАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ГАРМОНІЗАЦІЇ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ І МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН У КРИМУ

Ставлення домінуючих соціокультурних груп до інститутів влади, їх впливу на ситуацію, погляди на шляхи розв'язання існуючих проблем є тим підґрунтям, на якому розвиваються події у сфері міжнаціональних відносин в автономії.

У цьому контексті ступінь відмінностей між групами може слугувати як передумовою для пошуку спільних позицій, так і чинником їх розмежування. Зокрема, позиції є близькими, коли йдеться про економічні та соціальні проблеми, і відрізняються, коли йдеться про політичні проблеми і проблеми міжнаціональних відносин¹¹.

Оцінка спрямованості дій центральної і кримської влад

Ставлення представників практично всіх соціокультурних груп, якщо й різняться, то у спектрі оцінок від критичних до дуже критичних.

Центральна влада. Близько 40% представників усіх соціокультурних груп вважають, що політика центральної влади у Криму здійснюється в інтересах олігархічних кланів. Дещо менша частка (21-23%) серед домінуючих соціокультурних груп вважають, що вона проводиться в інтересах України в цілому. В цьому питанні відчутною є різниця між оцінками слов'янської і кримськотатарської груп, з одного боку, та групою "інші" (7,4%). Число слов'ян і кримських татар, які вважають, що ця політика спрямована на реалізацію інтересів конкретних етнічних груп, є дуже низьким. Лише представники "інших" та "українців Криму" вважають, що ця політика здійснюється в інтересах українців – 7,9% і 17,4%, відповідно.

Кримська влада. Ставлення до політики місцевої влади представників усіх соціокультурних груп є більш критичним, порівняно зі ставленням до політики центру. Майже половина представників слов'янської і кримськотатарської спільнот вважають, що кримська влада проводить політику в інтересах олігархічних кланів. Проте, у слов'янській спільноті, порівняно з рештою, приблизно удвічі більше тих (10,9%), хто вважає, що вона здійснюється в інтересах кримчан.

¹⁰ Про ставлення кримчан до проблем автономії докладно див.: АР Крим: люди, проблеми, перспективи. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2008, №10.

¹¹ Як засвідчили результати попереднього етапу проекту, основні етнічні групи Криму по-різному бачать бажаний майбутній статус півострова, а деякі альтернативи, прийнятні для певної групи, в разі спроб їх реалізації, можуть стати причинами серйозних конфліктів, у т.ч. із застосуванням сили. Докладно див.: АР Крим: люди, проблеми, перспективи..., с.19-22.

Таким чином, представники всіх соціокультурних груп мають подібні та досить критичні оцінки політики як центральної, так і кримської влад. Представники слов'янської спільноти дещо частіше відзначають “прокримський” характер дій місцевої влади, порівняно з представниками інших спільнот.

Бачення шляхів підвищення ефективності роботи влади у Криму

Відмінності в оцінках представниками різних соціокультурних груп заходів з покращення діяльності як центральної, так і місцевої влад не є принциповими і стосуються переважно їх важливості та черговості.

Центральна влада. Найбільш дієвими заходами з підвищення ефективності роботи центральної влади у Криму представники **слов'янської спільноти** бачать вироблення та здійснення стратегії розвитку Криму (24,4%), ліквідацію корупції (20,5%). Організаційним і кадровим питанням вони надають меншого значення (11-16%): зміна керівних кадрів більш професійними; надання більших повноважень кримській владі, забезпечення більш широкого представництва Криму в центральних органах, принципова зміна партійного складу та політичного курсу центральної влади. Майже не відрізняється позиція групи “інші”.

Відмінність позиції **кримських татар** з цього питання полягає в тому, що найпріоритетнішим завданням вони вважають боротьбу з корупцією (36,2%), а головним організаційно-кадровим заходом – принципову зміну її партійного складу та політичного курсу (17,3%).

Особливістю позиції кримських татар є надання ними меншої ваги, порівняно зі слов'янською спільнотою, розширенню повноважень кримської влади і зміцненню представництва Криму в центральних органах влади – лише близько 4%.

Кримська влада. Найбільш важливими заходами з підвищення ефективності роботи кримської влади представники **слов'янської спільноти** вважають – ліквідацію корупції (50,2%), вироблення та здійснення стратегії розвитку Криму (46,7%), зміну керівного складу більш професійним (39,3%). Близькими є позиції груп “інші” та “українці Криму”, відрізняючись тим, що зміну керівного складу більш професійним вони вважають другим за важливістю заходом.

Головною відмінністю позиції **кримських татар** є надання абсолютної переваги заходам із забезпечення більш широкого представництва депортованих народів в органах влади Криму (54,3%), у чому їх підтримують лише 3-5% представників решти груп.

Представники різних груп є, в цілому, єдиними в баченні потреби і шляхів підвищення ефективності центральної і кримської влад. Найголовнішими напрямками роботи кримчани вважають ліквідацію корупції, надання політиці влади стратегічного характеру та покращення її кадрового складу.

Привертає увагу той факт, що кримські татари, надаючи абсолютної переваги розширенню своєї участі в органах місцевої влади, покладають незначні надії на представництво Криму в органах центральної влади.

Бачення шляхів розв'язання проблем у сфері міжнаціональних відносин

Для всіх кримчан найбільш важливими, з точки зору впливу на міжнаціональні відносини, є проблеми у двох сферах: політичній і соціально-економічній. Кримські татари дещо вище, ніж представники інших груп, оцінюють також заходи в культурній, мовній та освітній сферах.

Соціально-економічна сфера. Більшість серед усіх кримчан єдині в тому, що головним заходом, який може позитивно вплинути на міжнаціональні стосунки у Криму, є відродження промисловості та сільського господарства. Серед домінуючих соціокультурних груп немає суттєвих відмінностей і в оцінці важливості таких заходів, як підвищення зарплат і пенсій, розвиток курортної галузі та, що прикметно – справедливого розв'язання земельної проблеми на користь представників усіх національностей.

Водночас, представники **слов'янської спільноти і групи “інші”** значно частіше, ніж кримські татари, відзначають актуальність проблеми зниження рівня безробіття (58,1% і 62,6% проти 29,3%, відповідно).

Зі свого боку, **кримські татари** вважають більш актуальними, порівняно з представниками інших спільнот, збільшення фінансування заходів, спрямованих на облаштування репатріантів і розв'язання земельних проблем.

Політична сфера. Найбільш важливими політичними заходами **кримські татари** вважають: створення комісії для розв'язання міжнаціональних, релігійних і політичних конфліктів за участі представників як органів влади, так і громадських організацій; проведення президентських виборів і зміну Президента України; зниження рівня корупції у сфері виділення землі; прийняття програми розвитку Криму, що враховує інтереси всіх верств та етнічних груп; забезпечення рівного ставлення центральної і кримської влади до представників усіх національних груп, що проживають у Криму; зниження рівня корупції в органах влади в цілому.

Те, що “зміну Президента України” назвали 43,5% кримських татар, значною мірою є оцінкою діяльності не лише Президента, але й усіх вищих органів влади України у вирішенні проблем депортованих народів, у т.ч. кримських татар.

Серед найважливіших політичних заходів, що можуть позитивно вплинути на міжнаціональні відносини у Криму, представники **слов'янської спільноти** найчастіше називають подовження договору про перебування ЧФ РФ у Севастополі після 2017р.; проведення президентських виборів і зміну Президента України; зниження рівня корупції в органах влади в цілому; вступ України до Союзу Росії та Білорусі; зниження рівня корупції у правоохоронних і судових органах.

Таким чином, позиції **слов'янської спільноти і кримських татар** збігаються у визнанні необхідності подолання корупції і зміни Президента.

Виразною відмінністю між домінуючими соціокультурними групами є ставлення до перебування у Криму ЧФ. Представниками **слов'янської спільноти** (75,5%) цей чинник розглядається як гарантія прийнятного для них статусу у Криму. У цьому їх підтримують 47,6% представників групи “інші”. Серед кримських татар лише 19,6% вважають це позитивним чином впливу на міжнаціональні відносини.

Правова сфера. На думку майже третини **кримських татар** найбільш важливими заходами можуть бути надання кримськотатарському народу статусу корінного народу України та офіційне визнання Меджлісу Українською державою як повноважного представницького органа кримськотатарського народу. В цьому їх підтримують лише 1-3% представників слов'янської спільноти і групи "інші".

Представники **слов'янської спільноти** найчастіше в цій сфері називають: більш активні дії правоохоронних органів з припинення діяльності у Криму громадських організацій, що сприяють розпаленню міжнаціональної ворожнечі; обмеження або заборону діяльності таких організацій; зняття з реєстрації ЗМІ, що зумовлюють своїми публікаціями розпалення міжнаціональної ворожнечі; надання жителям Криму можливості мати подвійне громадянство (українське і громадянство іншої держави за їх вибором).

Ці заходи називають також від 19% до 27% кримських татар, але, виходячи з результатів фокус-груп, коли кримські татари і представники слов'янської спільноти говорять про необхідність заборони екстремістських національних організацій і видань, що розпалюють міжнаціональну ворожнечу, вони мають на увазі різні організації і видання: представники слов'янської спільноти – кримськотатарські, а кримські татари – проросійські.

Культурна, мовна, інформаційна сфери. Найбільш важливими заходами, на думку **кримських татар**, є реальне забезпечення можливості навчання рідною мовою всіх, хто цього бажає; відмова від українізації інформаційного простору та освітньої сфери Криму; законодавче закріплення необхідності знання кримськотатарської мови для держслужбовців і службовців органів місцевого самоврядування, обов'язкового вивчення її в загальноосвітніх школах.

Представники **слов'янської спільноти** найважливішими заходами вважають: відмову від українізації інформаційного простору та освітньої сфери Криму; реальне забезпечення можливості навчання рідною мовою всіх, хто цього бажає; надання російській мові статусу другої державної на території України. В цьому їх позиції збігаються з позиціями групи "інші".

Отже, представників усіх соціокультурних груп об'єднує негативне ставлення до українізації інформаційної сфери (хоча серед кримських татар частка тих, хто підтримує відмову від українізації інформаційної сфери, є удвічі меншою, ніж серед представників слов'янської спільноти – 27,7% і 58,7%, відповідно).

Сфера міжконфесійних відносин. Особливість цієї сфери полягає в тому, що ступені важливості запропонованих заходів для кожної із соціокультурних груп суттєво відрізняються.

Так, для представників **слов'янської спільноти** значно більш ефективними, ніж для кримських татар, видаються такі заходи: відмова в реєстрації тих релігійних організацій, віровчення й ідеологія яких містять заклики до насильницького поширення своєї релігії, створення теократичної держави, нетерпимого ставлення до представників інших релігій та невірних (24,2% і 10,9%, відповідно); запровадження

державними органами практики консультацій з керівництвом основних церков і релігійних організацій Криму під час реєстрації нових релігійних організацій, громад (17% і 4,9%, відповідно); відмова керівництва церков і релігійних організацій від місіонерської діяльності серед представників інших конфесій (11,9% і 1,6%, відповідно).

Найбільш ефективним, на думку **кримських татар**, є внесення до навчальних програм середніх шкіл предмета, що дає знання про історію та основи віровчення традиційних релігій Криму (22,8% проти 16,6% на думку слов'янської спільноти).

На відміну від перших двох груп, представники **групи "інші"** надають більшій важливості заходам з розширення взаємних контактів церков і релігійних організацій Криму, розробки та реалізації спільних соціальних, благодійних, культурних програм та підвищення освітнього рівня священнослужителів.

Таким чином, представники **слов'янської спільноти** дещо більше, ніж інші групи, стурбовані проблемою поширення у Криму інших релігій. Представники кримських татар віддають перевагу поширенню знань про традиційні релігії Криму, в т.ч. Ісламу, серед молоді, представники групи "інші" виявляють сильніше прагнення до міжцерковного діалогу і порозуміння.

Представники всіх соціокультурних груп виявляють переважну єдність у поглядах на шляхи підвищення ефективності влади та розв'язання соціально-економічних проблем (з наголосом кримських татар на необхідності підвищення уваги до проблем репатріантів).

У політичній сфері позиції **слов'янської спільноти** і кримських татар збігаються у визнанні необхідності подолання корупції і зміни Президента. Питанням, що зумовлює найбільші розбіжності між слов'янами та "іншими", з одного боку, і кримськими татарами – з іншого, є присутність у Севастополі ЧФ РФ.

У правовій сфері бажання кримських татар надати кримськотатарському народу статусу корінного народу України та отримати Меджлісом офіційне визнання Українською державою підтримує вкрай незначна частина представників інших спільнот Криму.

Представники домінуючих соціокультурних груп відчують певну насторогу стосовно один одного, що проявляється в підтексті їх бажання припинити діяльності у Криму громадських організацій, що сприяють розпаленню міжнаціональної ворожнечі, – маючи на увазі організації, що не належать до їх групи.

Представники всіх соціокультурних груп висловлюють переважно негативне ставлення до українізації освітньої та інформаційної сфери. Істотно відрізняються позиції соціокультурних спільнот у ставленні до статусу кримськотатарської мови. Якщо значна частина кримських татар вважає за необхідне законодавче закріплення необхідності знання кримськотатарської мови для державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування, обов'язкового вивчення її в загальноосвітніх школах, то серед представників **слов'янської спільноти** підтримка цієї позиції є вкрай низькою. ■

ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ ДОМІНУЮЧИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ГРУП АР КРИМ					
	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	ЗАГАЛОМ У КРИМУ
ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ВИМІРИ					
“Кримська ідентичність”					
Чи вважаєте Ви себе представником українського народу, до якого, відповідно до Конституції України, належать громадяни України всіх національностей?	Важко відповісти (55,4%) Ні (23,9%) Так (20,7%)	Ні (44,2%) ... Так (27,3%)	Так (44,2%) Ні (34,6%)	Так (59,5%) Ні (21,4%)	Ні (39,3%) Так (32,1%)
Про яку групу людей Ви в першу чергу можете сказати “Це – ми”?	Ми – кримчани (78,3%) Ми – громадяни України (7,6%) З жодного з наведених (6,5%) ... Ми – громадяни колишнього Радянського Союзу (1,1%)	Ми – кримчани (65,4%) Ми – громадяни колишнього Радянського Союзу (22,3%) Ми – громадяни України (7,4%)	Ми – кримчани (50%) Ми – громадяни колишнього Радянського Союзу (20,7%) Ми – громадяни України (16,7%)	Ми – кримчани (33,1%) Ми – громадяни України (31,5%) Ми – громадяни колишнього Радянського Союзу (15,4%)	Ми – кримчани (61,5%) Ми – громадяни колишнього Радянського Союзу (19,8%) Ми – громадяни України (10,4%)
З чим з переліченого Ви пов'язуєте (отожнюєте) себе в першу чергу?	З Кримом (38,3%) Важко відповісти (21,3%) З місцем проживання (15,8%) З Росією (10,9%) ... З Україною (2,7%) З Радянським Союзом (0,5%)	З Кримом (35,9%) З місцем проживання (25,6%) З Росією (16,6%) З Радянським Союзом (11,7%) ... З Україною (3,6%)	З Кримом (34,4%) З місцем проживання (31%) З Росією (11,3%) З Україною (9,6%) З Радянським Союзом (8,2%)	З Кримом (41,5%) З місцем проживання (27,7%) З Україною (15,4%) З Росією (5,4%) З Радянським Союзом (4,6%)	З Кримом (35,6%) З місцем проживання (26,5%) З Росією (14,4%) З Радянським Союзом (9,5%) ... З Україною (5,5%)
Чи мають всі кримчани, незалежно від їх етнічного походження, спільні риси, які відрізняють їх від українців, росіян, представників інших народів?	Так (38,3%) ... Ні (30,1%)	Так (41%) Ні (35,1%)	Так (47,8%) Ні (34%)	Так (45%) Ні (38,2%)	Так (43%) Ні (34,2%)
Наскільки важливими для відчуття кримчанами себе як єдиної спільноти є наведені риси? ¹	Спільна батьківщина – Крим 4,75 Власна територія – Кримський півострів 4,69 Історичні назви населених пунктів, географічні назви 4,53	Спільна мова, якою користуються більшість кримчан – російська 4,87 Позитивне ставлення до Росії 4,76 Прагнення бачити Україну в союзі з Росією та Білоруссю 4,73	Спільна мова, якою користуються більшість кримчан – російська 4,45 Спільна батьківщина – Крим 4,34 Позитивне ставлення до Росії 4,29	Спільна мова, якою користуються більшість кримчан – російська 4,26 Спільна батьківщина – Крим 4,16 Позитивне ставлення до Росії 3,96	Спільна мова, якою користуються більшість кримчан – російська 4,69 Спільна батьківщина – Крим 4,58 Позитивне ставлення до Росії 4,55
З яким із наведених тверджень Ви згодні більшою мірою?	Крим – це не Україна і не Росія (35,3%) Крим – це і Україна, і Росія (23,9%) ... Крим – це Україна (14,7%) Крим – це Росія (4,3%)	Крим – це Росія (40,2%) Крим – це і Україна, і Росія (34,8%) Крим – це не Україна і не Росія (13%) ... Крим – це Україна (5,1%)	Крим – це і Україна, і Росія (31,9%) Крим – це Росія (21,6%) Крим – це не Україна і не Росія (17,3%) Крим – це Україна (17,1%)	Крим – це Україна (26,7%) Крим – це і Україна, і Росія (26,7%) Крим – це не Україна і не Росія (19,1%) ... Крим – це Росія (10,7%)	Крим – це і Україна, і Росія (32,8%) Крим – це Росія (30,9%) Крим – це не Україна і не Росія (16,5%) Крим – це Україна (9,8%)

Якому з наведених варіантів майбутнього Криму Ви надасте перевагу? Ви б хотіли, щоб Крим...	Важко відповісти (36,3%) Вийшов зі складу України і став незалежною державою (11,4%) Вийшов зі складу України і приєднався до Росії (10,8%) Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями (10,3%) Став кримськотатарською національною автономією у складі України (10,3%)	Вийшов зі складу України і приєднався до Росії (37,1%) Став російською національною автономією у складі України (24,7%) Важко відповісти (16,3%) Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями (12,3%)	Вийшов зі складу України і приєднався до Росії (29,8%) Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями (17,3%) Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України з нинішніми правами та повноваженнями (13,9%) Став російською національною автономією у складі України (13,4%) Важко відповісти (11,6%)	Вийшов зі складу України і приєднався до Росії (32,3%) Став російською національною автономією у складі України (19,5%) ... Зберіг свій нинішній статус автономної республіки у складі України, але з ширшими правами та повноваженнями (13,8%)
Соціокультурна ідентичність суспільних груп Криму				
Про яку групу людей Ви в першу чергу можете сказати "Це - ми"?	Ми – мусульмани (61,4%) Ми – представники своєї національності (20,7%) Ми – представники умми (світлої спільноти мусульман) (6,5%)	Ми – російськомовні (66%) Ми – православні (29,8%) Ми – представники своєї національності (3%)	Ми – російськомовні (46,5%) Ми – православні (27,7%) Ми – представники своєї національності (16,2%)	Ми – російськомовні (54%) Ми – православні (26,9%) Ми – представники своєї національності (8,9%)
До якої культурної традиції Ви себе відносите?	Кримськотатарської (91,9%) ... Української (1,6%) Загальноєвропейської (1,6%) Радянської (1,6%) Російської (0,5%)	Російської (74,6%) Радянської (21,3%) ... Загальноєвропейської (2%) Української (0,0%) Кримськотатарської (0,0%)	Російської (46,9%) Української (15,4%) Радянської (13,1%) ... Загальноєвропейської (10,8%) Кримськотатарської (0,8%)	Російської (61,4%) Радянської (18,8%) Кримськотатарської (8,7%) ... Української (3,4%) Загальноєвропейської (3,4%)
Мовні орієнтації				
Які мови повинен обов'язково знати кожен житель Криму?	Російську (70,1%) Кримськотатарську (63%) Українську (53,3%)	Російську (77%) Не потрібно вимагати від жителів Криму обов'язкового знання будь-якої мови (20,6%) Українську (10,3%) Кримськотатарську (4,4%)	Російську (49,6%) Не потрібно вимагати від жителів Криму обов'язкового знання будь-якої мови (38,5%) Українську (33,1%) Кримськотатарську (9,2%)	Російську (73,7%) Не потрібно вимагати від жителів Криму обов'язкового знання будь-якої мови (21,8%) Українську (20,7%) Кримськотатарську (12,3%)
Які мови повинен знати кожен службовець державних органів влади та органів місцевого самоврядування в АР Крим?	Російську (77,2%) Кримськотатарську (67,4%) Українську (57,6%)	Російську (87,2%) Українську (49,8%) Кримськотатарську (25,7%)	Російську (53,1%) Українську (45,8%) Не потрібно вимагати від службовців обов'язкового знання будь-якої мови (29,2%) Кримськотатарську (16,8%)	Російську (81,1%) Українську (48,9%) Кримськотатарську (27,7%)

1 За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає "зовсім не важливо", а "5" – "надзвичайно важливо".

	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	ЗАГАЛОМ У КРИМУ
Які мови мають бути обов'язковими для викладання в усіх школах АР Крим, незалежно від основної мови навчання?	Російська (78,3%) Кримськотатарська (73,4%) Українська (59,2%)	Російська (78%) Українська (30%) Кримськотатарська (18,7%)	Російська (74,2%) Українська (39,4%) Не повинно бути мов, обов'язкових для викладання (19,2%) Кримськотатарська (14,4%)	Російська (58,8%) Українська (39,2%) Не повинно бути мов, обов'язкових для викладання (31,3%) Кримськотатарська (10,8%)	Російська (75,6%) Українська (35,7%) Кримськотатарська (22,3%)
З якою мовою навчання в середній школі Ви хотіли б, щоб навчалися Ваші діти?	Російською (42,9%) Кримськотатарською (29,3%) Важко відповісти (24,1%) Українською (0,5%)	Російською (95,3%) Українською (2,1%) Кримськотатарською (0,0%)	Російською (78,5%) Українською (9,7%) ... Кримськотатарською (0,5%)	Російською (70,8%) Українською (14,6%) ... Кримськотатарською (0,8%)	Російською (85,2%) ... Українською (4,4%) Кримськотатарською (2,8%)
З якою мовою навчання у вищому навчальному закладі хотіли б навчатися Ви або Ваші діти?	Російською (42,9%) Кримськотатарською (27,2%) Важко відповісти (22,9%) Українською (1,6%)	Російською (94%) ... Українською (1,9%) Кримськотатарською (0,3%)	Російською (77,4%) Українською (9,6%) ... Кримськотатарською (0,5%)	Російською (70,8%) Українською (13,1%) ... Кримськотатарською (0,8%)	Російською (84%) ... Українською (4,4%) Кримськотатарською (2,8%)
МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ					
Наскільки Ви знайомі з культурою, традиціями, звичаями представників таких народів, які живуть у Криму?					
Росіяни	Багато знаю (46,2%) Дещо знаю (38%) Знаю дуже мало (14,1%)	Багато знаю (82,9%) Дещо знаю (15,3%) Знаю дуже мало (0,6%)	Багато знаю (71,1%) Дещо знаю (24,9%) Знаю дуже мало (3,1%)	Багато знаю (76,2%) Дещо знаю (20%) Знаю дуже мало (3,8%)	Багато знаю (78,8%) Дещо знаю (20,5%) Знаю дуже мало (2,6%)
Українці	Дещо знаю (50%) Багато знаю (36,4%) Знаю дуже мало (11,4%)	Багато знаю (70%) Дещо знаю (26,5%) Знаю дуже мало (1,9%)	Багато знаю (56,4%) Дещо знаю (36,4%) Знаю дуже мало (5,5%)	Багато знаю (63,4%) Дещо знаю (30,5%) Знаю дуже мало (5,3%)	Багато знаю (62,6%) Дещо знаю (31,8%) Знаю дуже мало (4%)
Кримських татар	Багато знаю (86,4%) Дещо знаю (11,4%) Знаю дуже мало (1,6%)	Дещо знаю (53,2%) Знаю дуже мало (23,6%) Багато знаю (16,7%)	Дещо знаю (45,4%) Знаю дуже мало (24,7%) Багато знаю (17,9%)	Дещо знаю (31,5%) Знаю дуже мало (29,2%) Багато знаю (28,5%)	Дещо знаю (46,9%) Багато знаю (23,4%) Знаю дуже мало (21,9%)
Чи цікавить Вас культура, традиції, звичаї інших народів, які живуть у Криму?²	Цікавить (66,3%) Не цікавить (25%)	Цікавить (60,5%) Не цікавить (10,3%)	Цікавить (60%) Не цікавить (31%)	Цікавить (54,2%) Не цікавить (36,7%)	Цікавить (72,6%) Не цікавить (18,4%)
Про культуру, традиції, звичаї яких народів, які живуть у Криму, Ви хотіли б дізнатися більше?	Важко відповісти (39,7%) Караїмів (20,7%) Греків (19%) Знаю достатньо, немає необхідності знати більше про культуру жодного з народів (15,8%)	Кримчаків (35,7%) Караїмів (32,3%) Важко відповісти (23,5%) Греків (22,1%)	Важко відповісти (30,3%) Караїмів (27,5%) Кримчаків (25,8%) Греків (20,9%)	Важко відповісти (34,6%) Караїмів (30,5%) Кримчаків (28,5%) Греків (20%)	Кримчаків (30,4%) Караїмів (29,7%) Важко відповісти (27,2%) Греків (21,4%)

Якою мірою виражені наведені якості у таких народів?	Росіяни	Доброзичливість 3,48 Прагнення справедливості 3,43 Працелюбність 3,41 Здатність захищати свої інтереси 3,37	Доброзичливість 4,43 Відкритість 4,26 Прагнення справедливості 4,26 Почуття національної гордості 4,10	Доброзичливість 4,51 Відкритість 4,21 Почуття національної гордості 4,16 Прагнення справедливості 4,06	Доброзичливість 4,46 Відкритість 4,22 Почуття національної гордості 4,02 Працелюбність 3,94	Доброзичливість 4,37 Відкритість 4,15 Прагнення справедливості 4,12 Почуття національної гордості 4,05
	Кримських татар	Доброзичливість 4,48 Релігійність 4,32 Здатність захищати свої інтереси 4,32 Почуття національної гордості 4,30	Здатність захищати свої інтереси 4,38 Національна згуртованість 4,25 Почуття національної гордості 4,14 Релігійність 4,13	Здатність захищати свої інтереси 4,37 Національна згуртованість 4,28 Почуття національної гордості 4,22 Прагнення справедливості 3,30	Національна згуртованість 4,48 Здатність захищати свої інтереси 4,43 Почуття національної гордості 4,33 Релігійність 4,16	Здатність захищати свої інтереси 4,37 Національна згуртованість 4,25 Почуття національної гордості 4,18 Релігійність 4,16
Українців	Працелюбність 3,61 Відкритість 3,61 Релігійність 3,56 Здатність захищати свої інтереси 3,55	Почуття національної гордості 4,18 Працелюбність 4,14 Доброзичливість 4,03 Релігійність 3,98	Доброзичливість 4,14 Працелюбність 4,08 Почуття національної гордості 4,08 Прагнення справедливості 3,78	Доброзичливість 4,26 Працелюбність 4,18 Почуття національної гордості 4,01 Відкритість 3,89	Доброзичливість 4,07 Почуття національної гордості 4,06 Доброзичливість 4,02 Релігійність 3,86	Працелюбність 4,07 Почуття національної гордості 4,06 Доброзичливість 4,02 Релігійність 3,86
Чи зазнавали Ви особисто обмежень у використанні Вашої рідної мови?	На роботі	Так (46,7%) Ні (42,9%)	Ні (66,8%) Так (16,3%)	Ні (72,5%) Так (17,4%)	Ні (80%) Так (12,3%)	Ні (66,5%) Так (19,5%)
	Під час навчання	Так (62%) Ні (30,4%)	Ні (56%) Так (34%)	Ні (65,1%) Так (25,2%)	Ні (59,5%) Так (28,2%)	Ні (56,6%) Так (33,7%)
У громадській діяльності	Так (58,2%) Ні (31%)	Ні (62,8%) Так (29,5%)	Ні (70,1%) Так (21,5%)	Ні (76,2%) Так (13,1%)	Ні (62,3%) Так (29,5%)	Ні (62,3%) Так (29,5%)
	У спілкуванні з представниками органів влади, правоохоронних, судових органів	Так (71,2%) Ні (20,7%)	Ні (54,7%) Так (40,1%)	Ні (56,5%) Так (35%)	Ні (56,2%) Так (33,1%)	Ні (52,2%) Так (41,3%)
У спілкуванні з працівниками охорони здоров'я, торгівлі, комунальних служб	Так (53,6%) Ні (36,1%)	Ні (69,1%) Так (21,7%)	Ні (69%) Так (17,6%)	Ні (69,2%) Так (15,4%)	Ні (66,1%) Так (23,3%)	Ні (66,1%) Так (23,3%)
	Чи достатньо Ви маєте можливостей для виховання дітей у культурних традиціях Вашого народу?	Ні (67,9%) Так (21,7%)	Ні (53,3%) Так (29,2%)	Так (42,2%) Ні (33,2%)	Ні (37,4%) Так (33,6%)	Ні (48,2%) Так (32,7%)
Чи згодні Ви з твердженням, що депортація кримських татар і представників інших національностей була виправданим актом радянського керівництва?	Не згодні (58,9%) Згодні (18,9%)	Не згодні (51,9%) Згодні (26,9%)	Не згодні (51,1%) Згодні (21,4%)	Не згодні (68%) Згодні (10,7%)	Не згодні (52,3%) Згодні (24,4%)	Не згодні (52,3%) Згодні (24,4%)
	Чи є доцільним повернення історичних (кримськотатарських) назв (топонімів) у Криму?	Так (68,5%) Ні (10,3%)	Ні (67,5%) Так (5,6%)	Ні (58,6%) Так (10,3%)	Ні (54,5%) Так (12,1%)	Ні (59,5%) Так (12,8%)

2 У цьому питанні варіант відповіді "і казав" складається із суми відповідей "дуже цікавить" і "скоріше цікавить" – із "не цікавить" і "скоріше не цікавить".

3 За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає "зовсім не виражена", а "5" – "надзвичайно виражена".

4 У цьому питанні варіант відповіді "згоден" і "скоріше згоден" складається із суми відповідей "згоден" і "скоріше згоден", а "не згоден" і "скоріше не згоден".

	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	ЗАГАЛОМ У КРИМУ
Ставлення до проблеми "українізації Криму"					
Чи згодні Ви з твердженням, що населення Криму піддається насильницькій українізації? ⁵	Згоден (77,2%) Не згоден (19%)	Згоден (66,2%) Не згоден (5,2%)	Згоден (73,3%) Не згоден (22,2%)	Згоден (85,3%) Не згоден (29,2%)	Згоден (85,3%) Не згоден (12%)
У чому вона виявляється? ⁶	Припинення трансляції російських телеканалів, чи програми не були адаптовані до вимог українського законодавства (64,3%) Переклад рецептів, інструкцій до ліків, анонсів до товарів українською мовою (51%) Дублювання художніх фільмів на телебаченні і в кінотеатрах українською мовою (47,9%) Заборона використання інших мов у спілкуванні громадян з органами влади, правоохоронними і судовими органами (39,4%)	Припинення трансляції російських телеканалів, чи програми не були адаптовані до вимог українського законодавства (67,5%) Переклад рецептів, інструкцій до ліків, анонсів до товарів українською мовою (65,6%) Дублювання художніх фільмів на телебаченні і в кінотеатрах українською мовою (64,8%) Примусування місцевих ЗМІ до переходу на українську мову (51,6%)	Переклад рецептів, інструкцій до ліків, анонсів до товарів українською мовою (70,3%) Припинення трансляції російських телеканалів, чи програми не були адаптовані до вимог українського законодавства (66,7%) Дублювання художніх фільмів на телебаченні і в кінотеатрах українською мовою (62,9%) Переклад ділової документації українською мовою (59,8%)	Переклад ділової документації українською мовою (62,8%) Переклад рецептів, інструкцій до ліків, анонсів до товарів українською мовою (55,8%) Примусування місцевих ЗМІ до переходу на українську мову (54%) Припинення трансляції російських телеканалів, чи програми не були адаптовані до вимог українського законодавства (50%)	Припинення трансляції російських телеканалів, чи програми не були адаптовані до вимог українського законодавства (67%) Переклад рецептів, інструкцій до ліків, анонсів до товарів українською мовою (65,8%) Дублювання художніх фільмів на телебаченні і в кінотеатрах українською мовою (62,9%) Переклад ділової документації українською мовою (51,8%)
АВТОРИТЕТНІ СУСПІЛЬНІ ІНСТИТУТИ / ДОВІРА ДО НИХ					
Суспільні інститути та організації					
Чи довіряєте Ви наведеним суспільним інститутам та організаціям? ⁷					
Церкві	Довіряю (41,6%) Не довіряю (20%)	Довіряю (43,2%) Не довіряю (26,4%)	Довіряю (39,3%) Не довіряю (28,8%)	Довіряю (38,9%) Не довіряю (24,4%)	Довіряю (41,7%) Не довіряю (26,6%)
Профспілкам	Не довіряю (38,6%) Довіряю (38,4%) Довіряю (33,9%) Довіряю (17,9%)	Довіряю (38,4%) Не довіряю (33,9%) Не довіряю (57,3%)	Не довіряю (47,2%) Довіряю (20%) Не довіряю (53,6%)	Не довіряю (41,2%) Довіряю (13,8%) Не довіряю (55,4%)	Не довіряю (38,6%) Довіряю (30,6%) Не довіряю (53,2%)
Національно-культурним товариствам, об'єднанням, організаціям	Не довіряю (42,1%) Не довіряю (26,3%)	Довіряю (17,6%) Не довіряю (60,5%)	Довіряю (18,6%) Не довіряю (58,2%)	Довіряю (6,2%) Не довіряю (56,5%)	Довіряю (20,2%) Не довіряю (56,9%)
Громадським організаціям	Довіряю (42,9%) Не довіряю (29,4%)	Довіряю (60,5%) Не довіряю (16,4%)	Не довіряю (71,4%) Довіряю (11,9%)	Не довіряю (65,4%) Довіряю (10%)	Не довіряю (79,6%) Довіряю (7,6%)
Політичними партіями	Не довіряю (69,8%) Довіряю (10,2%)	Не довіряю (85,6%) Довіряю (4,8%)	Не довіряю (16,5%) Довіряю (11,9%)	Не довіряю (79,6%) Довіряю (10%)	Не довіряю (79,6%) Довіряю (7,6%)
СТАВЛЕННЯ ДО ВЛАДИ					
У чітких інтересах проводиться політика центральної української влади у Криму?	Олігархічних кланів України в цілому (40,2%) Укр. в цілому (20,7%) Інше (16,8%) ... Усього населення Криму (2,7%) Українців (2,2%) ... Росіян (0,0%) ... Кримських татар (0,0%)	Олігархічних кланів України в цілому (37,4%) Важко відповісти (23,4%) ... Усього населення Криму (4,3%) Українців (2,5%) ... Кримських татар (0,5%) ... Росіян (0,2%)	Олігархічних кланів України в цілому (40,7%) Важко відповісти (17,3%) ... Українців (7,9%) України в цілому (7,4%) ... Усього населення Криму (4,5%) Кримських татар (0,9%) ... Росіян (0,8%)	Олігархічних кланів України в цілому (35,6%) Важко відповісти (17,4%) ... України в цілому (6,1%) Усього населення Криму (3%) Кримських татар (3%) ... Росіян (0,0%)	Олігархічних кланів України в цілому (38,8%) Важко відповісти (18%) ... Усього населення Криму (4,2%) Українців (4,2%) ... Кримських татар (0,6%) ... Росіян (0,4%)

У чий інтересах проводиться політика місцевої влади у Криму?	Олігархічних кланів Важко відповісти ... Усього населення Криму України в цілому ... Українців Росіян Кримських татар	(50,5%) (10,5%) (4,9%) (4,3%) (0,0%) (0,0%) (0,0%)	Олігархічних кланів Важко відповісти ... Усього населення Криму України в цілому ... Українців Росіян Кримських татар	(48,4%) (12,9%) (10,9%) (7,3%) (1,2%) (0,7%) (0,3%)	Олігархічних кланів Важко відповісти ... Усього населення Криму України в цілому ... Українців Росіян Кримських татар	(41,7%) (21,7%) (5,9%) (3,1%) (2,6%) (0,5%) (0,5%)	Олігархічних кланів Важко відповісти Українців Бізнесу інших країн ... України в цілому Усього населення Криму Росіян Кримських татар	(32,6%) (21,9%) (8,3%) (8,3%) (3,8%) (3,8%) (0,0%) (0,0%)	Олігархічних кланів Важко відповісти ... Усього населення Криму України в цілому ... Українців Росіян Кримських татар	(46,5%) (15,4%) (8,7%) (5,6%) (1,7%) (0,6%) (0,3%)
	Що потрібно зробити насамперед, щоб підвищити ефективність роботи центральної української влади у Криму?	Ліквідувати корупцію Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Принципово змінити її партійний склад і політичний курс (17,3%)	(36,2%) (18,9%) (17,3%)	Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Ліквідувати корупцію Замінити керівні кадри більш професійними (15,9%)	(24,4%) (20,5%) (15,9%)	Ліквідувати корупцію Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Замінити керівні кадри більш професійними (16,5%)	(20,6%) (17,6%) (17,6%) (15,4%) (15,4%)	Ліквідувати корупцію Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Принципово змінити її партійний склад і політичний курс (15,4%) Передати більше повноважень кримській владі (15,4%)	Ліквідувати корупцію Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Замінити керівні кадри більш професійними (15,9%)	Ліквідувати корупцію Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Замінити керівні кадри більш професійними (15,9%)
Що потрібно зробити, щоб підвищити ефективність роботи кримської влади?	Забезпечити ширше представництво депортованих народів в органах влади Криму (54,3%) Ліквідувати корупцію (46,2%) Замінити керівні кадри більш професійними (33,7%)	(50,2%) (46,7%) (39,3%)	Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Ліквідувати корупцію Замінити керівні кадри більш професійними (39,3%)	(51,2%) (45,8%) (38,1%)	Ліквідувати корупцію Замінити керівні кадри більш професійними (45,8%) Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її (38,1%)	Ліквідувати корупцію Замінити керівні кадри більш професійними (45,8%) Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її (36,6%)	Ліквідувати корупцію Замінити керівні кадри більш професійними (42,4%) Замінити керівні кадри більш професійними (40,9%)	Ліквідувати корупцію Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Замінити керівні кадри більш професійними (42,4%) Замінити керівні кадри більш професійними (40,9%)	Ліквідувати корупцію Виробити стратегію розвитку Криму та здійснювати її Замінити керівні кадри більш професійними (40,9%)	
БАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ВІДНОСИН СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ГРУП КРИМУ										
Вжиття заходів у якій зі сфер може найбільш позитивно вплинути на міжнаціональні відносини у Криму?	У політичній (25,4%) У соціально-економічній (21,6%) ... У культурній, мовній, інформаційній (18,4%) У правовій (14,1%)	(32%) (28,3%) (17%) (12,6%)	У соціально-економічній (28,3%) У правовій (17%) (12,6%)	У політичній (22,6%) ... У правовій (13,1%) У культурній, мовній, інформаційній (12,4%)	У соціально-економічній (30,5%) У культурній, мовній, інформаційній (19,8%) ... У правовій (18,3%) У політичній (13%)	У політичній (28,4%) У соціально-економічній (28%) У правовій (15,5%) ... У культурній, мовній, інформаційній (13%)	У соціально-економічній (30,5%) У культурній, мовній, інформаційній (19,8%) ... У правовій (18,3%) У політичній (13%)	У соціально-економічній (30,5%) У культурній, мовній, інформаційній (19,8%) ... У правовій (18,3%) У політичній (13%)	У політичній (28,4%) У соціально-економічній (28%) У правовій (15,5%) ... У культурній, мовній, інформаційній (13%)	У політичній (28,4%) У соціально-економічній (28%) У правовій (15,5%) ... У культурній, мовній, інформаційній (13%)
Які із запропонованих заходів у політичній сфері можуть позитивно вплинути на міжнаціональні відносини у Криму?	Створення комісії для вирішення міжнаціональних, релігійних і політичних конфліктів, до якої входили б представники як органів влади, так і громадських організацій (52,2%) Проведення президентських виборів і зміна Президента України (43,5%) Зниження рівня корупції у сфері виділення землі (40,8%)	(75,5%) (51,6%) (50%)	Подовження договору про перебування ЧФ РФ у Севастополі після 2017р. Проведення президентських виборів і зміна Президента України (51,6%) Зниження рівня корупції в органах влади (50%)	Зниження рівня корупції в органах влади (53,1%) Подовження договору про перебування ЧФ РФ у Севастополі після 2017р. Прийняття програми розвитку Криму, яка враховуватиме інтереси всіх прошарків та етнічних груп (44,3%)	Зниження рівня корупції в органах влади (48,5%) Прийняття програми розвитку Криму, яка враховуватиме інтереси всіх прошарків та етнічних груп (46,9%) Зниження рівня корупції у правоохоронних і судових органах (43,1%)	Зниження рівня корупції в органах влади (61,4%) Зниження рівня корупції в органах влади (49,7%) Проведення президентських виборів і зміна Президента України (47,5%)	Зниження рівня корупції в органах влади (48,5%) Прийняття програми розвитку Криму, яка враховуватиме інтереси всіх прошарків та етнічних груп (46,9%) Зниження рівня корупції у правоохоронних і судових органах (43,1%)	Зниження рівня корупції в органах влади (61,4%) Зниження рівня корупції в органах влади (49,7%) Проведення президентських виборів і зміна Президента України (47,5%)	Зниження рівня корупції в органах влади (61,4%) Зниження рівня корупції в органах влади (49,7%) Проведення президентських виборів і зміна Президента України (47,5%)	Зниження рівня корупції в органах влади (61,4%) Зниження рівня корупції в органах влади (49,7%) Проведення президентських виборів і зміна Президента України (47,5%)

5 У цьому питанні варіант відповіді "згоден" складається із суми відповідей "згоден" і "скоріше згоден", а "не згоден" – із "не згоден" і "скоріше не згоден".

6 На це питання відповідали лише ті, хто на попереднє питання відповідав "згоден" і "скоріше згоден".

7 У цьому питанні варіант відповіді "довіряю" складається із суми відповідей "довіряю" і "скоріше довіряю", а "не довіряю" – із "не довіряю" і "скоріше не довіряю".

	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	ЗАГАЛОМ У КРИМУ
Які із запропонованих заходів у соціально-економічній сфері можуть позитивно вплинути на міжнаціональні відносини у Криму?	Відродження промисловості та сільського господарства (61,4%) Підвищення зарплат і пенсій (57,1%) Розвиток курортної галузі (56%)	Відродження промисловості та сільського господарства (69,4%) Підвищення зарплат і пенсій (59,6%) Розвиток курортної галузі (58,8%)	Відродження промисловості та сільського господарства (72,4%) Зниження рівня безробіття (62,6%) Підвищення зарплат і пенсій (59,4%)	Відродження промисловості та сільського господарства (77,9%) Зниження рівня безробіття (63,4%) Зниження цін на товари та послуги (59,5%)	Відродження промисловості та сільського господарства (69,6%) Підвищення зарплат і пенсій (59,3%) Зниження рівня безробіття (56,9%)
Які із запропонованих заходів у правовій сфері можуть позитивно вплинути на міжнаціональні відносини у Криму?	Надання кримськотатарському народу статусу корінного народу України (32,6%) Офіційне визнання Мехдіусу Українською державою як повноважного представницького органу кримськотатарського народу (30,4%) Обмеження або заборона діяльності кримських нетолерантних ⁸ національних громадсько-політичних організацій (26,6%)	Більш активні дії правоохоронних органів з припинення діяльності у Криму нетолерантних громадських організацій (46,3%) Обмеження або заборона діяльності кримських нетолерантних національних громадсько-політичних організацій (44%) Зняття з реєстрації нетолерантних ЗМІ (43,3%)	Більш активні дії правоохоронних органів з припинення діяльності у Криму нетолерантних громадських організацій (51,2%) Зняття з реєстрації нетолерантних ЗМІ (39,6%) Обмеження або заборона діяльності кримських нетолерантних національних громадсько-політичних організацій (30,1%)	Більш активні дії правоохоронних органів з припинення діяльності у Криму нетолерантних громадських організацій (52,3%) Обмеження або заборона діяльності кримських нетолерантних національних громадсько-політичних організацій (39,2%) Зняття з реєстрації нетолерантних ЗМІ (38,5%)	Більш активні дії правоохоронних органів з припинення діяльності у Криму нетолерантних громадських організацій (45,9%) Зняття з реєстрації нетолерантних ЗМІ (40%) Обмеження або заборона діяльності кримських нетолерантних національних громадсько-політичних організацій (37,9%)
Які із запропонованих заходів у культурній, мовній, інформаційній сферах можуть позитивно вплинути на міжнаціональні відносини у Криму?	Реальне забезпечення можливості навчання рідною мовою всіх, хто цього бажає (46,7%) Відмова від українізації освітньої сфери Криму (34,8%) Законодавче закріплення необхідності знання кримськотатарської мови для держслужбовців і службовців органів місцевого самоврядування, обов'язкового її вивчення в загальноосвітніх школах (33,7%) Відмова від українізації інформаційної сфери Криму (27,7%)	Відмова від українізації інформаційної сфери Криму (58,7%) Відмова від українізації освітньої сфери Криму (51,2%) Реальне забезпечення можливості навчання рідною мовою всіх, хто цього бажає (48,1%) Надання російській мові статусу другої державної на території України (42,7%)	Надання російській мові статусу другої державної на території України (47,9%) Відмова від українізації інформаційної сфери Криму (44,4%) Реальне забезпечення можливості навчання рідною мовою всіх, хто цього бажає (37,5%) Відмова від українізації освітньої сфери Криму (36,4%)	Відмова від українізації інформаційної сфери Криму (54,2%) Відмова від українізації освітньої сфери Криму (42,3%) Надання російській мові статусу другої державної на території України (41,2%) Реальне забезпечення можливості навчання рідною мовою всіх, хто цього бажає (41,2%) Надання російській мові статусу другої державної на території України (41,5%)	Відмова від українізації інформаційної сфери Криму (51,3%) Відмова від українізації освітньої сфери Криму (44,9%) Реальне забезпечення можливості навчання рідною мовою всіх, хто цього бажає (44,5%) Надання російській мові статусу другої державної на території України (41,5%)
Які із запропонованих заходів можуть позитивно вплинути на міжконфесійні відносини у Криму?	Важко відповісти (28,3%) Запровадження в навчальні програми середніх шкіл предмета, що дає знання про історію та основи врівноваження традиційних релігій Криму (22,8%) Відмова в реєстрації нетолерантним і неюляльним релігійним організаціям ⁹ (10,9%) Відмова керівництва церков і релігійних організацій від встановлення релігійної атрибутики поза територією культових будівель (9,8%)	Важко відповісти (27%) Відмова в реєстрації нетолерантним і неюляльним релігійним організаціям (24,2%) Запровадження державними органами практики консультацій з керівництвом основних церков і релігійних організацій Криму під час реєстрації нових релігійних організацій, громад (17%) Запровадження в навчальні програми середніх шкіл предмета, що дає знання про історію та основи врівноваження традиційних релігій Криму (16,6%)	Відмова в реєстрації нетолерантним і неюляльним релігійним організаціям (25,8%) Важко відповісти (22,3%) Розширення взаємних контактів церков і релігійних організацій Криму, розробка і реалізація спільних соціальних, благодійних, культурних програм (21,6%) Підвищення освітнього рівня священнослужителів (20,1%)	Відмова в реєстрації нетолерантним і неюляльним релігійним організаціям (29,2%) Підвищення освітнього рівня священнослужителів (23,8%) Розширення взаємних контактів церков і релігійних організацій Криму, розробка і реалізація спільних соціальних, благодійних, культурних програм (22,9%) Важко відповісти (20%)	Важко відповісти (25,6%) Відмова в реєстрації нетолерантним і неюляльним релігійним організаціям (23,5%) Запровадження в навчальні програми середніх шкіл предмета, що дає знання про історію та основи врівноваження традиційних релігій Криму (16,8%) Розширення взаємних контактів церков і релігійних організацій Криму, розробка і реалізація спільних соціальних, благодійних, культурних програм (16,1%)

⁸ Які своїм діями сприяють розпалюванню міжнаціонального розбрату.
⁹ Врівноваження та ідеологія яких містять заклик до насильницького поширення своєї релігії, створення теократичної держави, нетерпимому ставленню до представників інших релігій і невірних.

2. ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА СИТУАЦІЮ В АР КРИМ

Події в АР Крим у 2005-2009рр. викликають певні аналогії з початком 1990-х років, насамперед, з точки зору послаблення впливу центральних органів влади на процеси у Криму, зростання активності проросійських сил, підвищення рівня конфліктності в суспільних, зокрема – міжнаціональних відносинах.

Результатом “проміжного” етапу (1994-2004рр.) стала відносна стабілізація ситуації. Однак, починаючи з 2005р., вектор її розвитку змінився, внаслідок чого у II половині 2008р. вона могла бути охарактеризована вже як передконфліктна.

За цих умов суперечності в різних сферах суспільного життя: політико-адміністративній, соціально-економічній, гуманітарній, – перетворилися на чинники загострення напруженості у відносинах між домінуючими в АР Крим соціокультурними групами.

2.1. НЕЕФЕКТИВНЕ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ В АР КРИМ

Управління суспільними процесами в АР Крим характеризується рядом недоліків, які відіграють як безпосередню, так і опосередковану роль у загостренні суспільних відносин в автономії. Головними з цих недоліків є неефективність центральної і республіканської влади та їх взаємодії, відсутність ефективних механізмів врахування потреб кримських татар, корупція в органах влади.

Низька ефективність діяльності влади (як центральної, так і республіканської) з розв’язання головних проблем АР Крим, незадовільна взаємодія владних інститутів держави та автономії є результатами прояву багатьох проблем хронічного характеру, що вирішуються в Україні або дуже повільно, або не вирішуються зовсім. До таких проблем належать, насамперед: відсутність системного підходу в діяльності влади; організаційні проблеми інституційної взаємодії; неефективність механізмів врахування інтересів АР Крим під час формування державної політики; політичні суперечності; низька виконавська дисципліна.

Відсутність системного підходу в діяльності влади. Попри те, що протягом 1994-2004рр. вдалося певною мірою стабілізувати ситуацію в АР Крим, це було зроблено шляхом життя тактичних, ефективних у короткостроковому періоді заходів, ціною накопичення “відкладених проблем”, що починають проявлятися зараз, до того ж комплексно та в новій якості¹.

Потреба в системному, стратегічному підході до розв’язання комплексних проблем усвідомлюється дуже повільно, а його практичне впровадження гальмується на всіх рівнях бюрократичного апарату.

Очевидно, що головним об’єктивним чинником, який суттєво ускладнює розробку стратегії розвитку Криму, є відсутність стратегії розвитку України в цілому.

Центральна влада досі не має ефективної, чіткої політики стосовно АР Крим і стратегії розвитку автономії у складі України. Така ситуація значною мірою позбавляє автономію необхідних орієнтирів і дає її політичному керівництву можливість визначати власні, які, не виключено, можуть суперечити баченню центральною владою перспектив розвитку України в цілому.

Так, українським Парламентом досі не прийнято Закон “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України”, а також концептуальні документи законодавчого характеру (концепції, засади державної політики) в найбільш актуальних для АР Крим сферах: етнонаціональній, мовній, інформаційній, церковно-релігійній.

Лише на початку 2006р. Президентом України були задекларовані наміри розробки стратегії розвитку АР Крим, визначені її головні параметри та здійснені певні практичні кроки². Однак, ці наміри досі не реалізовані.

Натомість, протягом 2006-2008рр. Президент України видав ряд указів про набуття чинності рішеннями РНБО України з кримських питань. У цих документах згадується широке коло проблем, актуальних для автономії. Однак, надто велика кількість доручень органам влади, передбачених цими рішеннями, справляє враження спроби вирішити разом усі проблеми, кожна з яких містить комплекс інших проблем (наприклад, розподілу земельних ресурсів, створення нових робочих місць, забезпечення права на отримання освіти рідною мовою тощо) і потребує окремого опрацювання та повсякденної уваги³.

Певною мірою до стратегічних документів можна віднести затверджену Кабінетом Міністрів

¹ Застосування такого підходу, відомого також під назвою “кризовий менеджмент”, за роки незалежності України, стало “хронічною хворобою” держави в цілому та органів влади всіх рівнів. Його найбільш очевидним проявом є “тиражування” значної кількості концепцій, стратегій, програм, які не пов’язані між собою і не мають спільної основи – стратегії розвитку України. На противагу цьому існує системний підхід, який передбачає вироблення послідовності технологічно пов’язаних і забезпечених ресурсами заходів, що охоплюють весь спектр завдань з розвитку держави (регіону, галузі тощо).

² 21 лютого 2006р. відбулася нарада Президента України В.Ющенка з керівництвом автономії, на якій було прийняте рішення про створення робочої групи з підготовки Стратегії. Робочу групу очолили тодішні глава Секретаріату Президента О.Рибачук та Секретар РНБО України А.Кінах. За словами тодішнього Секретаря РНБО України А.Кінаха: “...Особливу увагу при розробці Стратегії буде приділено покращенню інвестиційного клімату, створенню нових робочих місць, розвитку туристично-рекреаційної галузі, справедливому розв’язанню земельного питання, сприянню видобутку енергоносіїв... стратегія передбачатиме створення механізмів співпраці влади і громади, ефективну кадрову політику, підтримання законності і правопорядку, боротьбу з корупцією... окрему увагу буде приділено гармонізації міжетнічних відносин, створенню належних умов для представників депортованих народів без порушення законних інтересів нинішнього населення Криму”. Див.: Робоча поїздка глави Секретаріату до АР Крим. – Прес-служба Президента України, 27 лютого 2006р., <http://www.president.gov.ua>

³ Указ Президента України “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006р. “Про суспільну ситуацію в АР Крим” №154 від 28 лютого 2006р.

у серпні 2007р. Державну програму соціально-економічного розвитку АР Крим на період до 2017р.⁴ Але, за відсутності стратегії розвитку України в цілому, визначені у Програмі показники бюджетного забезпечення не можуть вважатися навіть орієнтовними, а визначені плани – реалістичними⁵.

У частині, що стосується питань репатріантів, позитивним кроком можна вважати перехід у 2002р. центральної та у 2006р. республіканської влади від програм з вирішення важливих, але точкових завдань із забезпечення прав кримських репатріантів, до комплексних програм з їх розселення та облаштування⁶. Однак, рівень фінансування цих програм не дозволяє вважати їх ефективними (таблиця “Бюджетні видатки на програми облаштування репатріантів”⁷): збільшення в абсолютних величинах обсягів бюджетних видатків нівелюється інфляцією та зростанням цін на землю та житло⁸; рівень фактичного задоволення програмних потреб під час виконання останньої Програми поступово знижується (з 80% до 70% – з державного бюджету та з 99% до 54% – з республіканського); неритмічне надходження коштів з державного бюджету (значна їх частка надходить в останньому кварталі, що ускладнює їх освоєння).

Бюджетні видатки на програми облаштування репатріантів, млн. грн.

Бюджети	2002р.	2003р.	2004р.	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.	2009р. план
державний	40,0	46,0	50,0	61,4	53,1	66,3	64,4	53,3
республіканський	10,5	18,3	19,8	21,3	24,5	26,0	30,0	

Недостатня реалістичність програм розселення та облаштування репатріантів (у т.ч. побудови житла та комунальної інфраструктури, шкіл, медичних закладів тощо), відсутність реальних результатів земельної реформи (інвентаризації і розробки кадастру земель, землеустрою, узгодженого розвитку рекреаційних і заповідних зон, містобудування⁹) призводять до виникнення розбіжностей з програмами розвитку гуманітарної сфери, іншими програмами та планами. Крім того,

що це створює штучний дефіцит ресурсів для забезпечення суспільних потреб, у т.ч. репатріантів (отже, й конкуренцію за ресурси), така ситуація є живильним середовищем для надмірної політизації суспільних відносин, розвитку корупції, зростання в суспільстві радикальних протестних настроїв¹⁰.

Отже, відсутність на центральному та республіканському рівнях стратегічного, системного підходу до розв’язання проблем зумовлює їх поступове накопичення та поглиблення, що негативно відбивається на характері суспільних відносин в АР Крим.

Правові та організаційні проблеми інституційної взаємодії центральної і республіканської влад. Напруженість у відносинах центральної і республіканської влад є їх характерною рисою з моменту набуття Україною незалежності та зумовлена певною невизначеністю, суперечливістю окремих положень основоположних документів – конституцій України та АР Крим – та інших законів України, якими запроваджуються повноваження Верховної Ради автономії. Зокрема, Конституція АР Крим відносить до повноважень Верховної Ради АР Крим ті, що не передбачені Конституцією України, в т.ч. участь у формуванні та здійсненні зовнішньої політики України, що на практиці призводить до правових колізій і загострення політичного протистояння¹¹. Згідно із Законом України “Про Верховну Раду АР Крим” (п.2 ст.9), виняткове право вносити зміни до Конституції автономії належить Верховній Раді АР Крим. При цьому, згідно з цим Законом (ст.1), Верховна Рада автономії має діяти “в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України”. Але відсутність законів в окремих сферах (зокрема, про основи внутрішньої і зовнішньої політики) та внутрішня суперечливість чинної законодавчої бази України надають кримським депутатам певну свободу для відстоювання власних ініціатив і політичних інтересів.

Водночас, згідно з Конституцією України, Парламент України за певних умов може достроково припинити повноваження Верховної Ради АР Крим (п.28 ст.85), а Президент має право скасовувати акти

⁴ Затверджена Постановою Кабінету Міністрів №1067 від 30 серпня 2007р.

⁵ Докладно див.: Конкурентоспроможність регіонів України: стан і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2008, №4, с.2-31.

⁶ Постанова Кабінету Міністрів “Про затвердження Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2005р.” №618 від 16 травня 2002р. Наступна Програма на період до 2010р. затверджена Постановою Кабінету Міністрів №637 від 11 травня 2006р. Постановою Верховної Ради АР Крим №102-5 від 21 червня 2006р. затверджена одноіменна програма, що фінансується з республіканського бюджету.

⁷ Доповідь Директора Департаменту у справах колишніх депортованих за національною ознакою Державного комітету України у справах національностей та релігій “Реалізація Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство”, 8 травня 2009р. – Офіційний веб-сайт Державного комітету України у справах національностей та релігій, www.scnm.gov.ua/article/132148?annId=132149

⁸ За даними Державного комітету статистики, у 2008р. інфляція в АР Крим становила 23,2%, а станом на травень 2009р. – 8,9%. Станом на початок 2008р., темпи зростання цін на землю та житло в автономії становили близько 45% на рік. Див.: “...Все оператори прогнозируют с 2008г. активный рост цен в Крыму (до 50% в год)”. Недвижимость в Крыму. – Портал недвижимости Киева и Украины, <http://freehouse.com.ua/9>

⁹ Зазначені проблеми (і це – далеко не повний їх перелік) є характерними для всієї України. Докладніше про проблеми земельної політики в Україні див.: Державна земельна політика в Україні. – Робочі матеріали Центру Разумкова до Круглого столу “Стан і стратегія сучасної земельної політики в Україні”, 21 травня 2009р., с.4-13.

¹⁰ М.Джемелєв: “Державної політики відносно кримських татар, можна сказати, немає майже ніякої. Я б не сказав, що вона є дискримінаційною. Немає продуманої політики. От у чому проблема. А те, що кояться тут певне беззаконня, грубі порушення прав людини, то це санкціонується не з Києва, а місцевими шовіністично проросійськи налаштованими елементами”. Див.: Артеменко М. “Третя сила” стремиться превратит кримских татар в сепаратистов? – Голос Крыма, 14 марта 2008г.

¹¹ Докладно див.: Крим на політичній карті України. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2001, №4, с.14-17. 6 червня 2006р. Верховна Рада АР Крим прийняла заяву з протестом проти присутності підрозділів збройних сил США і НАТО на території автономії, а також закликом до оголошення Криму територією без НАТО та вимогою скасувати військові навчання “Сі Бриз-2006” на території автономії. Див.: Верховна Рада АРК відмовляється відмінити своє рішення про оголошення Криму “територією без НАТО”. – УНІАН, 5 вересня 2006р. Група депутатів Верховної Ради АР Крим ініціювала проведення у Криму референдуму з питань проголошення автономії “територією без НАТО”. Див.: Проведення місцевого референдуму щодо членства України в НАТО не входить в компетенцію ВР АРК. Представництво Президента в Криму. – УНІАН, 9 жовтня 2006р. Див. також: Парламент Криму закликає бойкотувати рішення Нацради про заборону мовлення російських телеканалів. – УНІАН, 23 жовтня 2008р.

Ради міністрів АР Крим (п.16 ст.106). Але прецедентів використання таких повноважень досі не було.

Існують суттєві недоліки в організації системи органів влади автономії. Так, Рада міністрів і місцеві державні адміністрації АР Крим, з одного боку, є складовими загальнодержавної вертикалі виконавчої влади¹². З іншого боку, згідно з Конституцією АР Крим, Рада міністрів формується Верховною Радою АР Крим і є відповідальною перед нею. Районні державні адміністрації (РДА) АР Крим належать до єдиної системи органів виконавчої влади АР Крим. Ці органи та їх голови є підзвітними і підконтрольними Раді міністрів АР Крим¹³. Водночас, призначення голів РДА здійснюється Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України, а заступників голів РДА – їх головами, проте, за погодженням з Кабінетом Міністрів України.

Таким чином, Рада міністрів АР Крим та РДА *де-юре* мають подвійне підпорядкування та повноваження, розподіл яких з центральними органами виконавчої влади та порядок їх здійснення не завжди чітко узгоджені, позбавлені механізмів контролю та відповідальності. Зокрема – в частині, що стосується розпорядження бюджетними коштами (центральні відомства) та відповідальності за виконання програм, планів (республіканські органи виконавчої влади).

Недостатньо чіткий розподіл сфер компетенції між центральними та республіканськими органами влади, за наявності політичних суперечностей між цими органами, створює передумови для саботування або навіть свідомого блокування реалізації рішень центральних органів влади на території автономії владними структурами Криму. Прикладами цього може слугувати поширена у 2006-2008рр. практика ігнорування місцевими органами влади певних рішень центральної влади або її протидії їм (особливо, в “політично чутливих” сферах, зокрема зовнішня, інформаційна, освітня політика)¹⁴.

Крім того, згідно з Конституцією АР Крим (ст.26), керівники деяких територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади (міністерств, держкомітетів та ін.), що діють на території автономії, призначаються і звільняються з посад за погодженням з Верховною Радою АР Крим¹⁵. Як свідчить досвід, суперечності навколо тих чи інших кандидатур також можуть слугувати джерелом напруженості у відносинах між Києвом і Сімферополем¹⁶.

Таким чином, правова невизначеність і недосконалість системи влади в Україні на різних рівнях є головними причинами неефективності інституційної взаємодії центральної і республіканської влади. Вищі органи влади України не повною мірою використовують наявні в них повноваження та можливості для забезпечення реалізації в автономії державної політики.

Відсутність механізмів врахування інтересів АР Крим під час вироблення державної політики. Конституція АР Крим (ст.3) гарантує “врахування особливостей АР Крим, передбачених Конституцією України, органами державної влади України при прийнятті рішень, які стосуються АР Крим”, а також “участь у формуванні і здійсненні основних принципів внутрішньополітичної, зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності України з питань, які стосуються АР Крим”¹⁷. Проте, механізми такої участі визначені лише частково або є неефективними.

Так, у Верховній Раді України Крим представлений 11 депутатами¹⁸, які належать до складу різних парламентських фракцій (максимальне їх число в одній фракції – три депутати) і, зважаючи на ідеологічні розбіжності та політичні суперечності між парламентськими фракціями, не здатні виступати як єдине “кримське лобі”.

При Президентові України існує як консультативно-дорадчий орган Національна рада з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування, головним завданням якого є “розгляд, обговорення та вироблення узгодженої позиції з питань загальнодержавного та регіонального значення”¹⁹. Крим у цьому органі представлений шістьма представниками²⁰. Однак, названа Рада існує скоріше формально (від моменту її створення відбулося лише одне засідання), а практичних результатів її діяльності поки немає.

Згідно з Конституцією АР Крим, у столиці України діє Постійне представництво автономії. Проте, його завдання обмежені переважно організаційним забезпеченням процесу взаємодії кримських органів влади та їх керівників з центральними органами влади України, включно із супроводом документообігу.

Постійне представництво Президента України в АР Крим, за статусом і повноваженнями (переважно контрольного та інформаційно-аналітичного характеру)²¹, може сприяти врахуванню особливостей ситуації на півострові

¹² Згідно із Законом “Про Кабінет Міністрів України” (ст.1), Уряд України “здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів АР Крим і місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів”. Крім того, згідно зі ст.41 Закону, Кабінет Міністрів “спрямовує і координує діяльність Ради міністрів АР Крим щодо виконання Конституції та законів України, актів Президента України та актів Кабінету Міністрів України на території АР Крим”.

¹³ Регламент Ради міністрів АР Крим (ст.33), затверджений Постановою Ради міністрів АР Крим від 23 вересня 1998р.

¹⁴ Волкова А. Минобразования Крыма разрешил учителям не выполнять киевский приказ об украинизации школ. – Інтернет-видання “Крым-Новости”, 27 серпня 2008р., <http://from.crimea.ua>

¹⁵ Зокрема, начальник Головного управління Міністерства внутрішніх справ (ГУ МВС) України у Криму, начальник ГУ Міністерства юстиції у Криму, генеральний директор Державної телерадіокомпанії “Крим”. Кандидатура прокурора АР Крим погоджується лише під час призначення на посаду.

¹⁶ Зокрема, конфлікт навколо призначення М.Ільчова керівником ГУ МВС України у Криму.

¹⁷ Конституція АР Крим (п.3 ч.1 ст.18). У цьому випадку не розглядаються проблеми відповідності цього положення Конституції України; акцент робиться на тому, що це положення є чинним і надає АР Крим відповідні права.

¹⁸ Все цвета нации. Полный список народных депутатов VI созыва (подготовлен “Эксперт-центром”). – Інтернет-видання “Обком”, 16 жовтня 2007р., <http://www.obkom.net.ua>

¹⁹ Указ Президента України “Питання Національної ради з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування” №241 від 20 березня 2008р.

²⁰ А саме, Голова Верховної Ради АР Крим А.Гриценко, Голова Ради міністрів АР Крим В.Плакід, народний депутат України М.Джемільєв, Постійний представник Президента України в АР Крим С.Жунько, міський голова м.Сімферополя Г.Бабенко, голова Севастопольської міської державної адміністрації С.Куніцин.

²¹ Закон України “Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим”.

та позицій кримської влади під час прийняття центральними органами влади відповідних рішень. Однак, протягом 2005-2008рр. у керівництві представництва відбувалися часті кадрові зміни, що обмежувало можливості цього органу в повноцінному виконанні ролі “комунікатора” між Президентом і кримською владою²².

Таким чином, механізми врахування інтересів автономії під час формування державної політики України або не використовуються, або використовуються неефективно, що поглиблює розбіжності між центральною та регіональною владою, в т.ч. політичного характеру, та позбавляє ефективних інструментів розв’язання нагальних проблем.

Політичні суперечності між центральною і кримською владами. Відносна нормалізація ситуації в АР Крим наприкінці 1990-х - на початку 2000-х років стала можливою завдяки тому, що в цілому був забезпечений необхідний рівень лояльності місцевої влади до дій влади центральної. Не останньою чергою така лояльність була забезпечена характером електоральної підтримки кримчанами кандидата, якого було обрано Президентом на виборах 1994р. і 1999р. (на перших виборах Л.Кучма здобув підтримку 83% кримчан, на других – незначною мірою поступився П.Симоненку – 34% проти 38%).

Після виборів 2004р. ситуація принципово змінилася. Так, переважна більшість (81%) виборців АР Крим у повторному другому турі виборів Президента України (26 грудня 2004р.) проголосувала за В.Януковича, тоді як за В.Ющенка, обраного Президентом України, віддали голоси 15% кримчан; зокрема, в Севастополі показники цих кандидатів склали, відповідно, 89% та 8%²³.

Таким чином, більшість жителів Криму не підтримали нову “помаранчеву” владу (в т.ч. Уряд на чолі з Ю.Тимошенко та інші владні структури, очолені представниками “помаранчевої команди”), що згодом негативно вплинуло на характер відносин між Києвом та автономією²⁴.

Протягом 2005р. відносини між центральною владою і владою автономії нагадували певне “вичікування”, що пояснювалося наближенням виборів до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування, результати яких могли вплинути на характер цих відносин.

Результати виборів у березні 2006р. посилили протистояння між центральною владою, з одного боку, та органами влади і органами місцевого самоврядування АР Крим – з іншого. За підсумками виборів, більшість у Верховній Раді АР Крим утворили опозиційні до центральної влади політичні сили. Коаліція сформувала Раду міністрів автономії, яку очолив В.Плакід. Опозиційні до центральної влади сили отримали також контроль над більшістю міських і районних рад автономії²⁵. Позачергові парламентські вибори 2007р. лише посилили розбіжності.

Ідеологічні позиції центральної влади (Президента, парламентської коаліції і сформованого нею Кабінету Міністрів) з ряду найбільш чутливих для громадян питань (мова, зовнішньополітична орієнтація України, ставлення до історичного минулого) та кримської влади виявилися **несумісними**. Відбулося чітке розмежування за лініями “посилення позицій української мови – запровадження російської мови як другої державної”; “вступ до НАТО – вступ до союзу Росії і Білорусі” тощо. Відстоювання цих позицій під час виборчих кампаній працювало на розкол суспільства і сприяло дедалі більшому загостренню ситуації в автономії.

Додатковим стимулом для конфлікту стало те, що політичні сили, які прийшли до влади у Криму (Партія регіонів), розглядали кримські вибори своєрідним “реваншем” за поразку на виборах Президента України²⁶. Це стосувалося і більшості кримчан, які, як зазначалося вище, не сприйняли “помаранчеву владу”.

За таких умов, від початку був створений конфліктний фон для взаємовідносин центральної влади і влади АР Крим, на якому неефективність управління суспільними процесами, зосередженість влади на політичних “битвах”, зумовлювали втрату нею авторитету в суспільстві, важелів впливу на ситуацію, спонукали громадян на вирішення проблем власними силами.

Низька виконавська дисципліна. Протягом 2005-2008рр. прийнято ряд рішень, реалізація яких могла б сприяти нормалізації ситуації в автономії, розв’язанню певних проблем чи нейтралізації конфліктогенних чинників. Однак, ці рішення не були реалізовані – частково, через їх несистемність, частково – через низьку виконавську дисципліну.

Виразним прикладом низької виконавської дисципліни є згадані вище Укази Президента В.Ющенка з кримських питань²⁷. Якщо в першому з них, за результатами рішення РНБО, були визначені завдання органам державної влади, що охоплювали практично весь спектр проблем, пов’язаних з облаштуванням кримськотатарських репатріантів та їх інтеграцією в українське суспільство, то інші два були присвячені констатації факту невиконання (або несвочасного виконання) попередніх і визначенню нових завдань, які виконувалися не набагато краще.

Зокрема, Указом Президента №154 від 28 лютого 2006р. Уряду доручалося розробити та подати в установленому порядку “в чотиримісячний строк проект Закону про основи етнополітичної політики”. Проект такого Закону за авторством Кабінету Міністрів був зареєстрований у Верховній Раді України з піврічним запізненням – лише 30 грудня 2008р.

Указом Президента №589 Кабінету Міністрів доручалося провести службове розслідування причин невиконання рішень РНБО та наступних рішень Уряду

²² Протягом 2005-2008рр. змінилося п’ять постійних представників Президента України в АР Крим. Зокрема, цю посаду обіймали В.Куліш (вересень 2005р. - травень 2006р.), Г.Москаль (травень 2006р. - січень 2007р.), В.Шемчук (лютий-травень 2007р.), В.Хоменко (липень-грудень 2007р.), Л.Жулько (із січня 2008р.).

²³ За даними офіційного веб-сайту Центральної виборчої комісії України, <http://www.cvk.gov.ua>

²⁴ За словами тодішнього голови Ради міністрів АР Крим С.Куніцина, ситуація у Криму наприкінці 2004р. - на початку 2005р. “була настільки напруженою, що один неправильний рух міг призвести до кровопролиття”. Див.: Куніцин вважає, що після Помаранчевої революції в Україні з’явилися інформаційна і політична свобода. – УНІАН, 22 листопада 2006р.

²⁵ Докладно див.: Тищенко Ю., Халілов Р., Капустін М. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – Київ, УНЦПД, 2008, <http://www.uscpr.kiev.ua>

²⁶ Цьому сприяло і обрання депутатами Парламенту України ряду політиків, відомих своєю різкою “антипомаранчевою” позицією під час президентських виборів 2004р. (наприклад, Н.Шуфрича, Д.Табачника).

²⁷ Укази Президента України “Про суспільну ситуацію в АР Крим” №154 від 8 лютого 2006р.; “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 вересня 2006р. “Про виконання Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006р. “Про суспільну ситуацію в АР Крим” №822 від 9 жовтня 2006р.; “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2008р. “Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України щодо ситуації в АР Крим” № 589 від 26 червня 2008р.

стосовно АР Крим і за його результатами вжити відповідних заходів, у т.ч. притягнути винних до відповідальності. На цей момент про результати службових розслідувань і відповідні санкції нічого невідомо.

Явно недостатніми є увага Парламенту до проблем АР Крим та рівень парламентського контролю в цій сфері. Досить нагадати, що останні парламентські слухання з цих питань відбулися 20 квітня 2000р., їх рекомендації виконані лише частково, а причини невиконання не з'ясовані²⁸.

В окремих випадках наслідки низької виконавської дисципліни перетворюються на причину посилення напруженості в суспільстві. Останнім прикладом є пікетування кримськими татарами Кабінету Міністрів України (з 11 квітня 2009р.) у відповідь на невиконання даних Прем'єр-міністром обіцянок вирішити земельне питання у Криму²⁹. Показовою є ескалація подій – перетворення пікетів, під час яких висувалися суто земельні вимоги, на голодування та акцію протесту з політичними гаслами: вимоги пікетувальників про надання кримським татарам 845 га землі, що перебувають в управлінні центральних органів влади, змінилися лозунгами “Ми зробимо все, щоб світ дізнався про справжнє обличчя української влади”, “Ми перекриємо Україні дорогу до Євросоюзу”³⁰.

Низька виконавська дисципліна, разом з політичним блокуванням рішень центральної влади з питань Криму робить ці рішення практично “непрохідними”, що зумовлює втрату владою довіри громадян, які дедалі частіше вдаються до протестних акцій.

Неврахування потреб кримських татар

Незадовільний рівень врахування потреб кримських татар є одним із чинників зростання напруженості в суспільних відносинах в АР Крим. Головними причинами цього є обмежене представництво кримських татар в органах влади, позбавлення їх можливості вирішувати проблемні питання через референдуми та упереджене ставлення місцевої влади до їх прав і потреб.

Обмеження представництва кримських татар в органах влади України. Політичне керівництво кримських татар домагається підвищення статусу органів національного самоврядування кримськотатарського народу – Курултаю і Меджлісу³¹ – та підвищення ефективності їх взаємодії з центральними та республіканськими органами влади. Проте, ці намагання не знаходять дієвої підтримки з боку ні центральної, ні республіканської влади.

Так, у Верховній Раді України VI скликання інтереси кримськотатарського народу представляє лише один народний депутат – лідер Меджлісу М.Джемільєв (у парламентах попередніх скликань представників кримськотатарського народу нараховувалося не більше двох).

При Президентові України існує Рада представників кримськотатарського народу, створена в 1999р.³² За часів перебування на посту Президента Л.Кучми, її засідання відбувалися досить регулярно, хоча далеко не всі доручення, надані за їх результатами, виконувалися, на що юридична служба Меджлісу регулярно звертала увагу Адміністрації Президента України. Однак, за весь період президентства В.Ющенка Рада представників кримськотатарського народу збиралася лише один раз – в I половині 2005р., і з того часу Президентом був виданий лише один документ, що стосувався формальних аспектів її діяльності³³.

При Главі держави існує і Рада з питань етнонаціональної політики, до складу якої входить один представник кримськотатарського народу³⁴. Однак, досі цей орган реально не впливає на вироблення та реалізацію політики у відповідній сфері.

Таким чином, механізми взаємодії органів національного самоврядування кримських татар з органами державної влади України досі зводяться лише до участі їх представників у консультативно-дорадчих органах при Президентові України, діяльність яких має переважно декларативний характер.

Представництво кримських татар в органах влади автономії³⁵ (врізка “Правові засади участі кримських татар в органах влади”, с.34). За результатами останніх (2006р.) виборів, що проводилися на пропорційній основі, сім представників кримських татар обрані депутатами Верховної Ради АР Крим. Для порівняння: на виборах 1998р., що проводилися за мажоритарною системою (після скасування національної квоти), до Верховної Ради АР Крим потрапив лише один кримський татарин, і той – за підтримки Кримської республіканської організації КПУ. За результатами виборів 2002р., що також проводилися за мажоритарною системою, депутатами Верховної Ради АР Крим стали вісім кримських татар, причому шість із них – за підтримки Курултаю кримськотатарського народу. Це було значно більше, ніж прогнозували місцеві експерти, але, на думку кримськотатарських політиків, дуже мало – вдвічі менше частки кримських татар у населенні автономії.

До складу Постійної комісії Верховної Ради АР Крим з питань міжнаціональних відносин і проблем

²⁸ Результати Парламентських слухань див.: Офіційний веб-сайт Верховної Ради України, <http://portal.rada.gov.ua>

²⁹ На пути к созданию крымско-татарской автономии. – Интернет-проект “Одна Родина”, 18 декабря 2008г., <http://odnarodyna.ru/articles/6/415>

³⁰ Кримські татари обіцяють перекрити Україні дорогу в Євросоюз. – Інтернет-видання “Українська правда”, 9 червня 2009р., <http://ua.pravda.com.ua/news/2009/6/9/96170>; Кримські татари скаржитимуться ЄС і ООН на Україну. – Інтернет-видання “Главред”, 9 червня 2009р., <http://ua.glavred.info/archive/2009/06/09/100523-18>

³¹ Курултай кримськотатарського народу – національне зібрання, вищий представницький повноважний орган кримськотатарського народу. Меджліс кримськотатарського народу в період між сесіями Курултаю є єдиним вищим повноважним представницьким органом кримськотатарського народу та обирається Курултаєм з числа його делегатів. Існує виконавча вертикаль у вигляді місцевих меджлісів, підпорядкованих Меджлісу кримськотатарського народу. Див.: Регламент Курултаю... та Положення про Меджліс... – Центр інформації і документації кримських татар, <http://www.cidct.org.ua>

³² Указ Президента України “Про Раду представників кримськотатарського народу” №518 від 18 травня 1999р.

³³ Указ Президента України “Про внесення зміни до Положення про Раду представників кримськотатарського народу” №767 від 21 вересня 2006р.

³⁴ Указ Президента України “Про Раду представників кримськотатарського народу” №428 від 22 травня 2005р.

³⁵ Третя доповідь України про виконання рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, 2009р. – Офіційний веб-сайт Державного комітету України у справах національностей і релігій, http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=131306

депортованих громадян (15 членів) входять три представники кримських татар (у т.ч. голова комісії Р.Ільясов), до складу Комісії (зі статусом постійної) з питань відновлення прав реабілітованих (дев'ять членів) – один.

При Голові Верховної Ради АР Крим існує Рада з питань безпеки людини і розвитку як консультативно-дорадчий орган у сфері міжетнічних відносин (22 члени), до складу якої входять два представники кримськотатарського народу. Протягом 2007-2009рр. відбулися два засідання Ради (присвячені земельному питанню та проблемам житлово-комунального господарства) і круглий стіл з питань ролі малого бізнесу.

Представники кримськотатарського народу обіймають досить високі посади у вищих ешелонах виконавчої влади Криму³⁶, проте, це представництво має не правове, а переважно політичне, подекуди персональне підґрунтя. Враховуючи те, що Рада міністрів формується Верховною Радою АР Крим, то, відповідно, забезпечення представництва кримських татар на вищих щаблях виконавчої влади цілком залежить від політичної волі та інтересів більшості кримського Парламенту. У республіканських органах виконавчої влади АР Крим, у т.ч. в Раді міністрів автономії, міністерствах і комітетах сьогодні працюють 140 державних службовців з числа репатріантів (12,9% загального числа працівників зазначених відомств).

На посадах державних службовців І-ІІІ категорій в республіканських органах виконавчої влади працюють 27 державних службовців з числа репатріантів, у т.ч.: один – перший заступник Голови Ради міністрів АР Крим; один – Міністр; троє – голови республіканських комітетів.

На рівні місцевих державних адміністрацій (зокрема, районних – РДА), кримські татари представлені серед голів і заступників РДА, насамперед, у районах, де їх питома вага серед населення є відносно високою. Питання представництва в РДА тих чи інших національних груп залежить від політичних рішень

Президента та Уряду України. В 14 РДА АР Крим на посадах голів, перших заступників і заступників голів райдержадміністрацій працюють 18 осіб з числа репатріантів, з них два – на посаді голів РДА. Загалом у РДА та виконавчих органах місцевих рад працюють 165 державних службовців з числа репатріантів (12,4% загального числа працівників).

125 кримських татар є депутатами міських і районних рад. З 309 обраних селищних і сільських голів 24 (7,8%) – кримські татари (дані про питому вагу кримських татар в органах місцевого самоврядування АР Крим див. на карті, с.&).

Існує значний диспаритет чисельності кримських татар у виборних органах влади АР Крим: у Верховній Раді – 7%, в органах місцевого самоврядування – від 5,6% до 22%, що в 1,5-2,5 разу менше їх питомої ваги серед населення автономії та її окремих районів.

Участь у референдумах. У принципі, існують можливості розв'язання певних проблем кримських татар шляхом прямого волевиявлення громадян, без посередництва органів влади – через всеукраїнський, республіканський і місцеві референдуми. Однак ефективність цього шляху є проблематичною.

Законом “Про всеукраїнський та місцевий референдуми”, крім всеукраїнського, передбачені республіканський референдум в АР Крим і місцеві референдуми. Предметом кримського республіканського референдуму може бути прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання АР Крим. Предметом місцевого референдуму є прийняття, зміна або скасування рішень, віднесених законодавством України до відання місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Однак, виходячи з норм чинного законодавства, національна меншина може ініціювати референдум, а тим більше – домогтися необхідного результату

ПРАВОВІ ЗАСАДИ УЧАСТІ КРИМСЬКИХ ТАТАР В ОРГАНАХ ВЛАДИ

Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради АР Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” передбачає, що вибори депутатів Верховної Ради АР Крим здійснюються за пропорційною системою, тобто депутати обираються за виборчими списками від республіканських організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами АР Крим. Закон забороняє будь-які прямі або непрямі привілеї у виборчих правах за ознаками, зокрема, етнічного походження.

Вибори депутатів районних, районних у містах та міських рад в АР Крим відбуваються за пропорційною системою, вибори депутатів сільських, селищних рад – за мажоритарною системою в одномандатних округах, на які поділяється територія відповідних населених пунктів або сільської громади, в яку об'єдналися жителі кількох сіл. Для отримання права голосування

обов'язковими є належність до відповідних територіальних громад, постійне проживання на території відповідної адміністративної одиниці (в цьому випадку – АР Крим).

Згідно з українським законодавством, право на службу в органах місцевого самоврядування мають особи, які мають відповідну освіту і професійну підготовку, володіють державною мовою в обсягах, достатніх для виконання службових обов'язків. Законом не передбачено привілеїв за етнічною ознакою для прийняття на службу в органи місцевого самоврядування*.

Закон України “Про державну службу” визначає нечисленні, але чіткі критерії для одержання права на державну службу – відповідна освіта, професійна підготовка, проходження конкурсного відбору. Привілеїв на одержання посади державної служби за якоюсь іншою, зокрема, етнічною, ознакою не передбачається.

* Закон України “Про службу в органах місцевого самоврядування”. За певних обставин, порядок прийняття на службу дає можливість опосередковано застосовувати етнічний критерій. Наприклад, згідно зі ст.10, у разі необхідності, за згодою сторін, посадова особа органу місцевого самоврядування може бути переведена на рівнозначну чи нижчу посаду або посаду радника чи консультанта без конкурсного відбору. Сама процедура конкурсного відбору, визначена Постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців” №169 від 15 лютого 2002р., припускає можливість застосування суб'єктивних, у т.ч. етнічних, критеріїв під час конкурсного відбору, наприклад, під час співбесіди з кандидатами.

³⁶ Зокрема, Міністра праці та соціальної політики, першого заступника Міністра житлово-комунального господарства, заступника Міністра економіки, заступника Міністра культури та мистецтв, заступника Міністра освіти і науки, заступника Міністра охорони здоров'я, голови та заступника голови Республіканського комітету у справах міжнаціональних відносин та депортованих громадян, голови Республіканського комітету з інформації, голови Республіканського комітету із водогосподарського будівництва та зрошувального землеробства, заступника голови Республіканського комітету із земельних ресурсів, заступника голови Республіканського комітету у справах релігій.

лише в тому випадку, якщо вона буде здатна переконати у своїй позиції необхідне число представників інших етнічних груп, або (у випадку місцевого референдуму) якщо вона складає більшість населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці. За таких умов кримські татари практично позбавлені шансів на успіх на всеукраїнському, кримському республіканському референдумі чи місцевих референдумах у Криму³⁷.

Таким чином, кримські татари не мають адекватного представництва в органах влади і самоврядування АР Крим, їх можливості впливу на владу в питаннях, що стосуються їх інтересів, є обмеженими. Це спонукає представників зазначеної спільноти звертатися до інших форм обстоювання своїх інтересів, у т.ч. тих, що можуть сприяти посиленню конфлікту між кримськими татарами та представниками слов'янської спільноти Криму.

Упередженість влади АР Крим у чутливих, з точки зору міжнаціональних відносин, питаннях. Протягом 2004-2009рр. більшість рішень Верховної Ради АР Крим, що мали відношення до міжнаціональної проблематики, стосувалися мовного питання. З 15 таких документів на захист і розвиток російської мови в різних сферах спрямовані 12, української – два, кримськотатарської – одне³⁸. Аналіз змісту цих рішень дає підстави для висновку про упередженість кримського Парламенту в мовному питанні, зокрема про спрямованість на реальний захист інтересів лише російськомовної спільноти³⁹.

Досить характерними за змістом є також окремі резонансні рішення із зовнішньополітичних і гуманітарних питань⁴⁰. Вони цілком вкладаються в систему цінностей домінуючої на півострові “слов'янської спільноти” і не враховують позицій інших спільнот. Цей підхід, очевидно, може бути охарактеризований як такий, що сприяє посиленню конфліктності в міжнаціональних відносинах.

У питаннях облаштування репатріантів органи влади автономії дотримуються принципу вирішення соціально-економічних питань, незалежно від національних ознак (хоча кримські татари вимагають відновлення порушених прав як незаконно депортованих саме за національною ознакою).

Радою міністрів АР Крим протягом зазначеного періоду було прийнято понад 30 постанов з питань міжнаціональних відносин. Ці рішення торкаються переважно облаштування та соціально-культурного розвитку репатріантів (затвердження щорічних планів виконання відповідних програм облаштування, заходів з відзначення річниць депортації, збереження та розвитку мов і культур тощо), розв'язання певних проблем у конкретних районах і населених пунктах автономії. Проте, внаслідок неефективності міжбюджетних відносин та обмежень республіканського бюджету більшість цих рішень залишаються на папері.

У сфері соціально-економічних відносин більшість порушень, які можна умовно класифікувати як такі, що сталися на національному підґрунті, спостерігаються на рівні місцевих державних органів влади та органів місцевого самоврядування. Переважна їх частка стосується земельних питань і забезпечення житлом.

Внаслідок неефективності центральної і республіканської влади, надмірної політизації їх відносин і відсутності конструктивної взаємодії між ними, в АР Крим склалася нездорова ситуація з доступом громадян і громад до базових ресурсів життєдіяльності: адміністративно-правових (представництво в органах управління) матеріальних (земля, житло), соціокультурних (освіта, джерела отримання інформації рідною мовою). Більшої дискримінації в конкуренції за ці ресурси зазнають представники кримськотатарського народу.

Корупція в органах влади АР Крим

Високий рівень корупції загалом в Україні є фактом, визнаним як усередині країни, так і міжнародною спільнотою, і вже не потребує підтверджень. При цьому, офіційні статистичні дані викликають недовіру та не дають уявлення про реальні масштаби цього явища. Більш адекватними виглядають дані, отримані під час опитувань експертів і громадян. Так, за даними експертного опитування, за важливістю корупція є другою (після земельної – 36,2%) проблемою для АР Крим – 32,5% опитаних експертів.

³⁷ Міжнародними організаціями, зокрема, ОБСЄ, вироблено рекомендації із забезпечення ефективної участі представників національних меншин у суспільно-політичному житті. В цьому контексті не береться до уваги актуальна для кримських татар різниця між статусом національних меншин і корінних народів, акцентуючи увагу саме на механізмах забезпечення участі в суспільно-політичному житті.

³⁸ Див., зокрема: постанови (рішення) Верховної Ради АР Крим: “Про затвердження Програми розвитку і функціонування української мови в АР Крим на 2004-2010рр.” №856 від 17 березня 2004р.; “Про призначення республіканського (місцевого) консультативного референдуму з ініціативи громадян України, що постійно проживають в АР Крим” №1578 від 22 лютого 2006р.; “Про хід виконання Постанови Верховної Ради АР Крим від 15 квітня 1998р. №1505 “Про забезпечення функціонування державної, російської та інших мов в АР Крим” №214 від 18 жовтня 2006р.; “Про хід виконання постанов Верховної Ради АР Крим з питань використання державної, російської та інших мов в АР Крим” №391 від 22 березня 2007р.; “Про використання мов при організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах АР Крим” №905 від 18 червня 2008р.; “Про звернення до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України з питання про необхідність проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів АР Крим мовами навчання” №962 від 17 вересня 2008р.; “Про проект Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про телебачення і радіомовлення” №3963 від 17 вересня 2008р. і “Про Конституційне подання про відповідність Конституції України (конституційності) частин 1 і 2 ст.42 Закону України від 21 грудня 1993р. №3759 “Про телебачення і радіомовлення” №1042 від 19 листопада 2008р.; “Про заходи з підтримки російської мови у сфері освіти в АР Крим” №1248 від 20 травня 2009р.

³⁹ Докладно див. підрозділ 2.2 цього розділу.

⁴⁰ Зокрема, Рішення Верховної Ради АР Крим “Про неприпустимість проведення на території АР Крим українсько-американських військових навчань “Сі Бриз-2009” №1211 від 22 квітня 2009р.; “Про недопущення пропаганди фашизму і расової нетерпимості, реабілітації та героїзації фашистських колабораціоністів” №1213 від 22 квітня 2009р. (у Зверненні Верховної Ради АР Крим до Верховної Ради України, затвердженому цим Рішенням, висловлюється протест проти дій, спрямованих на реабілітацію ОУН-УПА, “а також їх лідерів С.Бандери і Р.Шухевича”).

Найбільшою мірою ураженими корупцією громадянами вважаються ті сфери, що безпосередньо стосуються життєдіяльності громадян (земля як місце проживання та ресурс життєдіяльності, медицина, освіта, транспорт, комунальне господарство)⁴¹.

Корупція, створюючи штучні преференції або перешкоди в доступі простих громадян до земельних ресурсів, значною мірою підвищує напруженість у відносинах між різними національними групами. Практично всі найбільш резонансні конфлікти між представниками різних груп, що відбувалися у Криму протягом останніх років, мали у своєму підґрунті земельне питання. Про це свідчать кількості і диференціація відповідей респондентів з різних національних груп: серед кримських татар особисто обізнаними з фактами корупції в земельних питаннях виявилися 71% опитаних, серед росіян – 63,1%, українців – 59,7%⁴².

У 2003р. Комітетом Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією констатувалися фактична відсутність реагування правоохоронних органів АР Крим на поширеність протиправних дій і “очевидну корумпованість посадових осіб місцевих органів влади” в земельній сфері, підміна боротьби з організованою злочинністю та корупцією “викриттям злочинів невеликої тяжкості та притягненням до адміністративної відповідальності за корупційні діяння другорядних службових осіб”⁴³.

Після президентських виборів 2004р. нова влада на декларативному рівні активізувала зусилля в боротьбі з корупцією. Протягом року з моменту вступу на посаду новообраного Президента В.Ющенка вищими владними інститутами було прийнято ряд відповідних актів⁴⁴. Проблем корупції безпосередньо у Криму стосується Рішення РНБО від 26 жовтня 2006р., де констатується необхідність вжиття комплексу “додакових заходів щодо виявлення, попередження і припинення в АР Крим проявів корупції та організованої злочинності”⁴⁵. На виконання антикорупційних ініціатив центральної влади органами влади АР Крим були прийняті певні рішення та вжито ряд заходів⁴⁶.

Так, за інформацією керівника кримської міліції М.Ільчова, на території АР Крим внаслідок спецоперації МВС і Генпрокуратури України, 12 червня 2008р. був задокументований “рекордний” хабар у розмірі \$5,2 млн., який вимагали “чиновники з Партеніту за виділення 17 га землі”⁴⁷.

У відомчій статистиці правоохоронних органів і звітах органів влади АР Крим дані про корупцію наводяться за різними формами, в сукупності з іншими даними (зокрема, про економічну злочинність, див. таблицю “Динаміка економічної злочинності в АР Крим у 2005-2008рр.”), що ускладнює порівняння даних та оцінку реальної ситуації. Наприклад, наведені у врізці дані МВС України та ГУ МВС в АР Крим свідчать про різні оцінки, отже – різні підходи до боротьби з корупцією.

Динаміка економічної злочинності в АР Крим у 2005-2008рр.

	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.
Виявлено злочинів,	2 067	1 562	1 550	1 439
у т.ч. тяжких та особливо тяжких	1 011	657	588	565
Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем,	418	267	282	332
у т.ч. в особливо великих розмірах	29	29	16	19
Легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом	13	10	13	14
Порушення законодавства про бюджетну систему України	5	2	3	1
Злочини у сфері службової діяльності,	982	745	648	571
в т.ч. зловживання владою або службовим становищем	288	185	124	79
хабарництво	145	154	112	98

Джерело: “Стан і структура злочинності в Україні” за період 2005-2008рр. (за роками). – Офіційний веб-сайт МВС України, <http://www.mvs.gov.ua>

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ ЗВІТ ПРО СТАН БОРЬБОЇ З КОРУПЦІЄЮ ЗА 2008р.

“За 2008р., порівняно з попереднім роком, кількість виявлених корупційних проявів серед державних службовців та представників органів місцевого самоврядування збільшилося на 11,2% (139 випадків за 2008р. проти 125 – за 2007р.). Зі 139 порушень 43 – були закриті у встановленому законодавством порядку”.

Найбільш поширеними порушеннями є: надання незаконних переваг фізичним або юридичним особам під час підготовки і прийняття відповідних рішень; відмова фізичним або юридичним особам в інформації, надання якої передбачене правовими актами, навмисне зволікання в отриманні інформації, надання недостовірної або неповної інформації; порушення порядку декларування; незаконне преміювання та надання пільг підлеглим або незаконне отримання премій, винагород за результатами своєї роботи; надання, підписання фіктивних актів, форм, довідок; видача різних дозволів фізичним і юридичним особам без достатніх підстав; неправомірне втручання в діяльність інших державних органів або посадових осіб з метою перешкоджання виконанню ними своїх повноважень.

* Джерело: Інформація про роботу органів виконавчої влади АР Крим, органів місцевого самоврядування та районних державних адміністрацій в АР Крим у 2008р. з виконання Закону України “Про боротьбу з корупцією”, доручень Президента України та Кабінету Міністрів України з цього питання у 2008р., <http://www.crimea-portal.gov.ua>

⁴¹ АР Крим: люди, проблеми, перспективи. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2008, №10, с.38

⁴² Там само.

⁴³ Рішення Комітету Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією від 19 листопада 2003р.

⁴⁴ Див., зокрема: Постанова Верховної Ради України “Про стан боротьби з організованою злочинністю у 2004-2005рр.” №3070 від 3 листопада 2005р.; укази Президента України “Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції” №1615 від 18 листопада 2005р. та “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005р. “Про утворення Міжвідомчої комісії Ради національної безпеки і оборони України з комплексного вирішення проблем у сфері боротьби з корупцією” №1865 від 28 грудня 2005р.

⁴⁵ Див.: Указ Президента України “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 вересня 2006р. “Про виконання Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006р. “Про суспільну ситуацію в АР Крим” №822 від 10 жовтня 2006р.

⁴⁶ Див. наприклад: Постанова Ради міністрів АР Крим “Про організацію виконання Розпорядження Кабінету Міністрів України №657 від 15 серпня 2007р.” №837 від 13 грудня 2007р., Інформаційний портал “Автономная Республика Крым”, <http://www.crimea-portal.gov.ua>

⁴⁷ Н.Ільчов: “У милиции никогда не было легких времен”. – Відділ громадських зв'язків Головного управління МВС України в АР Крим, <http://www.crm-mia.gov.ua>

Виходячи з оцінок громадян та інформації ЗМІ про факти корупції у Криму, можна стверджувати, що боротьба з корупцією минула основну масу корумпованих посадовців АР Крим. Окремі спроби правоохоронних органів дійти до корупції на вищих щаблях кримської влади завершилися безрезультатно⁴⁸. Підтвердженням тому є відповіді кримчан на питання “У чийх інтересах проводиться політика центральної та місцевої влад?” Так, відносна більшість опитаних стосовно спрямованості політики як центральної, так і місцевої влад, перші місця (зі значним переважанням) віддали “інтересам олігархічних кланів” – 38,8% і 46,5%, відповідно.

Найбільшого резонансу набула спроба притягти до відповідальності за корупційні дії Голову Верховної Ради автономії А.Гриценка, що набула публічного скандального характеру⁴⁹. Крім того, що ця спроба завершилася невдачею, деякі керівники Верховної Ради АР Крим навіть пропонували вдаватися до “кроків у відповідь” проти правоохоронних органів Криму⁵⁰. І це – не поодинокий випадок, коли дії правоохоронних органів із переслідування осіб за корупційні дії, навіть затриманих у момент скоєння злочину, наразилися на протидію місцевих органів влади Криму⁵¹.

Подібні факти свідчать про те, що боротьба з корупцією не стала пріоритетним завданням ні для центральної, ні для місцевої влад. Водночас, на думку кримчан, серед заходів з підвищення ефективності як центральної, так і республіканської влад ліквідація корупції є пріоритетним завданням – відповідно, 22% і 50,2%. Ранжир інших заходів з підвищення ефективності кримської влади є наступним: розробка та реалізація стратегії розвитку Криму (42,4%), зміна керівних кадрів більш професійними (40,9%) та розширення повноважень влади автономії (23,7%)⁵².

Серед специфічних, “кримських” чинників корупції можуть бути названі: зв'язки між керівниками кримської влади та представниками вищих владних інститутів України, провідних політичних сил, що дозволяють реалізовувати економічні та майнові інтереси останніх у Криму⁵³; незацікавленість представників кримської влади та органів місцевого самоврядування в ліквідації корупційних схем у найбільш економічно привабливих сферах; корумпованість правоохоронних органів і судової системи у Криму⁵⁴.

Залежно від національної належності корумпованої посадової особи, а також складу зацікавлених сторін (які виграли або зазнали шкоди), корупційні справи можуть перетворитися на каталізатор міжнаціональної напруженості⁵⁵.

Таким чином, боротьба з корупцією у Криму поки не призвела до помітних змін ситуації на краще. Корупція була й залишається одним із суттєвих конфліктогенних чинників на півострові, оскільки ускладнює вирішення певних проблем Криму в цілому, особливо тих, де стикаються інтереси представників різних соціокультурних груп автономії. Внаслідок корупційних дій звужується обсяг ресурсів, доступ до яких є джерелом конфліктів (насамперед, це стосується земельного питання).

Відсутність ефективної боротьби з корупцією негативно позначається на авторитеті влади (як центральної, так і кримської), отже – її зусиль із запобігання міжнаціональним конфліктам чи їх врегулювання.

2.2. НЕВРЕГУЛЬОВАНІСТЬ ПРОБЛЕМ ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Зростання конфліктності в суспільних відносинах в АР Крим зумовлене недостатньою активністю та почасти непослідовністю центральної влади у вирішенні політико-правових, соціально-економічних та етнонаціональних проблем, її спроб ухилитися від втручання в конфліктні ситуації, внаслідок чого спірні питання вирішувалися не через відповідні інститути влади, а шляхом прямого волевиявлення та силових дій окремих груп і суб'єктів.

За таких умов відбувається накопичення критичної маси проблем і протестного потенціалу, внаслідок чого невтручання влади стає далі неможливим. А з урахуванням специфіки політичних орієнтацій та структури органів центральної і кримської влад, відсутності у них достовірних оцінок ситуації та ефективних важелів впливу на неї, втручання влади в багатьох випадках є неадекватним, подекуди – упередженим стосовно певних національних груп, що зумовлює подальшу ескалацію напруженості.

Неврегульованість питань законодавчого відновлення прав репатріантів, політико-правового статусу корінних народів України, органів їх національного самоврядування

Від врегулювання зазначених питань значною мірою залежить градус суспільних відносин в АР Крим – оскільки абсолютну більшість репатріантів становлять кримські татари, які претендують на статус корінного народу України, передбачений українською Конституцією.

⁴⁸ Див., наприклад: Самар В. Вавилон-XXI. – Дзеркало тижня, 27 вересня 2008р., <http://www.zn.kiev.ua>

⁴⁹ Див., наприклад: Спікер побив понятого, коли його знайомили зі справою про можливу корупцію. – Інтернет-видання “Українська правда”, 18 вересня 2008р.; Самар В. З протоколом. – Дзеркало тижня, 9 серпня 2008р.

⁵⁰ Віце-спікер Парламенту АР Крим пропонує припинити фінансування кримської міліції. – УНІАН, 2 жовтня 2008р.

⁵¹ Див., наприклад: ВР АРК просить ГПУ з'ясувати обґрунтованість участі працівників МВС у затриманні голови сільради автономії. – УНІАН, 2 жовтня 2008р.

⁵² На відміну від громадян, експерти назвали інших пріоритетів заходам підвищення ефективності кримської влади: розробка та реалізація стратегії розвитку Криму – 66,3%, ліквідація корупції – 53,8%, зміна кадрів більш професійними – 47,5%, зміна партійного складу та політичного курсу – 28,8%, розширення повноважень – 17,5%.

⁵³ Наприклад, за словами колишнього Постійного представника Президента України в АР Крим Г.Москаля, “через позицію деяких керівників Генпрокуратури було звільнено з під варті затриманого в ході діяльності спецгрупи МВС та Генпрокуратури з розслідування резонансних злочинів минулих років депутата ВР АРК О.Мельника, який вважається лідером одного з колишніх кримських ОЗУ “Сейлем”. Див.: Караван В. “Москаль. Не свадебный генерал”. – Фокус, 6 листопада 2006р., <http://focus.in.ua>

⁵⁴ Див., наприклад: Заступник Міністра внутрішніх справ Євдокимов закликає міліцію Криму зайнятися очищенням своїх рядів від зрадників. – УНІАН, 7 вересня 2006р.

⁵⁵ Див., зокрема: Самар В. Путівник по мінному полю. – Дзеркало тижня, 30 серпня 2008р.

Про необхідність вирішення цих питань політичне керівництво кримськотатарського народу заявило практично відразу після початку масового повернення кримських татар на Батьківщину. Зокрема, проект розробленого в 1992р. Меджлісом Закону України “Про заходи з практичного відновлення прав кримськотатарського народу і національних меншин, які були піддані депортації та геноциду в роки Другої світової війни” містив комплекс взаємопов’язаних ключових положень, які передбачали⁵⁶:

- засудження Україною депортації та взяття на себе відповідальності за практичне відновлення прав репатріантів, поважаючи права та інтереси всіх громадян України, незалежно від їх національності;
- створення на центральному та республіканському рівнях механізмів контролю над дотриманням Закону за участі Меджлісу кримськотатарського народу; визнання Меджлісу стороною, яка представляє кримськотатарський народ у вирішенні всіх питань, що стосуються реалізації його прав;
- розробку Державної програми повернення та відновлення прав кримськотатарського народу з метою ефективного і планомірного використання ресурсів, потрібних для практичного відновлення прав репресованих;
- визнання за кримськотатарським народом права на самовизначення та відновлення власної державності на тій підставі, що він сформувався на території Кримського півострова (тобто визнання його статусу як корінного народу, хоча цей термін у документі не вживається);
- конкретизацію форм, обсягів і механізмів відшкодування матеріальних і моральних збитків, завданих репатріантам депортацією.

Протягом усього часу незалежності до Парламенту України вносилися (переважно народними депутатами - представниками кримськотатарського народу) законопроекти із зазначених питань, проте, вони не врегульовані й досі (врізка “Законодавчі ініціативи, спрямовані на вирішення політико-правових проблем кримськотатарського народу, с.40”).

Проблеми в цих сферах зумовили негативні явища в АР Крим, насамперед, активізацію і радикалізацію протестної активності кримських татар⁵⁷. До початку 2000-х років вдалося лише дещо зменшити гостроту ситуації, але конфліктний потенціал в АР Крим зберігся на досить високому рівні⁵⁸.

У квітні 2000р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання на тему “Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики

щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну”.

У Рекомендаціях слухань, *по-перше*, констатується, що Українська держава “має створити комплекс політико-правових умов, що гарантують збереження і розвиток кримськотатарського етносу в Україні і його рівноправну участь у політичному, економічному і культурному житті держави”, зважаючи на ту обставину, що “історична батьківщина кримських татар, на якій вони сформувалися як етнос, знаходиться на території і під юрисдикцією Української держави”⁵⁹. *По-друге*, документ містить два принципові положення стосовно врегулювання політико-правових проблем кримських татар:

- Верховній Раді України рекомендується “вжити заходів щодо розробки і прийняття законів, пов’язаних з реалізацією положень ст.11, 92 (пункт 3) Конституції України (*стосуються корінних народів і державних гарантій їх прав – ред.*), а також із забезпеченням прав кримськотатарського народу і національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються до України”;
- Президенту України рекомендується “дати доручення про підписання Конвенції Міжнародної організації праці №169 “Про корінні та племенні народи в незалежних країнах” (*до прийняття відповідної Декларації ООН саме цей документ становив основу міжнародно-правової бази щодо статусу і прав корінних народів – ред.*).

Отже, Парламент України ще у 2000р. визнав наявність правового підґрунтя для задоволення головних політико-правових вимог кримських татар. Однак, рекомендації Верховної Ради досі не реалізовані.

Таким чином, порівняно з початком 2000-х років, ситуація з розв’язанням головних політико-правових проблем кримських татар практично не змінилася⁶⁰. Вона може бути охарактеризована та визначається позиціями сторін, які беруть участь у врегулюванні політико-правових проблем кримських татар, а саме: політичного керівництва кримськотатарського народу, з одного боку, та органів влади України – з іншого.

Позиція політичного керівництва кримських татар характеризуються наявністю чітких стратегічних цілей, активністю й наполегливістю в їх реалізації. До головних засобів реалізації цілей належать законодавчі ініціативи через представництво в органах влади, присутність у публічному політичному просторі (заяви, декларації, форуми) та зв’язки з міжнародними організаціями⁶¹.

⁵⁶ Центр інформації та документації кримських татар, <http://www.cidct.org.ua/ru/publications>

⁵⁷ Див.: Крим на політичній карті України..., с.8-9.

⁵⁸ Там само, с.12-13.

⁵⁹ Постанова Верховної Ради України “Про рекомендації парламентських слухань “Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну” №1660 від 20 квітня 2000р.

⁶⁰ Див.: Крим на політичній карті України..., с.17-20.

⁶¹ Див., наприклад: Обращение крымскотатарского народа “Защитите нас от дискриминации – помогите восстановить наши права”. – Конференция ОБСЕ по борьбе с дискриминацией и поддержке взаимного уважения и понимания, Румыния, Бухарест, 7-8 июня 2007г., http://www.osce.org/documents/cio/2007/06/24962_ru.pdf. У Зверненні зазначені головні проблеми кримських татар: позбавлення прав під час приватизації; відсутність компенсації за втрату власності; дискримінація під час працевлаштування; дискримінація кримськотатарської мови; знищення культурної спадщини; спотворення історичної топоніміки; ухилення від законодавчого закріплення статусу кримськотатарського народу в Україні та відновлення його прав.

Набуття статусу корінного народу розглядається політичним керівництвом кримських татар як вирішальна передумова збереження ідентичності кримськотатарського народу і всебічної реалізації його прав⁶². Інститутами із забезпечення реалізації прав кримських татар мають стати визнані державою органи національного самоврядування – Курултай і Меджліс, – які повинні мати ефективні канали взаємодії з кримськотатарською громадою, центральною і республіканською владами, діаспорою і міжнародними організаціями⁶³.

Позиція влади із зазначених питань у цілому може бути охарактеризована як порівняно пасивна. В законодавчій сфері вона проявляється в “реагуванні” на законодавчі ініціативи кримських татар⁶⁴, не виявляючи практичної зацікавленості та не докладаючи достатніх практичних зусиль до розв’язання існуючих проблем⁶⁵. Зокрема, кримськими татарами констатується, що “українська держава за роки незалежності не прийняла жодного законодавчого акта, спрямованого на відновлення політичних, економічних, соціальних і культурних прав кримськотатарського народу, що є причиною збереження фактичного нерівноправ’я і дискримінації кримських татар”⁶⁶.

Це твердження є обґрунтованим у тій частині, що стосується головних політико-правових вимог кримських татар, оскільки досі не прийнято законодавчих

актів як про відновлення прав репатріантів, так і про статус корінних народів України. Така позиція влади може бути результатом: відсутності цілісного бачення шляхів розв’язання проблем; побоювання можливих наслідків їх прийняття (як суспільно-політичних, так і соціально-економічних); оцінки власних ресурсів як недостатніх для забезпечення законодавчо визначених заходів із задоволення вимог кримських татар. Зрозуміло, що свою роль може відігравати й політичний чинник.

Пасивність центральної влади зумовлює консервацію ситуації і через це – зростання напруженості в суспільстві. Останнім часом певні ознаки зрушення справи з мертвої точки з’явилися під час зустрічі Прем’єр-міністра України Ю.Тимошенко з головою Меджлісу М.Джемілевим 31 жовтня 2008р. Під час зустрічі сторони розглянули питання та дійшли згоди стосовно відновлення соціальних і політичних прав “кримських татар як цілісного корінного народу Криму”, правового оформлення цих прав, повернення до Криму 100 тис. кримських татар, які залишаються в місцях депортації, тощо⁶⁷.

Але невиконання Урядом наданих обіцянок призвело у травні 2009р. до пікетування кримськими татарами Кабінету Міністрів, що згодом перетворилося на політичну акцію протесту⁶⁸.

Проблеми кримських татар і підходи до їх розв’язання є дуже взаємопов’язаними один з одним і вимагають системних, обережних і всебічно обґрунтованих рішень. Найбільш політично контраверсійними є питання правового статусу корінних народів України та органів їх національного самоврядування⁶⁹ – особливо с точки зору сприйняття результатів їх вирішення слов’янською спільнотою Криму.

Водночас, необхідність розв’язання проблеми відновлення прав депортованих народів як такої, що безпосередньо стосується базових прав людини, не викликає сумнівів, а протидія вирішенню цього питання зумовлена переважно боротьбою певних сил за природні ресурси Криму. Саме на усуненні цієї перешкоди і мають бути зосереджені зусилля центральної і республіканської влад⁷⁰.

⁶² “Якщо ми хочемо зберегти кримських татар як народ з багатою оригінальною культурою, забезпечити економічні та політичні умови для справжнього рівноправ’я, то такі рішення (прийняття закону про статус кримськотатарського народу як корінного народу України – ред.), є неминучими. Нам же пропонують задовольнитися статусом національної меншини, що означає асиміляцію й етнічну загибель. На це ми, звичайно, ніколи не погодимося”. Див.: Бекіров Н. Кримськотатарська проблема у зв’язку із законодавчим забезпеченням прав національностей в Україні. – Матеріали конференції “Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції”, Київ, 26-27 листопада 1998р., с.28.

⁶³ Регламент Курултаю і Положення про Меджліс кримськотатарського народу. – Центр інформації та документації кримських татар, <http://www.cidct.org.ua>

⁶⁴ У цьому контексті не йдеться про дії влади, спрямовані на облаштування репатріантів і задоволення їх соціально-економічних і соціально-культурних потреб.

⁶⁵ Про можливі причини цього див. підрозділ 2.1 цього розділу.

⁶⁶ Резолюція всекримського траурного митинга, посвященого пам’яті жертв геноциду кримськотатарського народу – депортації 18 мая 1944г. і десятиліт його насильственного удержания в местах изгнания. Див. веб-сайт “Крым и крымские татары”, 18 мая 2009г., <http://kirimtatar.com>

⁶⁷ На пути к созданию крымскотатарской автономии. – Интернет-проект “Одна Родина”, 18 декабря 2008г., <http://odnarodyna.ru/articles/6/415>. У багатьох політичних діячів та експертів залишаються певні сумніви стосовно ризику перетворення досягнутих домовленостей на розмінну монету під час наступних президентських виборів. Див.: Бои без правил: Секретариат Президента готовит массовые волнения крымских татар для свержения Тимошенко? – По материалам РИА “Новый регион”, 4 апреля 2009г., <http://www.otechestvo.org.ua/main/20094/0124>

⁶⁸ Кримські татари обіцяють перекрити Україні дорогу в Євросоюз. – Интернет-видання “Українська правда”, 9 червня 2008р., <http://ua.pravda.com.ua/news/2009/6/9/96170>

⁶⁹ Див. наприклад: Решение Курултая крымскотатарского народа “О ситуации, сложившейся вокруг Закона Украины “О восстановлении прав лиц, депортированных по национальному признаку”. – Центр інформації та документації кримських татар.

⁷⁰ Докладніше про можливі шляхи розв’язання політико-правових проблем кримськотатарського народу див. статтю Ю.Якименка, вміщену в цьому виданні.

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ, СПРЯМОВАНІ НА ВИРІШЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

Законопроекти про статус кримськотатарського народу¹

Починаючи з 1999р., до Верховної Ради України було внесено два законопроекти “Про статус кримськотатарського народу”.

Перший – проект народного депутата України III скликання Р.Безсмертного №4041 від 10 вересня 1999р. **Головні особливості:** визначення правового статусу кримськотатарського народу як корінного народу України; створення Державного реєстру кримськотатарського народу (на добровільній основі); гарантоване представництво кримськотатарського народу у парламентах України та Криму (не менше 15% загального числа депутатів); визнання Курултаю і Меджлісу представницькими органами кримськотатарського народу та повноважень Меджлісу у відносинах з державними органами влади України; зобов’язання держави стосовно кримськотатарського народу.

Законопроект не був внесений до порядку денного Верховної Ради України і, відповідно, не розглядався.

Другий – законопроект народних депутатів України IV скликання Р.Безсмертного, М.Джемільєва, В.Тарана та Р.Чубарова №4098 від 3 вересня 2005р.

Цей законопроект переважно повторював положення попереднього. Проте, в ньому також визначалися підстави, за якими кримськотатарський народ визнається корінним (ст.2), зокрема:

- перебування його історичної батьківщини – території, на якій він склався як етнос, – повністю в межах Української держави;
- збереження ним своєї етнічної ідентичності, відмінної від ідентичності української нації (титового етносу) та національних меншин України, і прагнення збереження та розвитку такої ідентичності;
- самобутня мова та культура;
- збереження та розвиток власних традиційних етнічних інституцій;
- відсутність етнічно тотожної національної держави або батьківщини поза межами України;
- визнання себе корінним народом України.

У законопроекті також запроваджувалося положення про місцеві меджліси, які здійснюють представництво інтересів кримських татар на рівні адміністративно-територіальних одиниць.

Ст.3 визначала головні принципи державної політики стосовно кримськотатарського народу: “встановлення нового типу відносин між державою та корінним народом, заснованих на визнанні його етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності”; “забезпечення ефективної участі корінного народу у процесі ухвалення рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, що стосуються основ його життєдіяльності”.

Ст.9 визначала представницькі органи кримськотатарського народу: **Курултай** – національний з’їзд кримськотатарського народу; **Меджліс** кримськотатарського народу, який обирається делегатами Курултаю.

Законопроект отримав критичний висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради: “...прийняття такого Закону може створити враження про правову нерівність між кримськотатарським народом, який має окремий “свій” Закон, та іншими народами України, які таких законів не мають... У разі прийняття цього Закону не виключено, що і представники інших національних меншин будуть вимагати прийняття аналогічних законів щодо їх народів”².

У червні 2005р., за нових політичних умов, законопроект “Про статус кримськотатарського народу” був визначений **новобраним Президентом В.Ющенком як невідкладний, але Парламентом не розглядався**. У Верховній Раді нинішнього скликання відповідні законопроекти не реєструвалися.

Законопроекти про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою

У 2004р. на розгляд Верховної Ради України було внесено два законопроекти “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” №4526 та №4526-1, відповідно, Кабінетом Міністрів України та народними депутатами України М.Джемільєвим і Р.Чубаровим. За основу було прийнято проект Уряду, доопрацьований з урахуванням ряду положень другого законопроекту, зокрема стосовно віднесення осіб до категорії репатріантів за їх належністю до кримськотатарського народу, а з внесенням кількох нових статей, якими визначалися конкретні форми відновлення прав репатріантів (зокрема, компенсація, реабілітація, сатисфакція) і конкретні зобов’язання держави за ними (у проекті М.Джемільєва та Р.Чубарова до таких форм належала й реституція – питання, що містило значний конфліктний потенціал; в узгодженому законопроекті цей термін було вилучено, хоча зміст відповідної форми відновлення прав зберігся у статті, де йшлося про компенсацію).

Закон був ухвалений Верховною Радою і направлений на підпис Президенту Л.Кучмі. **Президент повернув його** із застереженнями і пропозиціями. Одним з найбільш суттєвих застережень стало те, що Законом “надається особливий статус депортованих і визначається порядок компенсації їм відповідних втрат, **виходячи з належності осіб до кримськотатарського народу**, а не з допущення щодо таких осіб фактів порушення прав людини. Це прямо суперечить положенням Конституції України і може поставити під сумнів конституційне визначення Українського народу як спільноти громадян України всіх національностей”. За умов врахування пропозицій Президента, Закон міг би бути прийнятим. Проте, через політичні події кінця 2004р. - початку 2005р. цього не сталося.

У 2005р. народними депутатами України М.Сятинією і С.Ратушняком було внесено законопроект “Про відновлення прав власності фізичних осіб на майно, примусово відчужене органами влади СРСР” №8332 від 21 жовтня 2005р. Він отримав негативний висновок Кабінету Міністрів і не розглядався Верховною Радою.

У 2008р. Кабінетом Міністрів на розгляд Верховної Ради було внесено законопроект “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” №3142 від 11 вересня 2008р. Ним визначається категорія депортованих осіб як таких, “що були громадянами колишнього СРСР та у період 1941-1944рр. були депортовані за національною ознакою з місць їх постійного проживання, що є сучасною територією України, і розселені у визначеному органами влади колишнього СРСР іншому місці (спеціальному поселенні)”. Таким чином, національна ознака для визначення депортованих осіб не використовується.

У цілому, законопроект є досить лаконічним: на відміну від ухваленого у 2004р. і заветованого Л.Кучмою, він містить лише загальні напрями державної політики з питань відновлення прав депортованих осіб і визначає повноваження органів влади та самоврядування з її здійснення без визначення конкретних заходів. Тобто, з точки зору інтересів кримськотатарського народу, він може вважатися кроком назад, порівняно з попереднім.

31 жовтня 2008р., під час зустрічі з **Прем’єр-міністром України Ю.Тимошенко**, голова Меджлісу М.Джемільєв запропонував **відкликати з Верховної Ради цей законопроект**, подавши на заміну новий варіант, підготовлений на основі законопроекту, ухваленого Верховною Радою у 2004р. За повідомленнями ЗМІ, **“учасники зустрічі погодилися з тим, що найближчим часом і в цьому питанні ними будуть вироблені нові підходи”**³.

13 травня 2009р. проект Закону України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” №3142 від 15 травня 2009р., внесений Кабінетом Міністрів України, розглянуто Комітетом Верховної Ради з питань європейської інтеграції. Законопроект визнано таким, що не суперечить європейському праву, та рекомендовано після доопрацювання внести його на розгляд Верховної Ради України для прийняття за основу.

¹ Тексти законопроектів, пояснювальні записки та експертні висновки див.: Офіційний веб-сайт Верховної Ради України, <http://www.rada.gov.ua>

² Окремі науковці вважають різноманітність тлумачень згаданих категорій і невизначеність концептуальних засад побудови в Україні політичної нації і громадянського суспільства недоліком саме Конституції України, а також вказують на дискусійність внесення до неї терміну “корінні народи”. Див., наприклад: Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – Київ, 2005, с.189; Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – Київ, ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008.

³ “Тимошенко заінтересована во зустрічах...” – Авдет, 3 жовтня 2008р.

Гальмування процесів облаштування репатріантів⁷¹

Починаючи з 1991р., в АР Крим за рахунок коштів державного та республіканського бюджетів для репатріантів було побудовано 444,5 тис. м² житла (за потреби 700-800 тис. м²), сім шкіл на 2 043 учнівських місця, прокладено 873,6 км водопроводів, 1 181,5 км ліній електропередачі, 44 км доріг, 340 км газопроводів, введено в експлуатацію інші об'єкти соціально-культурної інфраструктури⁷².

Ефективність заходів з облаштування репатріантів, особливо кримських татар⁷³, виявляється недостатньою. За даними Рахункової палати України, під час виконання заходів з облаштування репатріантів, зокрема протягом 2007-2008рр., зривалися заплановані терміни введення в експлуатацію об'єктів комунального та житлового будівництва, мереж водопостачання, газопроводу та електромереж. Окремі об'єкти соціальної інфраструктури та житлові будинки, фактично, не функціонують, через що репатріанти не отримують належні послуги⁷⁴.

Високим залишається рівень безробіття – за даними соціологічного опитування Центру Разумкова, 12% кримських татар є безробітними (представники слов'янської спільноти – 3,7%; українці Криму – 4,7%; загальнокримський показник – 5%). 60% кримськотатарських сімей не вистає грошей навіть на продукти харчування. Для багатьох з них головними джерелами існування є пенсія і дрібна торгівля.

Слід визнати, що аналогічних труднощів зазнає і решта населення Криму. Проте, кримські татари розглядаються як особлива проблемна група через суперечливість питань, пов'язаних з їх розселенням, забезпеченням землею і житлом. Зволікання з вирішенням цих питань зумовлює напруженість у суспільних відносинах в АР Крим, яка набуває рис передконфліктної ситуації.

Розселення. Гострота проблем з розселенням кримських татар зумовлена законодавчою невизначеністю прав депортованих, пасивністю центральної

влади та небажанням окремих органів влади Криму вирішувати питання кримських татар, обмежуючи права російськомовного населення, чітко підтримкою вони користуються, а головне – утискаючи власні "бізнес-проекти" з розподілу земельних ділянок. **Вимоги кримських татар** випливають з того, що вони "не просто повертаються до Криму, вони повертаються до свого коріння. Але **кримська влада** не враховує національні інтереси татар і розселяє їх на землях за власним баченням"⁷⁵.

На сьогодні у Криму сформувалося 300 селищ і масивів компактного розселення репатріантів. Найбільше число кримських татар (по 15 тис. осіб і більше) проживають у Сімферопольському, Бахчисарайському, Білогірському, Джанкойському, Красногвардійському, Сакському районах (66% загального числа репатріантів). Міське кримськотатарське населення зосереджене переважно (по 2 500 осіб і більше) у містах Сімферополь, Судак, Феодосія, Алушта, Джанкой, Керч, Ялта (близько 20%). У жодному регіоні Криму вони не становлять більшості: від 33,7% у Білогірському районі до 9,2% – у Джанкойському.

Проблема розселення кримських татар має два аспекти: "проблему Південно-Східного узбережжя" та проблему розселення в сільській місцевості, – які, своєю чергою, дуже тісно пов'язані із забезпеченням кримських татар землею і житлом.

"Проблема Південно-Східного узбережжя". За даними перепису населення 1939р., у Кримській АРСР проживали 218,9 тис. кримських татар; з них 75% – сільські і 25% – міські жителі. Загалом, кримські татари становили 10,2% всього міського та 29% – сільського населення республіки. Головним регіоном їх проживання було Південно-Східне узбережжя Криму. В сільській місцевості кримські татари компактно проживали в Судакському (89,2% жителів району), Ялтинському (81,4%), Бахчисарайському (79%), Севастопольському (63,7%) та Карасубазарському (46,8%) районах. Серед міського населення кримські татари становили більшість лише в Бахчисараї (71%) та Гурзуфі (54,7%). У решті міст Південно-Східного узбережжя їх частка в чисельності жителів становила 12-43%⁷⁶.

⁷¹ Офіційні дані про забезпечення ресурсами репатріантів у Криму є фрагментарними, різномірними, їх достовірність викликає сумніви, через що їх узагальнення є дуже складним або неможливим. Відсутність кадастрово-реєстраційної системи у сфері землеустрою та земельних відносин робить будь-яку статистику в цій сфері недостовірною. Тому дослідження ґрунтується переважно на оцінках тенденцій (а не абсолютних величин) тих чи інших показників, а також на обережному використанні офіційних даних та їх порівнянні з даними, отриманими з незалежних джерел.

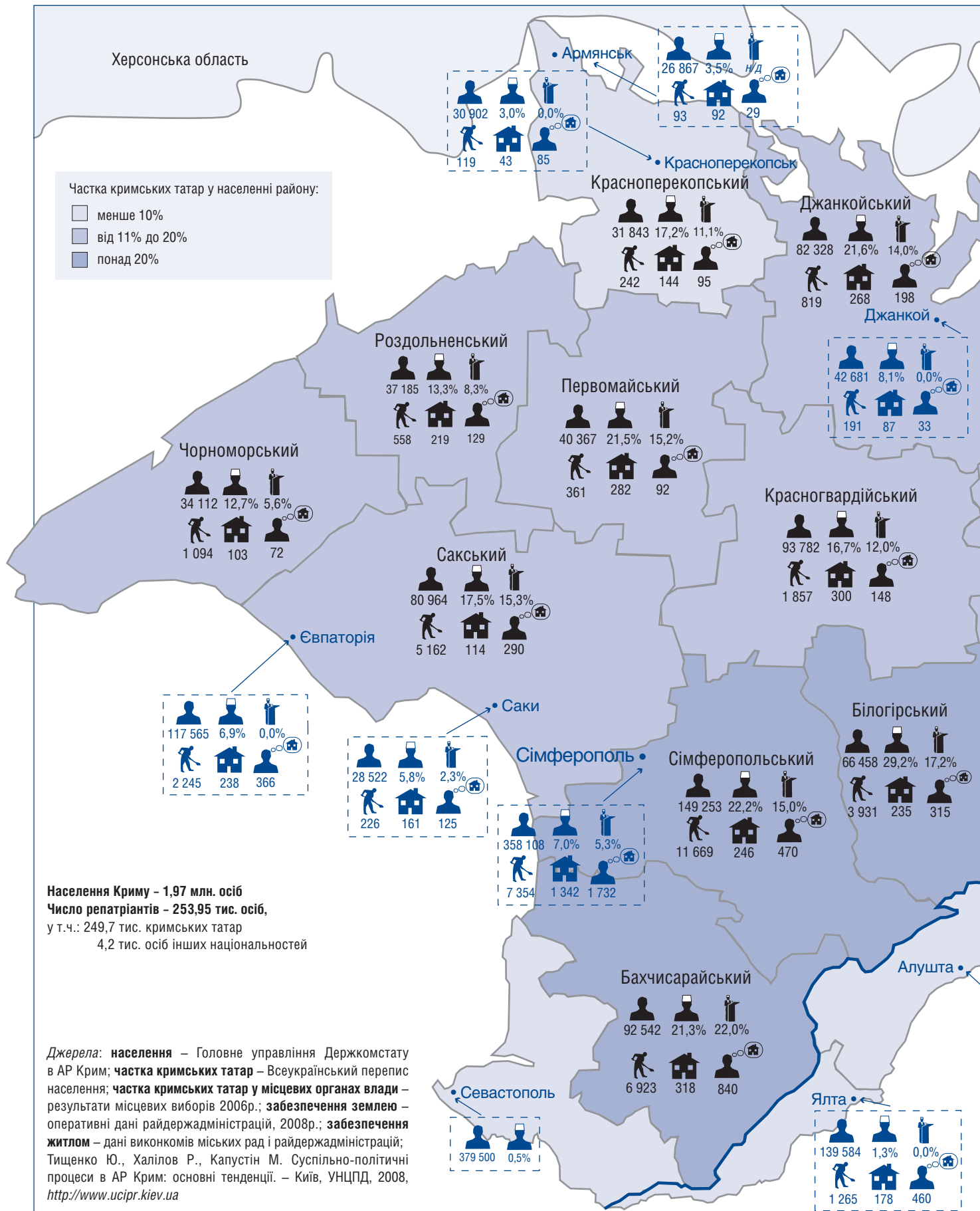
⁷² Доповідь Директора Департаменту у справах колишніх депортованих за національною ознакою "Реалізація Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство", 8 травня 2009р. – Офіційний веб-сайт Державного Комітету України у справах національностей і релігій, <http://www.scnm.gov.ua/article/132148?annid=132149>. Про потреби в житлі див.: Формирование этнической толерантности в Крыму через совместную деятельность национально-культурных обществ. – Local Government and Public Service Reform Initiative, <http://lgi.osi.hu/ethnic/csdb/doc/rkoroste.doc>. Можливості купувати житло за власний кошт були дуже обмеженими: станом на червень 2002р., вартість 2-3 кімнатних квартир у містах республіки Центральної Азії, з яких поверталися репатріанти, коливалася в межах \$650-1 500, а в містах Криму – в межах \$7-12 тис. (на Південно-Східному узбережжі – у 15-20 разів більше). Середня вартість переїзду для сім'ї з чотирьох осіб становила понад \$1 000. Див.: Представитель Меджлиса крымскотатарского народа в Центральной Азии. Справка "О вопросах и проблемах, возникающих перед депортированными крымскими татарами при возвращении из Республики Узбекистан в Украину" от 22 июля 2002г. – Крым и крымские татары, http://www.kirimtatar.com/Problems/spravka_2207

⁷³ За даними МВС України, станом на січень 2009р., в АР Крим проживають 253,95 тис. осіб з числа депортованих; у т.ч. 249,7 тис. кримських татар і 4,2 тис. осіб інших національностей.

⁷⁴ Програма облаштування репатріантів у Криму не виконується. – Прес-служба Рахункової палати, 11 лютого 2009р., http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=1372474&cat_id=411

⁷⁵ Чубаров закликає центральну владу звернути увагу на проблему незаконного використання земельних ресурсів Криму. – УНІАН, 12 листопада 2007р.

⁷⁶ Хаяли Р. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921-1939гг.). – Електронна Національна бібліотека України ім.В.Вернадського, http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/krnp66/krnp66_74-80.pdf. Див. також: Кабачий Р. З того світу. Ненасильницьке повернення до Криму стало справою кількох поколінь кримських татар. – Український тиждень, 27 лютого 2000р., с.42-43.

СТАН РОЗСЕЛЕННЯ ТА ОБЛАШТУВАННЯ

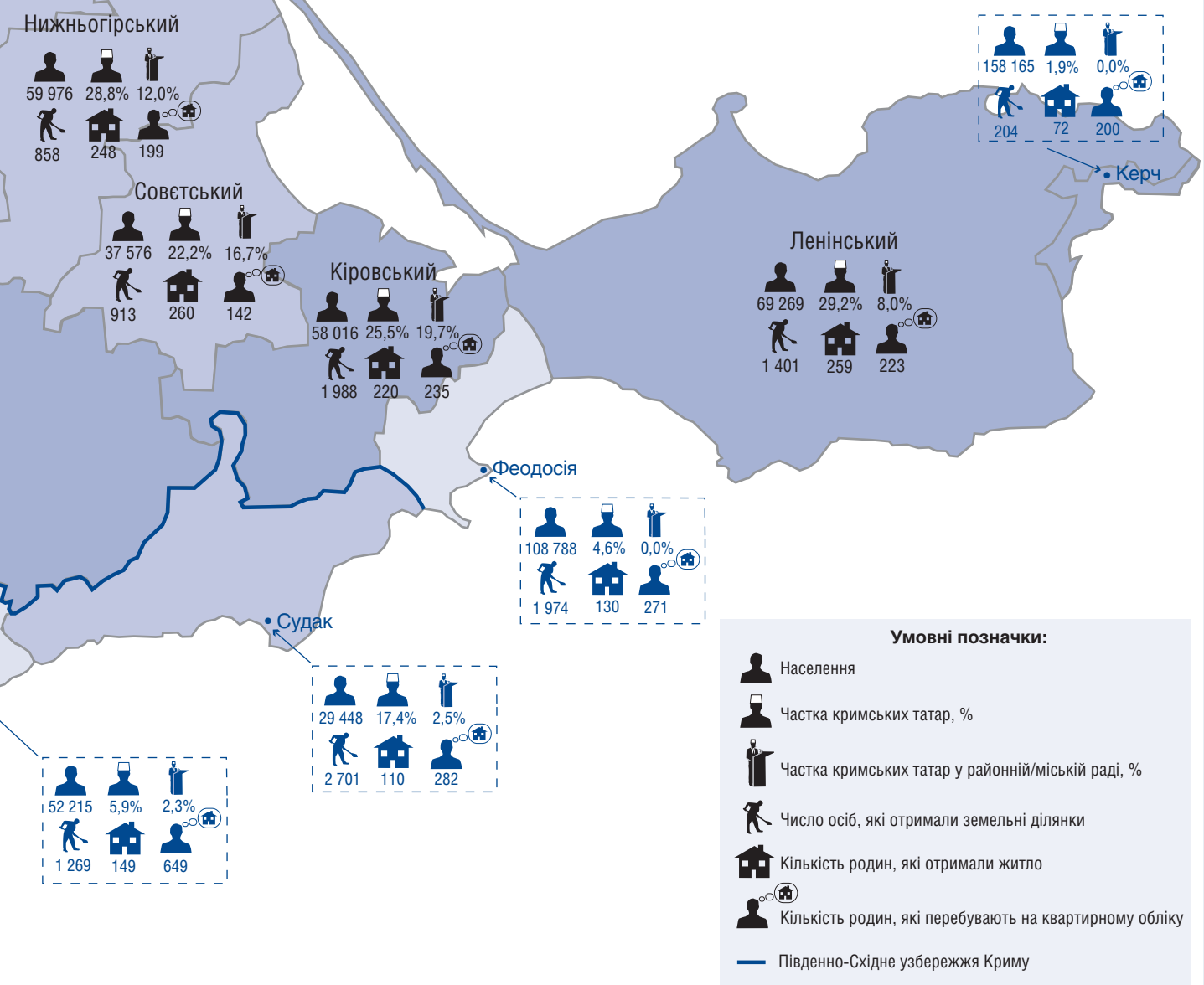

КРИМСЬКИХ ТАТАР В АР КРИМ

Обсяги місцевого телерадіомовлення
державних телерадіоорганізацій в АР Крим*

	ТЕЛЕМОВЛЕННЯ, у т.ч.			РАДІОМОВЛЕННЯ, у т.ч.		
	Середньо- добовий обсяг, год.	% українською	% російською	Середньо- добовий обсяг, год.	% українською	% російською
1999р.	9,5	11,7	76,3	5,5	5,5	80,0
2001р.	7,3	35,6	52,1	2,7	18,5	66,7
2003р.	7,0	42,9	47,1	2,4	22,1	59,6
2005р.	8,45	37,9	53,8	2,26	26,6	53,5
2007р.	14,0	52,9	40,7	3,00	26,7	50,0

* Джерело: Головне управління Держкомстату в АР Крим

Під час репатріації потоки кримських татар, які поверталися на історичну Батьківщину, на понад 90% були спрямовані до територій Степового Криму та на три чверті – до сільської місцевості⁷⁷. Близько 60% репатріантів, які до депортації та під час перебування за межами Криму проживали в містах, змушені були оселитися в селах і передмістях⁷⁸, створюючи місцевому населенню значну конкуренцію на ринку праці та в доступі до матеріальних благ. Разом з неефективністю та неадекватними діями влади **це провокує ескалацію соціальної напруженості, зростання протестного потенціалу в регіоні, призводить до виникнення локальних конфліктів.**

Зростання кількості та інтенсивності таких конфліктів припадає на 2006-2008рр. Так, за даними тодішнього Постійного представника Президента України в АР Крим Г.Москаля, з січня по жовтень 2006р. відбулися 9 636 масових протестних акцій, що втричі більше, ніж за аналогічний період 2005р. (3 047). 8 846 акцій (92% загальної кількості) провели кримські татари⁷⁹.

Акції набули більшої гостроти; іноді вони переросли у відкриті сутички сторін за участі правоохоронних органів (у т.ч. неадекватної, з використанням зброї і навіть бронетехніки)⁸⁰. Найбільш гучними інцидентами були події в Бахчисарай 8 липня 2006р.⁸¹ та конфлікт на плато Ай-Петрі в листопаді 2007р.⁸²

Проблеми розселення в сільській місцевості. За даними перепису населення у 2001р., співвідношення сільського та міського населення кримських татар в АР Крим становило 2 : 1, тоді як росіян – 1 : 2,4, українців – 1 : 1,4. Сьогодні в сільській місцевості проживають близько 72% кримських татар. За даними голови постійної комісії Верховної Ради АР Крим з питань міжнаціональних відносин Р.Ільєсова, оголошеними під час виступу на Конгресі кримськотатарського народу 20 травня 2009р., три чверті із селищ, де проживають кримські татари, забезпечені водою і близько 98% – електроенергією. Рівень газифікації не перевищує 15%. Дороги з твердим покриттям мають

лише 12% селищ. Каналізаційних мереж практично немає. Нерозв'язаними залишаються питання транспортного сполучення та телефонізації селищ⁸³.

Стан сільських населених пунктів є загальною проблемою Криму. За результатами моніторингу сільських районів, з понад 1 000 сіл і селищ міського типу, в яких проживає близько 38% населення автономії, станом на 26 травня 2008р., в 568 населених пунктах немає закладів освіти, в 485 – відділень зв'язку, в 483 – аптечних пунктів, у 296 – закладів охорони здоров'я, у 188 – магазинів. 143 населені пункти не забезпечені громадським транспортом, у 135 – немає централізованого водопостачання⁸⁴.

У сільській місцевості є високим рівень безробіття. Найбільш критична ситуація з працевлаштуванням склалася в Кіровському, Красноперекопському, Советському, Чорноморському районах⁸⁵. 55% кримськотатарських сімей, що проживають у сільській місцевості, не вистачає грошей навіть на продукти харчування (52% сімей "слов'янської спільноти", середній показник – 46,8%)⁸⁶. Багато з них змушені жити на пенсію і доходи від дрібної торгівлі; при тому, що пенсіонери складають найбільш чисельну категорію серед кримських татар – майже 32% (серед "слов'янської спільноти" – 23%, середній показник – 26,1%). Для кримських татар ситуація погіршується через дискримінацію, за їх оцінками, під час розпаювання земель сільськогосподарського призначення (див. далі).

Незадовільні умови життя є додатковою причиною, яка "виштовхує" селян, у т.ч. кримських татар, із сільської місцевості і змушує їх до пошуку кращих умов у містах, переважно на Південно-Східному узбережжі. Разом з бажанням повернутися до рідних місць і рівнем привабливості південних територій півострова, така ситуація підсилює вплив на внутрішні міграційні процеси, спрямовані переважно від районів Степового Криму до Південно-Східного узбережжя (карта, с.42-43), щільно заселеного представниками слов'янської спільноти, провокуючи зростання напруженості між двома соціокультурними групами.

⁷⁷ За інформацією Республіканського комітету у справах національностей та депортованих громадян при Раді міністрів Криму, <http://www.comnational.crimea-portal.gov.ua>

⁷⁸ Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – Київ, НІСД, 2005, <http://www.niss.gov.ua/book/krim.htm>

⁷⁹ Постійний представник Президента України у Криму Г.Москаль вважає, що ситуація із самозахопленнями земель на півострові стала неконтрольованою. – Інтерфакс-Україна, 24 жовтня 2006р.

⁸⁰ Див.: Ішин А., Беднарський О., Швець І. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі. – Сімферополь, Регіональний філіал НІСД, 2005, с.34.

⁸¹ С.Куніцин: "Бахчисарайські події є наслідком перекосів і помилок у міжнаціональних відносинах" – УНІАН, 17 серпня 2006р.

⁸² Протистояння в Криму: озброєний "Беркут" штурмував Ай-Петрі. – УНІАН, 6 листопада 2007р.

⁸³ З виступу голови постійної комісії Верховної Ради АР Крим з питань міжнаціональних відносин Р.Ільєсова на Конгресі кримськотатарського народу. – <http://hatanm.org.ua/forum/index.php?action=printpage;topic=1827.0>

⁸⁴ Прокуратура Криму составила карту социально непригодных регионов полуострова. – Информационное агентство REGNUM, <http://www.regnum.ru/news/1006356.html>

⁸⁵ Про соціально-економічне становище АР Крим за 2008р. – Головне управління статистики в АР Крим, Сімферополь, 2009.

⁸⁶ Внаслідок фінансової кризи становище кримськотатарських сімей значно погіршилося; число сімей, яким не вистачає грошей навіть на продукти харчування зросло: серед кримських татар у 3,3 рази проти 1,6 – серед слов'янської спільноти. Оцінка зроблена через порівняння результатів опитування 18 жовтня - 9 листопада 2008р. та 2009р.

Забезпечення репатріантів земельними ділянками несільськогосподарського призначення є найбільш гострим питанням в АР Крим.

За оцінкою представників **республіканських органів влади та органів місцевого самоврядування**, кримські татари вже зараз забезпечені землею краще, ніж представники всіх інших національних груп, але намагаються отримати шляхом самозахоплення привабливі земельні ділянки з метою подальшого перепродажу⁸⁷, свідомо провокуючи “земельні” конфлікти⁸⁸. Зокрема, позиція Верховної Ради АР Крим полягає в тому, що земельне питання у Криму має вирішуватися незалежно від національності громадян⁸⁹, відповідно, кримські татари не мають жодних особливих прав на земельні ділянки на півострові.

Своєю чергою, **представники кримських татар** не визнають даних республіканських органів влади,

згідно з якими кримські татари в повному обсязі забезпечені землею⁹⁰ (врізка “*Забезпечення репатріантів землею несільськогосподарського призначення*”). Вони наголошують на тому, що до самозахоплення їх підштовхують незадовільне матеріальне становище та відчуття несправедливості в розподілі земель на користь осіб, наближених до влади⁹¹.

На фоні обмежених запасів земель, призначених для виділення репатріантам, непрозорість цього процесу та низька ефективність контролю над діями влади значно загострюють проблему, сприяючи відпливу земель на тіньовий ринок через корупційні схеми⁹² та провокуючи кримських татар до акцій самозахоплення землі. За даними Міністра охорони навколишнього природного середовища України, станом на квітень 2009р., у Криму зафіксовано 74 випадки незаконних самовільних захоплення землі загальною площею 1 700 га⁹³.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕПАТРІАНТІВ ЗЕМЛЕЮ НЕСІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Станом на грудень 2008р., під індивідуальну житлову забудову загалом виділено 400,8 тис. земельних ділянок площею 48,4 тис. га. Репатрійованим особам виділено 82,4 тис. ділянок (20,6% загальної кількості) площею 9,8 тис.га (20,3% загальної площі).

Для здійснення комерційної діяльності виділено 8 294 земельні ділянки площею 1 650 га, в т.ч. 1 055 ділянок (близько 13%) площею 65 га (4%) надано репатріантам.

Загалом, земельні ділянки під індивідуальну житлову забудову та комерційну діяльність отримали 56 тис. осіб, або 58% репатріантів, які мали в цьому потребу, або 21% їх загальної чисельності.

Найбільш гостро питання з виділенням земельних ділянок стоїть у великих містах (Алушта, Ялта, Судак, Сімферополь, Феодосія), де число заявок на отримання земельних ділянок перевищує число жителів-репатріантів, що є наслідком, зокрема внутрішньорегіональної міграції.

Для вирішення цього питання потрібне створення запасу земель. Радою міністрів АР Крим на виконання Указу Президента України¹, розроблено проект програми із забезпечення репатріантів землею для присадибного будівництва², якою передбачено надання їм земельних ділянок загальною площею орієнтовно 3 920,4 га. Частково це завдання може бути вирішене за рахунок земель, що знаходяться в управлінні певних державних і недержавних структур, але не потрібні їм або використовуються неефективно.

Наприклад, за даними Держземінспекції в АР Крим, станом на 28 травня 2009р., із зазначених у проекті програми земель 1 127,4 га знаходяться в постійному користуванні різних державних і недержавних структур, у т.ч.:

- Міністерства аграрної політики України – 413,4 га;
- Української академії аграрних наук АР Крим – 598 га;
- Міністерства оборони України – 62 га.

Крім того, 41 га числяться у складі лісових угідь і 13 га – природно-заповідного фонду³. Держземінспекція в АР Крим зазначає, що всі ці землі використовуються неефективно або нерационально, але їх передача неможлива без ухвалення та узгодження відповідних рішень Кабінетом Міністрів України, Української академії аграрних наук АР Крим, республіканськими органами влади та органами місцевого самоврядування. Проте, ці зусилля постійно наштовхуються на штучні бюрократичні бар'єри.

До головних причин проблем у забезпеченні репатріантів земельними ділянками належать:

- досі не завершено створення кадастрово-реєстраційної системи, не здійснена інвентаризація земель, не проведено розмежування земель державної і комунальної власності;
- не завершено формування реєстру репатріантів, які мають право і претендують на отримання соціальної допомоги, житла та земельних ділянок під індивідуальну житлову забудову (станом на січень 2009р., до електронної бази даних зведеного реєстру репатріантів і членів їх сімей внесено відомості лише про 115,9 тис. осіб, тобто менше 40% їх загальної чисельності);
- немає нормативно визначених механізмів відмови власників або користувачів від земельних ділянок, запропонованих для внесення до програми забезпечення репатріантів землею, та передачі їх органам місцевого самоврядування для наступного забезпечення репатріантів;
- повільними темпами розробляється містобудівна документація, потрібна для обґрунтування рішень про надання земель під житлову забудову, тощо.

¹ Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо забезпечення додержання права громадян, які проживають на території АР Крим, на землю” №435 від 14 травня 2008р.

² Проект Комплексної регіональної програми про надання земельних ділянок для присадибного будівництва громадянам з числа депортованих за національною ознакою і їх нащадкам, які повернулися для постійного проживання в АР Крим і раніше не отримували земельні ділянки для будівництва і обслуговування житлових будинків, на період до 2010р.

³ Інформаційне повідомлення Держземінспекції, <http://www.dzi.com.ua/page25.html>

⁸⁷ Крымские татары распродают землю, “отбитую” у властей с помощью самозахватов и массовых беспорядков. – Новый регион – Крым, 30 серпня 2006р.

⁸⁸ Віце-прем'єр Криму: В автономії немає міжнаціональної ворожнечі, а є прагнення лідерів кримських татар створити конфлікти. – УНІАН, 10 серпня 2006р.

⁸⁹ Див.: Крымский Парламент считает, что ситуация с распределением земли на полуострове не улучшилась и имеет тенденцию к ухудшению – Интерфакс-Украина, 20 декабря 2006г.

⁹⁰ Див.: Крымские татары перекрывали дорогу на трасе Ялта-Симферополь, требуя решить земельный вопрос. – УНІАН, 17 березня 2007р.

⁹¹ Див.: Голова Меджлису розповів, хто захоплює землю в Криму і скільки її в депутатів. – Інтернет-видання “Українська правда”, 17 березня 2009р.

⁹² Див., наприклад: Куніцин розповів, як Януковичу й Азарову “безкоштовно” дали землі. – Інтернет-видання “Українська правда”, 3 березня 2009р., <http://www.pravda.com.ua/news/2009/3/3/90585>. За даними Прокуратури АР Крим, за результатами проведених у 2008р. перевірок дотримання земельного законодавства, виявлено нові факти зловживань у розпорядженні землею, незаконного вилучення територій, що охороняються законом, використання підроблених документів і необґрунтованих рішень судів для незаконного отримання землі. Факти використання підроблених рішень місцевих органів влади, заяв і списків громадян виявлено в Бахчисарайському, Сімферопольському районах, м.Сімферополі. Всього у 2008р. органами прокуратури АР Крим порушено 15 кримінальних справ за фактами порушень земельного законодавства. Велика кількість порушень встановлена в діяльності посадовців органів виконавчої влади та місцевого самоврядування – скасовано незаконні рішення про виділення територій заповідного та лісового фондів, про вилучення земель державних підприємств.

⁹³ В Криму зафіксовано 74 випадки незаконних самовільних захоптів землі общей площею 1,7 тис. га, – Минприроды. – Информационное агентство “РБК-Украина”, 15 квітня 2009р., <http://www.rbc.ua/rus/newsline/2009/04/15/531519>

Непоодинокими є випадки, коли, користуючись важким матеріальним становищем кримськотатарських сімей, тінюві ділки (високопосадовці, впливові політики, українські та російські бізнесмени) за безцінь скуповують землі, призначені для забезпечення потреб репатріантів⁹⁴. Разом з цим, у тінювих операціях із землею неодноразово брали участь самі кримські татари⁹⁵, що викликає обурення з боку слов'янської спільноти і слугує аргументом для відмови в задоволенні претензій на землю кримських татар.

ВИТЯГ ЗІ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Р: “На самом деле, проблема как таковая, не существует, до того момента, пока кто-то не будет “гимном национальных меньшинств” зарабатывать. Получается: захватили земли, все прошло как бы, никто не наказан. Если бы это сделали либо украинцы, либо русские, я думаю, что завтра же полк милиции сравнял бы с землей...”

У: “... Крымские татары добиваются быстрее, чем мы, принятия решений в свою пользу ... Ни один украинец или русский не пойдет, не напишет заявление и не получит земельный участок, даже если очень сильно нуждается, так же быстро, как это делает татарин... Я не знаю ни одного украинца или русского, который позволил бы так себя вести, и которому бы позволили так себя вести”.

Т: “... Если подаем документы на получение земельного участка, который полагается по закону, то так как я являюсь крымской татаркой, меня вообще не ставят в очередь, неизвестно, на каком основании. Или документы принимают, а потом говорят “мы вам отказываем”, ссылаясь на кучу непонятных статей”.

Більше того, самозахоплення земельних ділянок не є формою незаконних дій лише кримських татар – до неї дедалі частіше вдаються й представники слов'янської спільноти. Кримськими татарами, за оцінками Меджлісу, скоєно лише близько третини самозахоплень⁹⁶. Водночас, дії республіканських правоохоронних органів спрямовані переважно саме проти акцій кримських татар⁹⁷.

Забезпечення землями сільськогосподарського призначення. За оцінками активістів національного руху кримських татар, до початку примусової депортації у 1944р. понад 90% кримських татар проживали в сільській місцевості⁹⁸. Все доросле населення кримських сіл були членами колгоспів та інших сільськогосподарських підприємств загальною площею 732,4 тис. га⁹⁹.

За даними Державного комітету статистики АР Крим, у 2000р. сільське населення Криму на **16,2%** складалося з кримських татар (158,3 тис. осіб, з них понад 75% – дорослі працездатні особи). На час паювання, з усіх кримчан – членів колективних господарств мали право на отримання земельного паю 199,3 тис. осіб, у т.ч. **18,3** тис. кримських татар. Стали власниками сертифікатів на земельний пай 191,8 тис. кримчан, у т.ч. **16,9** тис. кримських татар, тобто лише близько **9%** усіх власників сертифікатів або близько **14%** дорослого працездатного кримськотатарського сільського населення¹⁰⁰.

За оцінками Республіканського комітету із земельних ресурсів (Рескомзему), до 2003р. ситуація дещо покращилася: 77,2 тис. кримських татар отримали земельні ділянки (або дозвіл на їх відведення) площею 178,1 тис. га¹⁰¹. Станом на грудень 2008р., через міграційні процеси та певні зміни у структурі власності на землю¹⁰², число власників земельних ділянок серед кримських татар зменшилося (до 72,2 тис. осіб), а площа ділянок збільшилася (до 186,1 тис. га)¹⁰³. Середня площа особистого селянського господарства репатріантів становить 1,71 га (середній показник у Криму – 1,96 га)¹⁰⁴.

Низька якість наданих кримським татарам земель¹⁰⁵, незадовільні умови життя в сільських населених пунктах, проблеми з водопостачанням для зрошення земель, практична відсутність допомоги з боку центральної і республіканської влад значною мірою ускладнюють ведення кримськими татарами сільського господарства та **зумовлюють зростання соціальної напруженості в місцях їх компактного проживання та поза ними.**

Забезпечення житлом. Протягом 1991-2008рр. за рахунок бюджетних коштів усіх рівнів житло отримали близько 6 100 сімей репатріантів, 36,7 тис. сімей вирішили житлову проблему за власний кошт¹⁰⁶. До 2002р. облаштування кримських татар здійснювалося в рамках річних планів і програм різної спрямованості (житло, комунальне господарство, дороги тощо). Починаючи з 2002р., у Криму виконуються середньострокові програми розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство¹⁰⁷. Попри щорічне

⁹⁴ Рябов М. Меджліс рассказал, сколько земли в Крыму у Януковича, и как Россия скупает полуостров. – РИА “Новый Регион”, 17 марта 2009г., <http://new-region-2.livejournal.com/39748338.html>

⁹⁵ М.Джемилев: “Понимая, что самим им все равно землю власти не выделят, а так хоть что-то заработают, некоторые крымские татары соглашались на эти позорные сделки. Впрочем, учитывая их тяжелое социальное положение, комментировать их действия не очень хочется. Получали они за такое посредничество копейки – максимум тысячу долларов за 4-6 соток”. Див.: Россияне скупают Крым, прикрываясь татарами. – Информационное агентство “Росбалт-Украина”, 17 марта 2009г., <http://www.rosbalt.ru/2009/03/17/626354>

⁹⁶ М.Джемилев: “За інформацією кримського Рескомзему, на 1 квітня 2007р., земельні захоплення кримськими татарами складають 37% загальної кількості. Інша захоплена територія припадає на російськомовне населення”. Див.: Голова Меджлісу розповів, хто захоплює землю в Криму і скільки її в депутатів. – Інтернет-видання “Українська правда”, 17 березня 2009р., <http://www.pravda.com.ua/news/2009/3/17/91470>

⁹⁷ “Велика частина випадків незаконного оволодіння землею відбувалася потай, за хабарі чиновникам або за наказами згори і мовчазною згодою тих, хто повинен голосно протестувати і писати заяви до прокуратури”. Див.: Касьяненко М. Джерела “дерибану”. – День, 24 січня 2008р., <http://www.day.kiev.ua/195154>

⁹⁸ Ці дані не збігаються з даними перепису населення 1939р., наведеними вище.

⁹⁹ Абдураимов В. Земля и воля? – Альманах “Остров Крым”, 2002, №1, <http://www.ok.archipelag.ru/part1/zemlya>

¹⁰⁰ Економічні та правові проблеми соціальної адаптації та інтеграції кримських репатріантів. – Центр інформації та документації кримських татар, <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/Etnopolitika/18>

¹⁰¹ Республіканський комітет у справах національностей і депортованих громадян. Інформація про забезпечення раніше депортованих громадян земельними ділянками в АР Крим, станом на 21 березня 2003р. – <http://www.comnational.crimea-portal.gov.ua/uk/index.php?v=1&tek=5&par=0&l=&art=48>

¹⁰² Про проблеми на ринку землі див.: Державна земельна політика в Україні. – Робочі матеріали Центру Разумкова до Круглого столу “Стан і стратегія сучасної земельної політики в Україні”, 21 травня 2009р., с.4-13.

¹⁰³ Забезпечення земельними ділянками раніше депортованого населення АР Крим. – Державний комітет України із земельних ресурсів, 18 березня 2009р., <http://dkzr.gov.ua>

¹⁰⁴ За даними Рескомзему та Держкомзему станом кінця 2008р. – початок 2009р.

¹⁰⁵ “Зараз, за нашими дослідженнями, кримські татари в сільській місцевості в розрахунку на душу населення, наділені землею в середньому у 2,5 рази менше, ніж не татари, а про якість перелогів і віддаленість земельних ділянок від місця проживання годі й говорити”. Див.: М.Джемилев: “Нам треба було б висловити подяку, бо ми зробили все можливе, щоб нейтралізувати сепаратизм у Криму”. – Дзеркало тижня, 21 травня 2005р.

¹⁰⁶ Інформація Республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян про виконання Програми... за 2008р., <http://www.comnational.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=5&par=0&l=&art=180>. За даними Представництва Президента України в АР Крим, частина кримських татар вирішили житлову проблему за іноземної допомоги – Туреччини (1 000 сімей) та ОАЕ (20 сімей).

¹⁰⁷ Постанова Кабінету Міністрів “Про затвердження Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2005р.” №618 від 16 травня 2002р. Наступна Програма на період до 2010р. затверджена Постановою Кабінету Міністрів України №637 від 11 травня 2006р. Сьогодні в АР Крим виконуються дві програми: Уряду, що фінансується з державного бюджету, та затверджена Постановою Верховної Ради АР Крим №102-5 від 21 червня 2006р. – з республіканського.

збільшення в абсолютних величинах обсягів фінансування (крім останнього року), спостерігається тенденція недофінансування заходів програм (як з державного, так і з республіканського бюджетів), порівняно з передбаченим програмами рівнем (таблиця “*Стан виконання програм розселення та облаштування...*”).

За умов таких рівнів фінансування, високої інфляції у Криму (за 2008р – 23,2%, а станом на травень 2009р. – 8,9%¹⁰⁸) та значного зростання в автономії цін на землю та житло (станом на початок 2008р. – близько 45% на рік¹⁰⁹) навряд чи можна розраховувати на темпи задоволення репатріантів житлом, вищі, ніж склалися на сьогодні – 340 квартир на рік. За збереження таких темпів, на задоволення житлових потреб репатріантів потрібно 23 роки (сьогодні в черзі на житло перебувають близько 7 800 сімей репатріантів або близько 10% всіх жителів Криму, хто потребує покращення житлових умов¹¹⁰).

Стан виконання Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар..., станом на грудень відповідного року				
	2006р.	2007р.	2008р.	2009р. (план)
Державний бюджет, план* млн. грн.	66,4	82,0	94,8	53,3
Фактично виконано, %	80,0	80,8	67,9	
Республіканський бюджет, план* млн. грн.	24,5	26,0	30,0	
Фактично виконано, %	99,5	73,4	53,9	
Всього, план* млн. грн.	90,9	108,0	124,8	
Фактично виконано, %	85,1	79,0	64,5	
Побудова житла, м ²	7 803,7	11 520,5	5 971,4	7 800
Викуп житла, м ²	5 737,3	1 254,1	823,7	
Лінії електропередач, км	5,6	9,9	7,3	5,8
Мережі водопостачання, км	28,4	24,7	25,8	30,7
Мережі газопостачання, км	77,0	75,3	50,4	22,9
Телефонний зв'язок, км	–	1,25	–	–
Радіомережі, км	–	1,25	–	–
Каналізація, км	0,7	–	–	–
Дороги, км	2,6	–	–	–

* Передбачено Програмою.

Джерело: інформація Республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян про виконання програм розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей... за відповідні роки, <http://www.comnational.crimea-portal.gov.ua>

Обсяг державного бюджету на реалізацію Програми у 2009р. на 58,3 млн. грн. менше передбаченого Програмою (близько 48% потреби). Див.: Офіційний веб-сайт Державного комітету України у справах національностей і релігій, <http://www.scnm.gov.ua>

За результатами перевірок реалізації програм, головними чинниками незадовільного виконання планів облаштування репатріантів названо наступні¹¹¹:

- організаційні недоліки – невизначеність відносин між органом, відповідальним за Програму (Республіканським комітетом у справах національностей і депортованих громадян), і органом – розпорядником бюджетних коштів (Державним комітетом України у справах національностей та релігій) унеможлиблює їх ефективну взаємодію, управління Програмою і контроль над її виконанням;
- нецільове та неефективне використання фінансових ресурсів органами управління всіх рівнів, що призвело до скорочення обсягів виконання

завдань, погіршення якості та затримки термінів забезпечення репатріантів житлом і комунальними послугами;

- неефективне управління Державним комітетом України у справах національностей та релігій, республіканськими органами влади та органами місцевого самоврядування в АР Крим майном, створеним за бюджетний кошт і призначеним для забезпечення потреб репатріантів, незаконне його використання в інтересах інших фізичних і юридичних осіб;
- відсутність дієвих і прозорих механізмів (зокрема, систем обліку і реєстрації) розселення репатріантів і забезпечення їх потреб.

Головними наслідками гальмування процесів облаштування репатріантів є наступні:

- стимулювання корупції, кругової поруки, безконтрольного розподілу земельних ресурсів, що значною мірою підвищує гостроту конкуренції простих громадян у доступі до ресурсів;
- зростання правового нігілізму як у земельних відносинах, так і у стосунках між громадянами, в т.ч. на міжнаціональному міжконфесійному підґрунті;
- зниження авторитету влади в суспільстві та зростання відчуття потреби покладатися на власні сили, що зумовлює радикалізацію суспільних відносин і дедалі частіше призводить до екстремальної поведінки певних соціальних груп;
- політична та соціальна нестабільність, ескаляція передконфліктної ситуації (про перетворення акцій із земельних питань на політичні див. підрозділ 2.1 і перший пункт цього підрозділу).

Правові та економічні чинники суттєво впливають на загострення ситуації в АР Крим. Потенціал ресурсів для розв'язання проблем існує, але використовується неефективно, не за цільовим призначенням, на користь певних особистих і корпоративних інтересів.

За відсутності чіткої міграційної політики, реєстрації репатріантів та їх потреб, завчасно створених запасів земель і житлового фонду, браку фінансового забезпечення, проблема з розселенням кримських татар досі залишається невирешеною, що викликає значну соціальну напруженість і підживлює протистояння слов'янської і кримськотатарської спільнот.

Загострення ситуації підживлюється протистоянням політичних сил, недосконалістю правових і практичних механізмів вирішення земельних питань, непрозорістю діяльності влади. Ці недоліки роблять можливими незаконні зміни цільового призначення земель, безконтрольне виділення її не за цільовим призначенням є одним з головних чинників поширення корупції, викликаючи обурення громадян, підштовхуючи їх до незаконних дій і розпалюючи ворожнечу між соціальними групами.

З огляду на це, гостроту передконфліктної ситуації навколо розселення та облаштування кримських татар не можна оцінювати лише кількістю спорів і протестних акцій. Більш важливо розглядати її в контексті загальних інституційних, соціально-економічних і політичних процесів у Криму та в Україні в цілому.

¹⁰⁸ За даними Держкомстату України.

¹⁰⁹ “...Все операторы прогнозируют с 2008г. активный рост цен (до 50% на год)”. Недвижимость в Крыму. – Портал недвижимости Киева и Украины, <http://freehouse.com.ua/9>

¹¹⁰ В настоящее время в АР Крым в очереди на жилье состоят 77,3 тыс. человек, нуждающихся в улучшении жилищных условий. – Информационное агентство “е-Крым”, 10 червня 2009г., <http://e-crimea.info/2009/06/10/23257.shtml>

¹¹¹ Чому не виконується Програма розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей? – Прес-служба Рахункової палати, 13 червня 2005р., <http://www.ac-rada.gov.ua>

2.3. ФРАГМЕНТОВАНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ АР КРИМ ТА ЙОГО ВРАЗЛИВІСТЬ ДО ЗОВНІШНІХ ВПЛИВІВ

Ситуація в інформаційному просторі АР Крим відбиває процеси в суспільстві. З іншого боку поведінка певних суб'єктів в інформаційному просторі є чинником формування в суспільстві відповідних настроїв, у т.ч. негативного характеру.

В інформаційному просторі Автономії виразно домінують російська мова і проросійська ідеологія. Це зумовлене кількома причинами: (а) характером аудиторії, яка практично повністю володіє російською мовою¹¹²; (б) активною політикою російськомовних ЗМІ і проросійських організацій; (в) відсутністю активної та ефективної інформаційної політики центральної влади.

У кримських ЗМІ активно поширюється “мова ворожнечі”, перетворюючи їх на каталізатор суспільної напруженості.

Характеристики медіа-ресурсів¹¹³

Медіа-ресурси Криму чітко структуровані за мовною ознакою. Більшою мірою це стосується друкованих ЗМІ, де державна інформаційна політика представлена дуже слабо. Певною мірою ця політика відчувається в телерадіопросторі, а саме – в мовних питаннях.

Друковані ЗМІ. Найбільшим і досить стабільним сегментом є російськомовний; меншим за масштабами, але таким, що розвивається – кримськотатарсько-мовний; найменшим – україномовний. Ця сегментація простежується майже в усіх видах і складових медіа-ресурсів.

Сукупний (разовий) наклад російськомовної друкованої продукції, що видається у Криму, становить понад 1,5 млн. примірників. Водночас, сукупний наклад друкованої продукції українською і кримськотатарською мовами не перевищує 7,2% загального обсягу (врізка “Видання друкованої продукції у Криму у 2005-2008рр.”).

ВИДАННЯ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ У КРИМУ У 2005-2008рр.*

Книжки і брошури

Мова видань	2005р.		2006р.		2007р.		2008р.	
	Кількість, од.	Наклад, тис. прим.	Кількість, од.	Наклад, тис. прим.	Кількість, од.	Наклад, тис. прим.	Кількість, од.	Наклад, тис. прим.
АР Крим, у т.ч.:	170	196,3	241	319,3	188	211,3	477	430,8
українською	19	25,7	38	20,7	18	7,9	55	77,2
російською	119	145,7	161	264,5	131	163,0	343	300,9
кримськотатарською	14	14,9	19	24,0	19	31,4	24	25,6
Севастополь, у т.ч.:	92	75,9	112	114,8	132	99,4	142	101,2
українською	3	2,6	9	6,5	6	3,8	6	1,0
російською	72	56,8	81	90,9	100	91,2	108	27,6
кримськотатарською	1	3,0	-	-	-	-	-	-

Газети

Мова видань	2005р.			2006р.			2007р.			2008р.		
	Кількість видань, од.	Кількість номерів, од.	Загальний середній (разовий) наклад, тис. прим.	Кількість видань, од.	Кількість номерів, од.	Загальний середній (разовий) наклад, тис. прим.	Кількість видань, од.	Кількість номерів, од.	Загальний середній (разовий) наклад, тис. прим.	Кількість видань, од.	Кількість номерів, од.	Загальний середній (разовий) наклад, тис. прим.
АР Крим, у т.ч.:	48	2 357	1 324,4	48	1 825	1 124,9	53	2 555	1 019,7	50	2 420	1 040,2
українською	2	95	14,3	2	80	19,5	2	95	14,6	3	107	16,0
російською	46	2 262	1 310,1	46	1 745	1 105,4	51	2 460	1 005,1	47	2 313	1 024,2
кримськотатарською	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Севастополь, у т.ч.:	6	125	782,5	3	109	9,0	5	335	297,1	5	273	170,2
українською	1	6	3,3	1	10	5,0	1	12	5,0	1	7	5,0
російською	4	69	777,2	1	51	2,0	3	223	290,1	3	166	163,2
кримськотатарською	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Періодичні видання

Мова видань	2005р.			2006р.			2007р.			2008р.		
	Кількість видань, од.	Кількість номерів, од.	Загальний середній (разовий) наклад, тис. прим.	Кількість видань, од.	Кількість номерів, од.	Загальний середній (разовий) наклад, тис. прим.	Кількість видань, од.	Кількість номерів, од.	Загальний середній (разовий) наклад, тис. прим.	Кількість видань, од.	Кількість номерів, од.	Загальний середній (разовий) наклад, тис. прим.
АР Крим, у т.ч.:	33	99	25,2	38	155	69,4	37	154	35,6	43	144	39,6
українською	1	3	0,3	1	3	0,2	1	1	0,1	3	7	1,8
російською	14	55	15,3	19	86	59,0	19	65	24,6	17	49	23,4
кримськотатарською	-	-	-	1	4	1,2	-	-	-	1	3	1,8
Севастополь, у т.ч.:	12	42	3,0	9	32	3,6	16	39	6,0	15	41	5,5
українською	-	-	-	1	4	1,0	1	3	1,0	1	6	1,0
російською	6	18	1,9	4	11	1,1	6	14	2,0	7	16	2,5
кримськотатарською	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

* Джерело: Книжкова палата України.

¹¹² За даними соціологічного дослідження, 90,8% жителів Криму розмовляють російською мовою вдома. За даними загальнокримського опитування 2008р., вільно володіють російською мовою 91,5% українців і 79,9% кримських татар.

¹¹³ Якщо не зазначене інше, джерелом даних є офіційний веб-сайт Державного комітету телебачення і радіомовлення України, де інформація наведена станом на кінець 2008р., <http://comin.kmu.gov.ua>. Дані книжкової палати відрізняються від даних Держкомтелебачення та наведені тут як оцінка узагальнених даних і для ілюстрації динаміки видань.

Українською мовою у Криму видаються, фактично, лише дві газети – “Кримська світлиця” і “Будмо”.

Винятково кримськотатарською мовою видаються газети “*Мааріф ішлері*”, “*Янғы дюнъя*”, “*Учан-су*” (виходить додатком до газети “Время, вперед”) та журналі “*Тасиль*”, “*Къасевет*”.

Значна кількість друкованих кримськотатарських ЗМІ видаються кількома мовами (кримськотатарською, українською, російською), серед них газети: “*Къырым/Крим*”, “*Хидает*”, “*Арекет*”, “*Керчь хаберджиси*”, “*Тесир*”, “*Юрт*”, “*Ватан Хатима*”, “*Маалм*”, “*Qasaba/Селище*”, “*Курман*”, “*Алтин йарукъ/Золотий блиск*”, “*Халкъ седасы*”, “*Баладар дюнъясы*”, “*Gezlev*”, “*Заман*”, “*Діалог*”, “*Голос молодежи*”, “*Хабержи*”, “*Авдет*”, “*Devir*” і журнал “*Тан*”¹¹⁴.

У Криму також поширюються загальноукраїнські та російські друковані видання, в т.ч. зареєстровані в Україні аналоги останніх, причому саме їм кримчани частіше надають перевагу, порівняно з російськими виданнями.

Розповсюдження друкованої продукції здійснюють 2 міжобласні, 2 загальнореспубліканські, 27 міських, 33 районні, 9 міжрайонних організацій. Найкрупнішими мережами розповсюдження ЗМІ володіють: “Кримпошта” (розповсюдження передплатних видань, комунальних газет і друкованої продукції) і “*Крым-союзпечать*” (реалізує на території Криму 70% усієї кримської періодики, а також 30-50% українських періодичних видань).

Теле- та радіоресурси. В АР Крим зареєстровані і працюють 86 телерадіоорганізацій, в т.ч.: 14 ефірних телекомпаній; 15 ефірних радіостанцій; 12 радіоредакцій; 44 кабельні телерадіокомпанії; 1 ефірно-кабельна телерадіокомпанія.

ПОКРИТТЯ ТЕРИТОРІЇ АР КРИМ ТЕЛЕРАДІОМЕРЕЖАМИ

Телемережі

загальнонаціональні: “УТ-1” – 97%; УТ-2 (Студія “1+1”) – 80%; УТ-3 (“Інтер”) – 80% території АР Крим;

регіональні: Державна телерадіокомпанія (ДТРК) “Крим” – 74,63%; ТРК “Чорноморська” – 84,11%; ТРК “Жиса” – 30% (Сімферополь, Севастополь, Ялта).

У кабельних мережах, поширених переважно в містах, доступними є понад 30 телеканалів, у т.ч. Росії та інших країн.

Населені пункти в гірській місцевості, де проживають майже 160 тис. кримчан, мають ефірне покриття низької якості (або зовсім не мають)¹¹⁵.

Радіомережі

загальнонаціональні: “УР-1” – 86%, “УР-2” – 82% території АР Крим;

регіональні: “Транс-М-радіо” – 70%.

Найбільш активно телерадіоорганізації працюють у Сімферополі та Сімферопольському районі, де налічується п'ять регіональних і місцевих телеканалів, 17 FM-радіостанцій.

Ретрансляційна мережа у Криму налічує понад 200 передавальних засобів, з яких 185 забезпечують державне мовлення. Основні обсяги ретрансляції телерадіопрограм здійснює державне підприємство Радіотелевізійний передавальний центр АР Крим.

В АР Крим налічувалося 259 915 радіоточок. Кількість абонентів дротового радіомовлення в Україні постійно зменшується. Дротова мережа, особливо в сільській місцевості, знаходиться у критичному стані.

У телерадіопросторі Криму домінує російська мова, хоча українська – поступово відвоює позиції, принаймні на каналах державних телерадіоорганізацій (таблиця “*Обсяги телерадіомовлення державних організацій*” на карті, с.42-43). Сьогодні, за даними Державного комітету з питань телебачення і радіомовлення, жоден з телерадіомовників Криму, крім ДТРК “Крим”, не дотримується законодавчо визначеної норми присутності в загальному обсязі мовлення не менше 50% “національного аудіовізуального продукту або музичних творів українських виконавців”¹¹⁶.

На суто кримськотатарську аудиторію орієнтовані телеканал АТР (планується 80% охоплення території автономії) та радіостанція “Мейдан” (лише центральна і степова частини Криму). Має ефір кримськотатарська національна редакція ДТРК “Крим”.

Інтернет-ресурси. За даними соціологічного опитування, доступ до Інтернету вдома мають 16,4% кримчан (понад 310 тис. осіб), що збігається з даними реєстрації Інтернет-користувачів¹¹⁷. Мережі Інтернет охоплюють переважно крупні міста та курортну зону Південно-Східного узбережжя Криму. Наприклад, у Сімферополі Інтернетом користуються близько 20% сімей, тоді як середній показник у Криму – 4%¹¹⁸.

Протягом останніх років збільшується кількість особистих сайтів політичних лідерів, громадських організацій, керівників крупних державних і недержавних структур, що значною мірою визначає соціально-політичний контент кримського Інтернет-простору¹¹⁹. Інтернет-версії мають 350-400 друкованих ЗМІ та телерадіоредакцій. В Інтернет-просторі переважає російська мова.

Головними користувачами Інтернету є молодь та особи середнього віку. Інтернет через глобальний характер і демократичний принцип спілкування з аудиторією (“читаю не те, що дають, а те, що знайду”) сприяє підвищенню мовної мобільності згаданих категорій громадян. Водночас, змістовна насиченість і відносна доступність мережі Інтернет зумовлюють і ризик поширення інформації ксенофобського характеру, що викликає дедалі більше занепокоєння¹²⁰.

¹¹⁴ Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин (2009р.), с.67

¹¹⁵ Інтерв'ю з Г.Юффе, головою постійної комісії Верховної Ради АР Крим з питань депутатської етики та ЗМІ, під час Круглого столу “Кримський телеефір: вчора, сьогодні та завтра”. – Крымское эхо, 11 сентября 2008г., <http://kr-echo.info/index.php?name=News&op=article&sid=1404>

¹¹⁶ За даними Державного комітету з питань телебачення і радіомовлення, телепрограми ДТРК “Крим” транслюються: 65,5% – українською, 5% – кримськотатарською, 29,5% – російською та іншими мовами. Радіопрограми: 42% – українською, 38,7% – російською мовами.

¹¹⁷ Станом на лютий 2009р., розмір української аудиторії Інтернет становив 10,9 млн. осіб; з них частка кримських користувачів становила 2,9%, або близько 316 тис. осіб. За даними звіту українського порталу *Bigmir.net* “Глобальна статистика українського Інтернету” за лютий 2009р. – УНІАН, 10 березня 2009р.

¹¹⁸ Богданович О. Інтернет в Україні: Крымский автономный доступ. – Ученые записки Таврического национального университета им.В.И.Вернадского, Симферополь, 2008, №1, с.310-313.

¹¹⁹ Інформаційний простір АР Крим як складова загальноукраїнського інформаційного простору: проблема співвідношення. Аналітична записка Регіонального філіалу НІСД у Сімферополі, травень 2008р. – Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень, <http://www.niss.gov.ua>

¹²⁰ Див., наприклад: Третя доповідь по Україні. Європейська комісія проти расизму та нетерпимості., Страсбург, 12 лютого 2008р., с.7.

Чи маєте Ви доступ до мережі Інтернет?*
% опитаних

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Не користуюсь Інтернетом	65,7	63,6	64,3	68,8	61,5	37,2	51,9	65,6	78,5	95,1	60,9	69,3
Маю доступ вдома	16,4	11,4	15,1	20,4	24,6	29,7	24,8	15,7	9,3	2,6	18,1	15,0
Маю доступ на роботі, в навчальному закладі	14,2	15,2	16,4	9,7	12,2	23,8	20,5	15,1	11,0	1,5	15,9	13,0
Користуюсь Інтернетом в Інтернет-кафе	4,9	10,9	5,8	1,7	3,8	11,9	6,3	3,8	1,7	0,0	6,7	3,6
Користуюсь Інтернетом у поштовому відділенні	0,5	1,1	0,3	0,9	1,5	1,5	0,3	0,3	0,0	0,4	0,9	0,3
Важко відповісти	1,4	0,5	1,4	1,9	0,8	2,1	0,9	1,7	1,4	0,9	1,3	1,6

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Інформаційні агентства. Виробництвом інформаційної продукції для ЗМІ професійно займаються переважно чотири інформаційні агентства: Кримське представництво інформаційного агентства “Контекст-медіа” (всеукраїнське), Кримське агентство новин, Кримське інформаційне агентство (республіканське), Інформаційно-аналітичне агентство “Новий Регион – Крим” (російське). Працює кримськотатарське агентство “QHA” (“*Qirim haber ajansi*”, зареєстроване як Агентство “Крымские новости”), яке єдине в Україні має право на надання інформації п'ятьма мовами (російською, турецькою, українською, англійською та кримськотатарською, проте користується переважно російською і турецькою мовами, а англійською перекладаються лише окремі новини)¹²¹.

За оцінками Комітету з моніторингу свободи преси у Криму, журналістський корпус Криму формально складається: 90% – з російськомовних журналістів, які працюють у російськомовній пресі; решта – кримськотатарськомовні та україномовні, серед яких останні становлять невелику частку¹²². **Найбільшим затребуваними є кримськотатарські журналісти**, які володіють рідною, російською та українською мовами, є більш толерантними у спілкуванні та об'єктивними у висвітленні подій і загальної ситуації¹²³.

Власники ЗМІ. За формами власності ЗМІ поділяються на державні, комунальні і приватні.

Державні: газета Верховної Ради автономії “*Крымские известия*” (російською мовою з додатком українською мовою “Кримський діалог”), організація-розповсюдjuвач друкованої продукції “Кримпошта”, а також державна телерадіокомпанія “Крим”.

Комунальні: 27 комунальних видань і сім комунальних радіоредакцій, засновниками яких є місцеві органи державної влади.

Приватні: у приватній власності знаходяться переважна більшість друкованих ЗМІ, найкрупніші

організації-розповсюдjuвачі друкованої продукції (“*Крымсоюзпечать*”, “*Кримкинд*”) та 78 телерадіокомпаній. Крупними приватними власниками кримських ЗМІ є кілька осіб, які тісно пов'язані з певними політичними силами та лобіюють через підконтрольні ЗМІ політичні та бізнесові інтереси¹²⁴.

Ідеологічне наповнення медіа-простору

Медіа-простір Криму, будучи віддзеркаленням суспільних відносин в автономії, є надзвичайно поляризованим, містить елементи нетолерантності та навіть агресії. Про це свідчать як висновки багатьох політичних діячів, політологів, аналітиків у сфері суспільно-політичних відносин, так і результати опитувань жителів Криму і спеціалізованих фокус-групових досліджень, у т.ч. проведених Центром Разумкова¹²⁵.

ЗМІ зробили значний “внесок” у формування неадекватного сприйняття представниками різних соціальних груп Криму одне одного на ментальному рівні, створюючи несприятливе підґрунтя для розвитку міжнаціональних відносин у Криму. Головними чинниками цього є надмірна політизація цих відносин, зовнішній вплив на ЗМІ, здебільшого пасивна реакція органів державної влади на факти порушення законодавства України, а також внутрішні проблеми кримської журналістики, що в сукупності призводить до свідомо спотвореного висвітлення подій і ситуацій в автономії та посилення напруженості в суспільстві.

Так, на думку експертів, “сплески конфліктності у сфері міжнаціональних відносин багато в чому стали наслідком провокаційної поведінки окремих політизованих утворень і ЗМІ, а також проявом непрофесіоналізму та недалекоглядності багатьох учасників політичних і інформаційних процесів”¹²⁶. Динаміка та тематика повідомлень ЗМІ Криму у сфері міжнаціональних відносин значною мірою залежать від інформаційної активності національних організацій (діаграма “*Інформаційна активність національних громадсько-політичних організацій Криму у 2008р.*”). Своєю чергою, кількість і характер висвітлення у ЗМІ чутливих для кримського

¹²¹ Там само.

¹²² З виступів на Круглому столі Радіо Свобода “Проблеми средств информации Крыма”. – Радио Свобода, 2 апреля 2009г., <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/1601398>

¹²³ Виступ керівника Комітету з моніторингу свободи преси в Криму. – Там само.

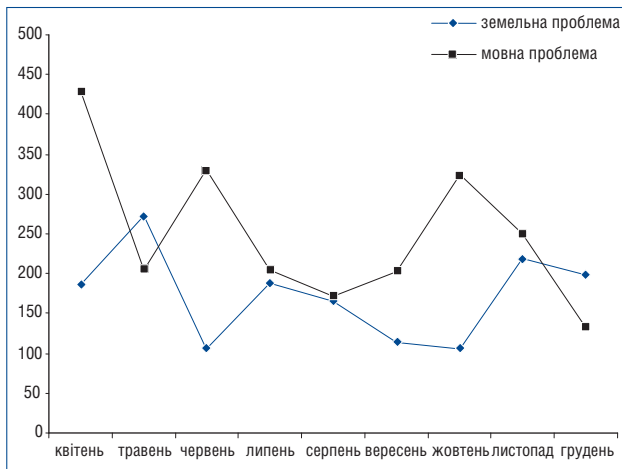
¹²⁴ Серед крупних власників кримських ЗМІ (або політичних фігур, на яких вони орієнтуються) згадуються А.Сенченко, Ю.Єхануров, В.Горбатов, А.Третьяков, В.Шкляр, И.Хайбуллаев, С.Куніцин та ін. Див.: Сергеев Г. Кому принадлежат СМИ Крыма. – Первая крымская, 8 августа 2008г., <http://1k.com.ua/236/details/6/2>

¹²⁵ Докладніше див. розділ 1 Аналітичної доповіді.

¹²⁶ Моніторинг кримських ЗМІ, проведений у квітні-грудні 2008р. Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса разом з Інформаційним агентством “Партком” у рамках дослідження “Соціальна адаптація кримськотатарських репатріантів: виклики для державної політики”. Моніторингом було охоплено 23 друковані видання, п'ять інформагенцій та Інтернет-ресурсів Автономії.

Інформаційна активність національних громадсько-політичних організацій Криму у 2008р.*, кількість повідомлень

* Джерело: дослідження "Соціальна адаптація кримськотатарських репатріантів: виклики для державної політики".

суспільства земельних і мовних питань є важливим чинником зростання конфліктного потенціалу та ескалації напруженості у відносинах соціокультурних груп.

Загальна картина висвітлення у ЗМІ міжнаціональних відносин в АР Крим. Останнім часом ситуацію в цій сфері можна охарактеризувати як небезпечне нагнітання через ЗМІ проявів расизму, ксенофобії та інших форм нетерпимості в міжнаціональних відносинах.

За висновками спеціальних досліджень¹²⁷, проблема браку толерантності є однією з найгостріших проблем кримських ЗМІ, а "мова ворожнечі" перетворилася на повсякденне явище в інформаційному просторі Автономії, де значна кількість публікацій тенденційно висвітлює національні проблеми, а етнічний компонент присутній надто часто і не завжди виправдано в матеріалах на побутові теми, статтях історичного характеру, матеріалах, присвячених конкретним особам, описах жителів України, навіть у рекламних оголошеннях¹²⁸.

За період з жовтня до середини грудня 2008р. у 32 з 35 обраних для моніторингу виданнях виявлено

близько 800 інформаційних повідомлень, що містять елементи "мови ворожнечі", проявів расизму, ксенофобії та інших форм нетерпимості. Лідерами в переліку видань, матеріали яких відзначаються найбільш частими та "жорсткими" висловлюваннями, є кримські видання – "Авдет", "Крымское время", "Голос Крима", "Крымская правда"¹²⁹.

Особливе місце посідає Інтернет з його можливостями "зворотного зв'язку" – на форумах читачі можуть висловити власні точки зору та оцінки. Як свідчить практика обговорення міжнаціональних проблем на подібних форумах, значною мірою вони стають каналом поширення ксенофобських настроїв, безтактних і відверто ворожих висловлювань про представників інших етносів.

Крім того, не є таємницею, що на певних веб-сайтах можна знайти будь-які посібники – від кулінарних до терористичної діяльності. Причому, в цьому випадку ніхто не згадує про мовну або будь-яку іншу дискримінацію.

Політичний аспект. Попри згаданий вище формальний поділ ЗМІ Криму на державні, комунальні і приватні, існує їх реальний розподіл за критерієм підконтрольності певним політико-бізнесовим колам та їх представникам. На цей час зазначений розподіл можна вважати практично завершеним¹³⁰. Політична належність власників ЗМІ впливає на спрямованість і характер їх продукції. Під їх впливом, особливо напередодні виборів з метою забезпечення електоральної підтримки, згадані ЗМІ нерідко експлуатують проблеми міжнаціональних відносин¹³¹.

Як зазначив голова Комітету з моніторингу свободи преси у Криму В.Прутула, "головною відмінністю Криму є те, що інформаційний ринок тут розвивається не як бізнес, а як ідеологічне поле битви, використовується саме для інформаційних війн"¹³². "Мова ворожнечі" перетворилася на невід'ємний елемент політичного дискурсу в Автономії. Вона присутня у виступах депутатів з трибуни Верховної Ради АР Крим, активістів на мітингах, в ефірі каналів телебачення, у пресі¹³³. ЗМІ перетворилися на засіб реалізації політичних інтересів.

Негативний вплив на розвиток журналістики та ЗМІ у Криму здійснює місцева влада. Найголовнішими проблемами в цьому сенсі є¹³⁴:

¹²⁷ Починаючи з 2002р., Інформаційно-дослідницьким центром "Інтеграція і розвиток" здійснюється комплексний моніторинг періодичних видань (кримських і загальнонаціональних) на предмет використання "мови ворожнечі", проявів расизму, ксенофобії та інших форм нетерпимості. Останній за часом моніторинг проведено в жовтні-грудні 2008р. Див. веб-сайт Інформаційно-дослідницького центру "Інтеграція і розвиток", www.integration.org.ua. На початку 2008р. у Криму на замовлення громадської організації "Інформаційний прес-центр" Асоціацією польських журналістів в Україні проведено фокус-групове дослідження "Визначення ступеня толерантності кримських ЗМІ, проявів етнічної і релігійної ксенофобії в матеріалах журналістів". Див.: Языком вражды – по межнациональным отношениям. – Ассоциация польских журналистов в Украине, 1 июня 2008г., <http://www.sdpnu.org.ua/?subpage=155>

¹²⁸ Крымская пресса – сборище человеконенавистников? – Крымская служба новостей "Новости Крима", 19 ноября 2008г., <http://news.allcrimea.net/news/2008/11/19/1227080640>; Клименко Н. Крымские СМИ проявляют национальную нетерпимость. – Информационное агентство "е-Крым", 17 марта, 2009г., <http://www.e-crimea.info>

¹²⁹ Антитатарські та антиукраїнські публікації в газетах "Крымская правда" і "Крымское время" стали предметом розгляду Комісії з журналістської етики ще у 2004р. В заяві Комісії від 19 липня 2004р. дії журналістів і керівництва цих газет були розцінені як "свідоме порушення норм журналістської етики та такі, що є абсолютно несутимими з принципами професійної етики". – Веб-сайт Комісії з журналістської етики, www.cje.org.ua/statements/20

¹³⁰ Водночас, у Криму відбуваються процеси монополізації ринку ЗМІ через консолідацію виробників інформаційної продукції та її розповсюджувачів. Так, найкрупніша компанія-розповсюдjuвач ("Крымсоюзпечать") куплена групою компаній "Картель". До структури групи належить "Всеукраїнське передплатне агентство", що об'єднує близько 300 роздрібних точок продажу преси в Україні. "Картель" належить групі ІФД Капітал, власниками якої вважаються топ-менеджери ЛУКОЙЛ. Див.: Издательская группа "Картель" приобрела сеть по продаже прессы в Одессе. – Коммерсантъ-Украина, 24 июля 2007г., <http://www.kommersant.ua/doc.html?DocID=789398&Issueld=41355>

¹³¹ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса. Моніторинг кримських ЗМІ...

¹³² Інтерв'ю В.Прутулі, голови Комітету з моніторингу свободи преси у Криму. – Веб-сайт Marketing Media Review, 15 серпня 2008р., <http://mmr.net.ua/interview/id/51/index>

¹³³ Докладніше див.: Антоненко К. Расизм, шовінізм та ксенофобія, етнічна дискримінація в АР Крим: особливості регіону та нові виклики для української державності у 2008р. – Сімферополь, Кримський незалежний центр політичних дослідників та журналістів, квітень-вересень 2008р.

¹³⁴ Щорічник "Біла книга Кримської журналістики 2008". – Комітет з моніторингу свободи преси в Криму, Сімферополь, 2008. За даними "Білої книги Кримської журналістики 2006", такого роду тиску зазнали у 2006р. видання "Крымская газета", "Крымская светлица", "Голос Крима", "Яньи дюнья", "Кырым".

- існування цензури, як системи владного контролю, практично в усіх державних і комунальних ЗМІ Криму та багатьох незалежних виданнях;
- збереження тенденції тиску на журналістів з політичних мотивів і фізичного перешкоджання їх законній професійній діяльності, а також відсутність адекватної реакції на це з боку правоохоронних органів;
- зростання закритості влади, порушення права на вільний збір інформації через обмеження доступу журналістів до неї;
- обмеження або загрози обмеження фінансування видань.

Проте, попри значний вплив політичного чинника на стан міжнаціональних відносин, у суспільстві поступово формується усвідомлення маніпулятивного характеру інформаційної політики певних ЗМІ та відповідне ставлення до неї.

ВИТЯГ ІЗ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

У: “Проблемы, что мы видим по телевизору и читаем, мне кажется, для Крыма – очень наигранные”.

Т: “Уровень отношений на сегодняшний день зависит от СМИ и политики”.

Т: “Что касается СМИ, я советую посмотреть периодику с момента возвращения крымских татар. Газеты “Крымская правда” и “Крымское время”... ведут целенаправленную политику разжигания межнациональной розни”.

Т: “Если изолировать Крым на один год от СМИ, от новостей... Я уверен на 99%, что мнение каждого человека и украинца, и русского, всех, изменится. Уровень отношений на сегодняшний день зависят от СМИ и политики”.

Зовнішній вплив. Найбільші можливості впливати на інформаційний простір Криму має Росія. Активне використання цих можливостей не лише ніким не заперечується, а є одним із пріоритетів зовнішньої політики Росії і важливим засобом впливу у її відносинах з Україною¹³⁵. Інформаційний вплив здійснюється не лише безпосередньо, через російські друковані та електронні ЗМІ, але й через актуалізацію певних тем, ідей, проблем у місцевих ЗМІ, визначення характеру та послідовності їх висвітлення (шляхом впливу на редакційну політику підконтрольних видань, PR-акцій відповідних національних громадських організацій тощо). Останнє є значно небезпечнішим за прямий вплив, оскільки таким чином нав’язані ззовні проблеми усвідомлюються жителями Криму як внутрішні, такі, що їх не можна проігнорувати, а необхідно так чи інакше вирішувати.

Українська держава втратила у Криму вплив навіть на ті ЗМІ, засновником яких вона є. Через них часто здійснюється агітація проти європейського вибору України, вступу до НАТО, на підтримку російського статусу Криму¹³⁶.

Про рівень зовнішньої інформаційної загрози свідчить витяг з рішення Колегії Державного комітету телебачення і радіомовлення “Про стан інформаційного простору АР Крим” від 29 травня 2008р.: “Територія півострова перебуває під потужним інформаційним впливом сусідніх країн. На території Автономії проводяться інформаційно-психологічні кампанії, які дезінформують суспільство, несуть загрозу територіальній єдності країни, стоять на заваді проведенню державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції”¹³⁷.

Проблема полягає не лише в масштабах і глибині зовнішнього впливу, але й насамперед – у відсутності адекватної за масштабами та якістю політики центральної влади України – з точки зору як запобігання негативним наслідкам, так і адекватного реагування на небезпечні явища:

- **відсутність запобіжних заходів** проявляється у першу чергу у браку системності (та логіки) в діях влади, відсутності у неї стратегії соціально-економічного розвитку, регіональної та етнонаціональної політики, зокрема в АР Крим, та відповідної цій стратегії системи захисту національних інтересів. За цих умов місцева влада та зовнішні суб’єкти впливу отримують “карт-бланш” на проведення власної політики¹³⁸. Через розбіжність їх інтересів виникає протистояння певних політичних сил, які шукають підтримки на електральному полі – що, зрештою, негативно відбивається на громадянах і відносинах між ними. Більше того, дії центральної влади мають іноді об’єктивно сприяють зростанню напруги через недостатнє врахування особливостей АР Крим¹³⁹;
- **неналежне реагування з боку влади** проявляється у відсутності адекватних правових оцінок і відповідних дій з боку як центральної (Міністерства внутрішніх справ, СБУ, Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, Державного комітету телебачення і радіомовлення), так і республіканської (Республіканського комітету АР Крим з інформації) влад.

Внутрішні проблеми кримської журналістики. Разом із впливом зовнішніх і внутрішньополітичних чинників якісному розвитку журналістики та ЗМІ у Криму, підвищенню їх ролі у створенні громадянського суспільства заважають проблеми, пов’язані з порушеннями ними Етичного кодексу українського журналіста, зокрема:

- вибірковість подачі інформації, неповага до права громадськості на повну та об’єктивну інформацію про факти та події;
- спотворення реальності, змішування в публікаціях фактів, суб’єктивних суджень і припущень авторів;

¹³⁵ Стратегия национальной безопасности РФ до 2020г. – Веб-сайт Совета Безопасности РФ, <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>; Защита и популяризация русского языка является приоритетным заданием МИД России – Лавров. – УНИАН, 3 ноября 2008г. Просуванням російської мови та російської культури за кордоном займаються 50 російських центрів науки та культури і 26 представництв “Росзарубежцентр”.

¹³⁶ Інтерв’ю В.Прутилі, голови Комітету з моніторингу свободи преси у Криму...

¹³⁷ Сайт Державного комітету телебачення і радіомовлення, http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=64968

¹³⁸ Див.: Артеменко М. “Третья сила” стремится превратить крымских татар в сепаратистов? – *Голос Крыма*, 14 марта 2008г.

¹³⁹ Найбільший резонанс у Криму викликали Наказ Міністерства освіти і науки України №461 від 26 травня 2008р. “Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008-2011рр.” та Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення “Про невиконання провайдером програмної послуги рішень Національної ради та ст.ст.40 і 42 Закону України “Про телебачення і радіомовлення”. Поява цих документів і непродуктивне їх впровадження викликали негативну реакцію не лише кримської влади, але й великої аудиторії російськомовних ЗМІ.

- тенденційність та упередженість матеріалів, незбалансованість у висвітленні точок зору опонентів, оцінок незалежних експертів;
- штучне переведення інформації про події в побутовій, кримінальній сферах тощо у площину міжнаціональних і міжконфесійних відносин, що може розглядатись як дискримінація за мовною, расовою, релігійною і національною ознаками та спроби створити або посилити напруженість у суспільстві¹⁴⁰.

Інформаційні уподобання кримчан¹⁴¹

Фрагментованість аудиторії кримських ЗМІ визначається особливостями ідентичності соціокультурних груп Криму, виявляється у прихильності та довірі кримчан до певних джерел інформації і таким чином закріплює фрагментованість інформаційного простору.

Довіра до ЗМІ. За даними соціологічного опитування, кримчани схильні довіряти українським, кримським і російським ЗМІ, не довіряти – західним і певною мірою ЗМІ Туреччини¹⁴². Російські ЗМІ є найбільш авторитетними для кримчан (ім довіряють понад половина опитаних). Наступними за рівнем довіри є ЗМІ Криму та України, яким довіряють понад 40% кримчан.

Водночас, рівень довіри до ЗМІ серед представників різних соціокультурних груп суттєво різниться. Для понад половини представників слов'янської спільноти, так само, як і для “українців Криму”, найбільш авторитетними є ЗМІ Росії. Кримські татари меншою мірою довіряють ЗМІ (рівень довіри не перевищує 40%), а якщо довіряють, то ЗМІ України і Криму. Російські ЗМІ користуються довірою менше чверті кримськотатарської аудиторії. Майже такою ж довірою користуються ЗМІ Туреччини, а західним ЗМІ довіряють менше п'ятої частини кримських татар.

Головні джерела суспільно-політичної інформації. Головними джерелами суспільно-політичної інформації для кримчан є телебачення та місцева преса. Українські телеканали визначають як такі майже три чверті респондентів, місцеві – близько двох третин, російські – дещо більше половини.

Черпають суспільно-політичну інформацію з місцевої преси (кримських, міських, районних газет) понад половина кримчан, із загальноукраїнських газет – трохи більше чверті, російських газет – менше 5%. Місцеві радіостанції є джерелом суспільно-політичної інформації приблизно для чверті кримчан, українські та російські – близько п'ятої частини.

Серед тих, хто отримує суспільно-політичну інформацію з Інтернету, її головним джерелом є російські, українські та місцеві Інтернет-сайти. В доступі до Інтернету виразної різниці між соціокультурними групами немає.

Рівень довіри до телевізійних новин. До програм новин, яким кримчани довіряють найбільшою мірою, належать як українські і місцеві, так і російські ЗМІ. За рівнем довіри до телевізійних новин лідерами є програми “Подорожі тижня” та “Новини” телеканалу “Інтер”, програма “Волна” Чорноморської ТРК – їм довіряють половина всієї телеаудиторії. Доречно зазначити, що

“Новинами” державного телеканалу УТ-1 користуються лише 5% кримчан – переважно “українців Криму”.

До другої групи новинних телепрограм належать: ТСН (“Студія 1+1”) – довіряють третина кримчан; “12 минут новостей” (ДТРК “Крим”) і “Время” (ОРТ) – понад чверті.

Групу з меншим рівнем довіри складають програми: “Сегодня” (НТВ); “Вести” (канал “Россия”); “Факти” (ІСТІ); “Вікна-новини” (СТБ).

З незначними відмінностями, найбільшою довірою серед представників як слов'янської спільноти, так і кримських татар користуються новини місцевих і загальноукраїнських каналів.

Найбільш популярні друковані ЗМІ. Серед друкованих ЗМІ лідером за популярністю серед кримчан є газета “Крымская правда”. До популярних можна також віднести: “Первую крымскую”, “Вечерний город”, “Факты и комментарии”, “Комсомольскую правду в Украине”, “Коммунист Крыма”. Дещо меншою, але також помітною популярністю користуються газети “Крымские известия” (офіційне видання Верховної Ради АР Крим) та “Сегодня”.

Існують певні відмінності в популярності друкованих ЗМІ серед представників різних соціокультурних груп. Так, серед кримських татар значно нижчою, порівняно з представниками слов'янської спільноти, є популярність “Крымской правды”, локальних версій російських видань (насамперед “Комсомольской правды в Украине”), а також “Коммунист Крыма”. Натомість, помітно вищою є популярність газети “Полуостров”¹⁴³.

Інформаційний простір Криму є виразно фрагментованим за мовною ознакою. Абсолютна більшість кримських ЗМІ є російськомовними. Активно розвивається кримськотатарський сегмент. Сегмент України у кримському медіа-просторі є мінімальним.

Практично всі ЗМІ Криму знаходяться під впливом місцевої влади або політичних структур і виконують роль інструменту прямого або прихованого маніпулювання громадською думкою в боротьбі політичних сил за владу та ресурси регіону.

Кримські ЗМІ часто виступають каталізатором міжнаціональної напруженості через публікації, в яких панує “мова ворожнечі”, пропагується ксенофобія, підбурюються антиатарські та антиукраїнські настрої.

Кримський медіа-простір зазнає потужного зовнішнього, переважно російського, впливу, який здійснюється як безпосередньо через російські, так і через місцеві російськомовні ЗМІ. Вплив України на кримський інформаційний простір є мінімальним.

Така фрагментованість інформаційного простору Криму не лише закріплює поділ кримського суспільства на соціокультурні спільноти, але й зумовлює його поглиблення через усталення етноцентричних почуттів і нагнітання напруженості.

¹⁴⁰ По результатам мониторинга Информационно-исследовательского центра “Интеграция и развитие” проявлений ксенофобии в средства массовой информации Крыма. – Новости Крыма, 19 ноября 2008г., <http://news.allcrimea.net/news/2008/11/19/1227080640>

¹⁴¹ Узагальнені результати останнього за часом соціологічного опитування, що стосуються інформаційних уподобань кримчан, наведені в Додатку 2, с.54 цього видання.

¹⁴² Ці ЗМІ мають, відповідно, позитивний або негативний баланс довіри (різниця між сумами відповідей “довіряю” і “скоріше довіряю” та “не довіряю” і “скоріше не довіряю” на питання “Чи довіряєте Ви наведеним засобам інформації?”).

¹⁴³ Цю російськомовну газету пов'язують з політичною організацією кримських татар “Міллї Фірка”. Див.: Інформаційний простір АР Крим як складова загальноукраїнського інформаційного простору: проблема співвідношення...

ІНФОРМАЦІЙНІ УПОДОБАННЯ КРИМЧАН

Додаток 2

Чи довіряєте Ви наведеним засобам масової інформації? % опитаних

		КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
							18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
ЗМІ Росії	Довіряю	12,3	4,3	13,4	12,8	9,2	13,4	8,1	11,3	12,4	15,1	12,5	12,4
	Скоріше довіряю	39,6	19,5	43,5	38,1	42,3	35,8	40,6	43,5	44,9	35,8	39,0	40,5
	Скоріше не довіряю	17,8	27,6	14,7	20,5	29,2	18,7	21,0	16,3	16,7	16,0	19,4	16,3
	Не довіряю	13,5	16,2	11,8	15,9	14,6	13,8	14,1	13,8	11,6	14,1	13,1	14,0
	Важко відповісти	16,8	32,4	16,6	12,7	4,6	18,3	16,2	15,1	14,4	19,0	16,0	16,8
ЗМІ Криму	Довіряю	9,0	6,5	9,9	8,0	0,8	10,3	7,5	7,2	8,5	10,7	8,7	9,3
	Скоріше довіряю	40,2	31,4	42,9	37,9	54,6	38,7	39,1	43,5	44,6	36,8	41,5	39,7
	Скоріше не довіряю	19,0	14,6	16,1	25,7	29,2	18,2	21,0	18,7	19,5	18,2	18,7	19,0
	Не довіряю	14,7	14,1	13,9	16,1	10,0	13,8	16,1	15,2	12,7	15,4	14,3	15,1
	Важко відповісти	17,1	33,4	17,2	12,3	5,4	19,0	16,3	15,4	14,7	18,9	16,8	16,9
ЗМІ України	Довіряю	7,4	3,8	8,5	6,6	4,6	7,7	5,2	6,9	7,9	8,8	7,7	7,2
	Скоріше довіряю	38,1	34,8	41,3	32,9	36,6	35,4	37,4	40,8	44,8	34,6	37,8	38,5
	Скоріше не довіряю	22,5	15,2	18,9	31,0	40,5	22,4	26,4	21,8	20,0	22,2	22,7	22,4
	Не довіряю	16,6	15,2	15,7	18,5	13,0	16,1	16,1	17,9	14,6	17,3	16,4	16,8
	Важко відповісти	15,4	31,0	15,6	11,0	5,3	18,4	14,9	12,6	12,7	17,1	15,4	15,1
Західним ЗМІ	Довіряю	1,8	2,7	1,4	2,2	3,8	3,1	2,9	1,1	1,1	1,1	2,7	1,2
	Скоріше довіряю	21,7	14,7	25,3	17,3	16,8	20,9	24,2	28,1	20,8	16,2	21,2	22,5
	Скоріше не довіряю	24,0	16,3	25,0	24,4	36,6	22,8	26,2	16,3	28,5	26,3	24,4	23,8
	Не довіряю	29,6	22,8	29,9	31,0	19,1	28,5	25,9	32,5	28,7	31,8	30,3	29,5
	Важко відповісти	22,9	43,5	18,4	25,1	23,7	24,7	20,8	22,0	20,9	24,6	21,4	23,0
ЗМІ Туреччини	Довіряю	0,9	2,7	0,2	1,5	3,1	1,5	1,1	1,4	0,3	0,2	1,2	0,7
	Скоріше довіряю	5,0	19,5	4,4	2,0	0,8	5,8	6,0	4,1	6,5	3,0	5,6	4,5
	Скоріше не довіряю	22,7	11,4	24,5	22,7	27,7	20,5	25,9	21,4	25,6	21,5	21,6	23,9
	Не довіряю	35,0	19,5	37,1	35,5	28,5	35,9	32,2	36,8	32,1	36,9	35,1	35,8
	Важко відповісти	36,4	46,9	33,8	38,3	39,9	36,3	34,8	36,3	35,5	38,4	36,5	35,1

Які ЗМІ є для Вас головним джерелом інформації про події у Криму?*

% опитаних

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Українські телеканали	73,7	67,9	81,3	61,3	57,7	72,2	73,2	75,3	75,7	73,3	75,2	72,7
Місцеві телеканали (кримські, міські)	60,6	58,2	64,1	54,8	59,5	56,3	57,1	64,8	64,4	61,7	59,4	61,7
Місцеві газети (кримські, міські, районні)	54,0	52,7	61,2	41,1	29,2	46,9	52,7	55,5	56,3	59,2	54,4	53,6
Російські телеканали	52,5	51,6	55,2	47,7	37,7	54,8	53,6	54,3	49,3	50,4	53,9	51,5
Центральні українські газети	26,5	17,4	30,5	21,9	19,2	25,9	28,8	33,8	25,6	20,3	28,4	25,0
Місцеві радіостанції (кримські, міські)	23,0	31,5	22,7	21,0	16,8	23,8	21,9	21,4	25,1	22,4	24,0	22,3
Українські радіостанції	20,9	16,8	24,5	15,4	13,0	28,5	23,6	17,9	20,8	13,1	23,9	18,5
Російські радіостанції	18,4	16,3	22,2	12,1	8,4	28,0	21,0	15,1	16,3	10,5	20,9	16,5
Російські Інтернет-сайти	12,6	14,7	12,2	12,7	14,6	25,3	18,4	10,7	6,5	1,3	16,2	10,0
Українські Інтернет-сайти	10,0	13,0	10,5	8,3	6,2	20,1	14,9	8,0	5,4	1,3	13,2	7,7
Місцеві Інтернет-сайти (кримські, міські)	9,6	14,1	9,8	8,0	7,6	17,8	16,1	8,0	5,4	1,1	11,7	8,1
Інтернет-сайти інших країн	6,3	7,6	6,1	6,3	4,6	12,3	10,1	6,0	2,3	0,6	8,5	4,7
Російські газети	4,9	1,1	3,7	8,0	5,4	3,8	4,0	8,0	3,7	4,9	5,2	4,6
Радіостанції інших країн	2,7	5,4	3,0	1,5	3,1	6,1	3,7	2,2	1,1	0,2	3,8	1,9
Телеканали інших країн	1,1	0,5	1,2	1,2	1,5	2,7	0,9	0,5	0,8	0,2	1,8	0,5
Газети інших країн	0,4	0,0	0,3	0,8	0,0	0,6	0,0	0,3	0,0	0,9	0,0	0,7
Інше	1,4	4,3	1,0	1,4	0,8	1,7	0,6	1,1	2,0	1,5	1,4	1,5
Важко відповісти	5,8	4,3	4,2	9,1	13,7	4,6	6,3	5,2	4,5	8,3	5,4	6,3

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Яким програмам новин Ви довіряєте?*
% опитаних

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
"Подорож тижня", "Новини" (канал "Інтер")	51,0	59,2	53,9	43,3	42,3	48,4	52,0	52,5	50,1	52,8	52,9	49,6
"Волна" (Черноморська ТРК)	49,1	52,2	51,8	43,2	40,5	46,2	49,9	51,9	45,4	52,2	49,3	49,2
ТСН (Студія "1+1")	33,6	41,8	33,3	31,6	33,1	33,5	34,9	37,1	34,6	28,8	33,5	33,6
"12 минут новостей" (ДТРК "Крим")	27,6	33,7	32,0	17,9	14,6	26,5	25,1	28,6	31,0	27,6	27,8	27,8
"Время" (ОРТ)	26,2	27,7	26,5	25,3	14,6	27,8	25,9	25,3	24,2	27,1	25,6	26,6
"Сегодня" (НТВ)	20,5	26,6	19,0	21,6	18,3	21,5	23,3	20,3	20,8	17,1	21,4	19,7
"Вести" (канал "Россия")	18,2	12,5	22,0	13,1	9,2	18,6	17,2	19,0	14,4	21,2	19,0	17,7
"Факти" (ICTV)	17,7	10,9	19,4	16,5	14,6	17,3	20,4	16,8	18,6	15,6	19,8	15,9
"Вікна-новини" (СТБ)	14,4	19,6	13,6	14,4	12,2	16,1	13,0	19,6	11,0	12,4	16,4	13,0
"Хабарлер" (ГТРК "Крым")	6,5	69,0	0,1	0,5	0,0	6,5	7,2	5,0	7,6	6,4	6,8	6,3
"Наши новости" (канал "ИТВ")	6,3	0,5	7,8	5,1	1,5	4,0	5,7	6,6	5,9	8,8	5,8	6,4
"События" (ТРК "Украина")	5,6	8,2	4,6	6,8	4,6	5,0	7,8	5,8	5,9	4,3	5,6	5,6
"Новости" (ТРК "Неаполь")	5,3	9,8	3,8	6,8	4,6	8,1	4,6	6,0	2,3	4,9	5,8	5,0
"Новини" (УТ-1)	5,1	2,7	5,7	4,9	8,4	3,1	4,0	7,4	6,8	5,3	5,5	4,8
"Наше время" – "Наш час" (Севастопольская ГТРК)	4,3	0,5	5,6	3,2	3,1	4,0	2,3	5,5	5,9	4,3	3,6	4,9
"Репортер" ("Новый канал")	4,1	1,6	5,3	2,8	0,8	7,3	4,9	3,0	3,1	1,9	5,1	3,4
"Время новостей" – "Час новин" (5 канал)	2,9	12,5	1,4	2,6	6,2	1,9	2,3	3,0	3,4	3,8	3,7	2,2
Канал новостей "24"	2,8	6,5	2,3	2,6	0,8	1,3	3,7	3,3	2,3	3,8	2,6	2,9
"Севинформбюро" (канал "НТС")	2,1	0,5	2,5	2,2	0,8	2,1	2,9	2,2	1,7	1,9	2,3	2,1
"Новини" (ТРК "Бриз")	1,7	0,0	1,8	2,0	1,5	1,0	1,1	2,5	2,3	1,7	1,5	1,8
"Один день. Новини" (канал "K1")	1,5	6,5	0,9	1,1	0,0	1,9	2,3	1,4	1,1	1,1	1,5	1,6
Информационная программа "24" (RenTV)	0,8	0,5	0,8	0,9	1,5	1,0	1,2	0,5	0,8	0,6	0,7	1,0
"Ялтинский объектив" (канал "Ялта-ТВ")	0,8	0,0	0,9	0,6	0,0	0,8	0,3	0,8	0,6	1,1	0,9	0,7
Інші	0,3	0,5	0,2	0,5	0,0	0,0	0,3	0,5	0,3	0,4	0,2	0,4
Не довіряю жодній	6,6	3,3	6,6	7,4	5,4	6,5	6,3	6,3	8,5	6,0	7,9	5,6
Не дивлюся програми новин	3,3	1,1	2,6	5,2	10,0	3,8	4,9	2,7	2,3	3,0	2,9	3,5
Важко відповісти	3,6	5,4	0,8	8,3	7,6	5,2	3,2	3,3	2,8	3,0	3,3	4,0

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Які газети Ви читали або переглядали за останні два тижні?*
% опитаних

	КРИМ	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
						18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
"Крымская правда"	22,8	10,3	26,1	20,2	14,6	13,8	22,2	26,1	24,9	28,4	23,7	22,1
"Первая крымская"	12,9	11,4	13,5	12,2	17,6	12,1	17,5	17,4	13,8	6,0	13,8	12,2
"Вечерний город"	12,4	6,5	14,6	10,0	6,2	13,0	10,7	11,8	13,0	13,2	12,8	12,1
"Факты и комментарии"	11,8	10,3	14,3	7,4	9,2	13,2	14,1	12,9	13,8	5,8	13,2	10,6
"Коммунист Крыма"	10,3	0,0	14,1	6,0	0,0	1,5	4,0	8,2	13,0	23,5	8,9	11,4
"Комсомольская правда в Украине"	10,2	3,8	12,0	8,7	13,0	15,7	11,2	11,6	6,2	5,6	11,4	9,3
"Крымские известия"	7,3	7,1	8,5	5,4	0,0	4,4	6,1	8,5	9,0	9,0	6,9	7,8
"Сегодня"	6,0	6,5	6,7	4,8	9,2	5,0	9,2	7,2	7,1	3,0	6,8	5,5
"Слава Севастополя"	4,7	0,5	4,9	5,4	5,4	3,8	4,3	5,5	5,6	4,5	5,0	4,3
"Крымская газета"	4,3	7,6	3,5	4,9	4,6	3,3	2,9	5,2	3,4	6,4	3,8	4,8
"Известия-Украина"	2,5	0,5	3,8	0,8	0,8	4,8	2,6	1,9	2,3	0,6	2,9	2,2
"Регион-Севастополь"	2,0	0,5	2,3	1,9	0,0	1,5	1,7	2,5	1,7	2,8	2,3	1,5
"Крымское время"	1,9	1,6	2,0	1,7	0,8	2,7	1,1	2,5	1,7	1,5	2,0	1,9
"Полуостров"	1,9	6,0	1,6	1,4	0,0	3,3	2,6	1,9	1,7	0,2	2,1	1,8
"Голос Крыма"	1,7	11,4	0,7	0,8	0,0	2,3	2,3	0,5	2,0	0,6	1,9	1,3
"Кримська світлиця"	1,7	0,5	1,9	1,7	3,1	4,4	0,9	1,4	0,6	0,9	2,3	1,3
"Правда України"	1,4	0,5	2,2	0,3	0,0	0,8	0,6	2,2	1,1	2,4	1,8	1,1
"Вечірні вісті"	1,0	0,0	0,8	1,7	3,1	1,3	0,3	1,4	0,8	1,1	1,0	1,1
"Голос України"	1,0	0,5	0,8	1,5	3,1	0,8	0,9	1,1	1,1	1,1	0,9	1,1
"Ветеран Севастополя"	1,0	0,0	1,4	0,6	0,0	0,0	0,6	1,1	0,6	2,6	1,3	0,8
"Севастопольская правда"	1,0	0,0	1,4	0,6	0,0	0,6	0,6	0,8	0,6	2,1	0,6	1,3
"Подробности"	0,9	4,3	0,4	0,8	0,0	0,6	1,2	1,1	0,3	1,1	1,4	0,4
"Севастопольский меридиан"	0,8	0,0	0,9	0,8	0,8	1,0	0,6	1,6	0,3	0,4	0,6	1,1
"Дзеркало тижня"	0,7	0,0	0,3	0,2	0,0	0,6	0,9	1,4	0,3	0,4	0,9	0,5
"Севастопольская газета"	0,7	0,0	0,8	0,8	0,0	0,4	0,3	1,1	0,3	1,5	0,5	1,0
"Авдет"	0,6	4,9	0,0	0,5	0,8	0,2	0,3	1,1	0,8	0,6	0,9	0,4
"Флаг Родины"	0,4	0,0	0,3	0,6	0,0	0,0	0,0	0,3	0,6	1,1	0,6	0,2
"Красная звезда"	0,3	0,0	0,3	0,3	0,8	0,0	0,3	0,0	0,3	0,6	0,3	0,2
"Труд-Украина"	0,3	0,5	0,2	0,5	0,0	0,2	0,6	0,3	0,6	0,0	0,3	0,3
"Панорама"	0,3	0,0	0,5	0,0	0,0	0,4	0,6	0,3	0,3	0,0	0,5	0,2
"Севастопольские известия"	0,3	0,0	0,5	0,2	0,0	0,2	0,3	0,5	0,3	0,4	0,1	0,5
"День"	0,2	0,0	0,3	0,2	0,0	0,2	0,3	0,0	0,3	0,2	0,2	0,2
"Зеркало"	0,2	0,0	0,0	0,5	0,8	0,2	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,3
"Флот України"	0,1	0,0	0,1	0,2	0,0	0,2	0,3	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0
"Колесо"	0,1	0,0	0,0	0,2	0,8	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,1
"Наш погляд"	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Інші	15,6	4,9	16,1	17,9	12,2	13,8	12,4	19,0	17,5	16,0	14,4	16,7
Не читав жодної	27,4	28,8	24,3	32,6	38,5	29,5	31,7	23,4	26,3	26,1	26,6	27,9
Не пам'ятаю	7,1	7,1	7,1	7,0	6,2	10,5	6,3	7,4	5,1	5,3	7,0	7,1

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

2.4. ДИСПРОПОРЦІЇ У ЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРАВ І ПОТРЕБ В АР КРИМ

Характер міжнаціональних відносин у Криму значною мірою залежить від того, наскільки домінуючі соціокультурні групи впевнені в можливості зберегти/відродити й передати нащадкам свою ідентичність, мову, культуру, традиції. Якщо така можливість видається сумнівною, виникає почуття відчуженості групи від українського та/або місцевого соціуму, і вона шукає виходу, в т.ч. за межами конституційного поля України.

Освітні потреби

Можливість задоволення освітніх потреб є важливим чинником, що впливає на соціальне самопочуття громадян, забезпечує збереження їх національно-етнічної самобутності. Як свідчать результати соціологічного дослідження, жителі Криму досить критично оцінюють можливість отримання освіти рідною мовою, причому росіяни і кримські татари засвідчують нижчий рівень задоволення цієї потреби, ніж українці¹⁴⁴.

Про реальну ситуацію із забезпеченням прав жителів Криму на освіту рідною мовою свідчать статистичні дані (таблиця “Кількісні показники навчання різними мовами у кримських навчальних закладах”)¹⁴⁵.

Кількісні показники навчання різними мовами у кримських навчальних закладах				
Тип навчального закладу	Загальне число учнів/студентів	Навчаються українською мовою	Навчаються російською мовою	Навчаються кримсько-татарською мовою
Загальноосвітні	177 863	12 860 (7,2%)	159 359 (89,6%)	5 644 (3,2%)
Вечірні	5 916	–	5 818 (98,3%)	98 (1,7%)
ВНЗ I-II рівнів акредитації	8 600	348 (4%)	8 252 (96%)	–
ВНЗ III-IV рівнів акредитації	58 981	6 170 (10,5%)	52 811 (89,5%)	–
Всього	251 360	19 378 (7,7%)	226 240 (90%)	5 742 (2,3%)

Проблемами, що безпосередньо впливають на реалізацію прав і потреб кримських татар у навчанні рідною мовою, є диспропорції в кількості навчальних закладів, недостатня забезпеченість підручниками та якістю підготовки педагогічних кадрів.

Так, голова Республіканського комітету у справах національностей та депортованих С.Салієв заявив у травні 2008р., що для задоволення загальноосвітніх потреб кримських татар необхідно найближчим часом побудувати 10-12 шкіл з кримськотатарською мовою навчання та провести реконструкцію 15-20 шкіл з метою їх розширення¹⁴⁶. Головна перешкода цьому – брак бюджетних ресурсів, зумовлений відсутністю політичної волі з визначення реальних пріоритетів і

спрямування ресурсів на їх досягнення. Наприклад, за час виконання Програми розселення та облаштування депортованих... на період 2006-2010рр. будівництво школи планувалося лише один раз – у 2006р. (в м.Сімферополь на 200 учнівських місць).

Однак, і в наявних кримськотатарських школах, за словами першого заступника голови Меджлісу Р.Чубарова, навчальний процес ускладнюється браком підручників із загальноосвітніх дисциплін кримськотатарською мовою, що ускладнює отримання учнями повноцінної середньої освіти¹⁴⁷. Проте, за даними Державного комітету у справах національностей та релігій, ситуація поступово змінюється на краще¹⁴⁸.

Існує проблема педагогічних кадрів для кримськотатарських шкіл. Сьогодні їх готують у Кримському інженерно-педагогічному університеті за спеціальностями “Учитель кримськотатарської мови і російської мови”, “Учитель кримськотатарської мови та української мови”, “Учитель кримськотатарської мови та англійської мови”, “Учитель початкових класів”, а також у Таврійському національному університеті ім.В.Вернадського за спеціальністю “Учитель кримськотатарської мови і літератури”¹⁴⁹.

ВИТЯГ ЗІ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Т: “Национальных крымскотатарских школ всего 15, и то эти школы построены на базе старых детских садов. Они не соответствуют санитарно-гигиеническим нормам. И они называются национальными только потому, что там углубленное изучение крымскотатарского языка, или украинского, но обучение ведется на русском...”

Не менш значимою проблемою, що стосується освіти, розвитку та поширення кримськотатарської мови, є відсутність вищих навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання. Ситуація з викладанням українською мовою в АР Крим також є незадовільною¹⁵⁰. Однак, якщо молоді кримчани, які навчалися у школі українською мовою, мають можливість продовжити освіту у вищих навчальних закладах України, то для їх кримськотатарських однолітків такої можливості немає. До того ж, очевидно, що мова, яка не використовується у вищій освіті, має вкрай обмежені можливості розвитку як мова науки, політики, адміністрації і судочинства. З огляду на це, значно послаблюється мотивація навчатися рідною мовою, яка потім зможе стати у пригоді хіба що в побутовому спілкуванні.

ВИТЯГ ЗІ СТЕНОГРАМ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ

Т: “Когда отдаешь ребенка в школу, знаешь, что нет... институт... на крымскотатарском языке – значит, он не нужен”.

Т: “Сегодня в Крыму нет такого вуза, чтобы можно было получить образование на крымскотатарском языке. Я понимаю, что эта проблема не может решиться за год-два, но должна же быть государственная политика, направленная на поэтапное решение проблемы”.

¹⁴⁴ АР Крим: люди, проблеми, перспективи... с.26.

¹⁴⁵ Третя доповідь України про виконання рамкової Рамкової конвенції...

¹⁴⁶ Комітет АРК у справах депортованих: У Криму необхідно відкрити ще не менше 10-12 кримськотатарських шкіл. – УНІАН, 28 травня 2008р.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ “Упродовж 2008р. для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням кримськотатарською мовою Міністерством освіти і науки України видано підручники з кримськотатарської мови та літератури для учнів 8 класу, перекладено кримськотатарською мовою підручники з історії України, всесвітньої історії, алгебри, геометрії, біології, фізики, хімії, фізичної географії, “українсько-кримськотатарський” і “кримськотатарсько-український” словники термінології. Створено також підручники з кримськотатарської мови та літератури для учнів 9 класу і навчальні програми для учнів 10-12 класів профільної школи”. Див.: Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради..., с.66.

¹⁴⁹ Там само, с.67

¹⁵⁰ У кримських вищих навчальних закладах лише 5% дисциплін читаються українською мовою. Див.: І.Вакарчук: Крымские вузы не уважают украинский язык. – Информационное агентство “Новый регион”, <http://new-region-2.livejournal.com/36359008>

Таким чином, можна зробити висновок, що найгірша ситуація із задоволенням потреб в освіті рідною мовою спостерігається у кримськотатарській спільноті, найкраща – у слов'янської (переважно – росіян і русифікованих українців). За таких обставин було б цілком логічним припустити, що місцева влада має докладати зусиль з усунення диспропорції в забезпеченні одного з конституційних прав громадянина.

Однак, аналіз нормативних актів вищого представницького органу автономії показує, що зусилля були зосереджені зовсім на іншому напрямі. Більшість постанов, рішень і звернень кримського Парламенту у 2004-2009рр., які тим чи іншим чином стосуються міжнаціональних проблем і присвячені мовному питанню, були спрямовані переважно на захист і розвиток російської мови, причому не лише в автономії, але й в Україні в цілому¹⁵¹.

Про стан мовного питання в автономії на початок 2004р. сказано у Програмі розвитку і функціонування української мови в АР Крим на 2004-2010рр.¹⁵²: “У державотворчому процесі українській мові відводиться провідна роль. Разом з тим, останніми роками не забезпечується її належний розвиток. Українська мова як державна ще не набула необхідного поширення в усіх її функціональних проявах на території АР Крим. Не все ще зроблено для повноцінного впровадження української мови в усі сфери суспільного життя”. Цьому визначенню зовсім не відповідає спрямованість згаданих вище постанов, прийнятих наступними роками.

До головних заходів, виконання яких пропонувалося запровадити або ініціювати цими нормативними актами, належать¹⁵³:

- призначення республіканського (місцевого) консультативного референдуму з ініціативи громадян України, що постійно проживають в АР Крим, на який передбачалося винести питання “Ви за надання російській мові статусу другої державної мови?”¹⁵⁴;

- забезпечення прав громадян на використання державної, російської та інших національних мов у всіх сферах суспільного життя в АР Крим¹⁵⁵;
- затвердження плану щорічних заходів з вільного розвитку та використання російської мови у сферах освіти і культури АР Крим на 2007-2010рр. та кошторис видатків на відповідні заходи. Органам місцевого самоврядування та РДА рекомендовано розробити та затвердити плани аналогічних заходів на відповідний термін і щорічно під час формування місцевих бюджетів передбачати асигнування на ці цілі¹⁵⁶;
- внесення пропозицій щодо змін і доповнень до ряду законів України з метою фактичного впровадження двомовності в судочинстві, нотаріаті, реєстрації актів громадянського стану, охороні здоров'я, рекламі, документації з охорони праці, топонімії тощо¹⁵⁷;
- розробка та затвердження заходів на 2008-2010рр. з розвитку та використання кримськотатарської мови в АР Крим, “передбачивши фінансування за рахунок коштів, що виділяються на соціально-культурний розвиток у Програмі облаштування і соціально-культурного розвитку депортованих громадян в АР Крим на 2006-2010рр., а також інших джерел фінансування, передбачених чинним законодавством”¹⁵⁸;
- відкладення на невизначений термін впровадження незалежного тестування державною мовою в АР Крим¹⁵⁹;
- надання дозволу телерадіоорганізаціям самостійно, залежно від програмної концепції мовлення, визначати частку ефірного часу, коли мовлення ведеться українською мовою, але не менше 51% загального обсягу добового мовлення (відповідно до Закону “Про телебачення і радіомовлення” – 75%)¹⁶⁰;
- визнання неконституційності вимоги адаптації змісту іноземних програм, що ретранслюються

¹⁵¹ Див. підрозділ 2.1 Аналітичної доповіді.

¹⁵² Постанова ВР АР Крим №856 від 17 березня 2003р.

¹⁵³ Якщо не вказано інше, наводяться документи ВР АР Крим за хронологією ухвалення.

¹⁵⁴ Постанова “Про призначення республіканського (місцевого) консультативного референдуму з ініціативи громадян України, що постійно проживають в АР Крим” №1578 від 22 лютого 2006р.

¹⁵⁵ У Постанові “Про хід виконання Постанови Верховної Ради АР Крим від 15 квітня 1998р. №1505 “Про забезпечення функціонування державної, російської та інших мов в АР Крим” №214 від 18 жовтня 2006р. констатується, що “за минулі вісім років значно зміцнилися позиції державної мови, що активно використовується в усіх сферах громадського життя”. Водночас відзначалося “ігнорування державними службовцями, особливо тими, хто працює в органах центрального підпорядкування”, Постанови 1998р., що “призводить до регулярних і нічим не виправданих порушень прав більшості населення республіки, для якого російська мова є рідною”. Ці порушення вбачалися в переході на державну мову у фармакології, нотаріаті, судочинстві, торгівлі, рекламі, на радіо та телебаченні, в діяльності правоохоронних органів, навіть в освіті. Текст Постанови справляє враження, що українська мова у Криму потіснила російську на всіх напрямках, що не відповідає дійсності.

¹⁵⁶ Постанова “Про хід виконання постанов Верховної Ради АР Крим з питань використання державної, російської та інших мов в АР Крим” №391 від 22 березня 2007р.

¹⁵⁷ Додатки до постанов №214 і №391.

¹⁵⁸ Постанова “Про внесення змін до Постанови Верховної Ради АР Крим від 22 березня 2007р. №391 “Про хід виконання постанов Верховної Ради АР Крим з питань використання державної, російської та інших мов в АР Крим” №694 від 19 грудня 2007р. План заходів на 2009-2010рр. затверджено Постановою Ради міністрів №108 від 3 березня 2009р. До речі, лише у трьох пунктах плану містилися заходи, що їх технологічно не можна виконати за визначені термін: підготовка та видання 10-томного зібрання творів класиків кримськотатарської літератури; уніфікація орфографічних та орфоепічних норм кримськотатарської мови; комплексні наукові експедиції та польові дослідження зі збору кримськотатарського фольклору та діалектологічного матеріалу, соціолінгвістичні дослідження кримськотатарської мови в АР Крим.

¹⁵⁹ Рішення “Про звернення до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України з питання про необхідність проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів АР Крим мовами навчання” №905 від 18 червня 2008р.; “Про забезпечення організованого проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти АР Крим” №1126 від 18 лютого 2009р.

¹⁶⁰ Постанова “Про проект Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про телебачення і радіомовлення” №3963 від 17 вересня 2008р.

в Україні, до вимог українського законодавства, оскільки, на думку авторів проекту, така адаптація є різновидом цензури¹⁶¹;

- затвердження Комплексного плану щорічних заходів з розвитку російської культури, використання російської мови, утримання об'єктів і закладів російської освітньої і культурно-історичної спрямованості в АР Крим на 2009-2015рр.¹⁶²;
- блокування прийняття законів “Про концепцію державної мовної політики України” і “Про державну мову і мови національних меншин України”, оскільки, на думку кримських депутатів, вони занадто розширюють сферу використання державної мови за рахунок російської та інших мов національних меншин¹⁶³;
- збільшення кількості навчальних годин на вивчення російської мови та літератури в загальноосвітніх навчальних закладах АР Крим”, а також забезпечення в усіх навчальних закладах “розміщення інформації... російською мовою”. Оскільки йдеться про всі навчальні заклади, то можна припустити, що ці пункти спрямовані на часткову русифікацію шкіл, де здійснюється навчання державною мовою або мовами національних меншин¹⁶⁴.

З кожним кроком кримської влади у відповідь на дії центральної ситуація в мовній сфері дедалі більше загострювалася. Чергового загострення вона зазнала після появи Наказу Міністерства освіти і науки (МОН) України “Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин на 2008-2011рр.” №461 від 26 травня 2008р. Програмою, зокрема, передбачалося з метою забезпечення підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання випускників загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин збільшити у старших класах кількість годин на вивчення української літератури, а також запровадити двомовне вивчення історії України та географії. У молодших класах (2-4) передбачалося збільшити кількість годин для вивчення української мови, в інших – запровадити двомовне вивчення історії України, географії, математики. Планувалося також перевести повністю на українську мову вивчення історії України з 6 класу, а географії – з 7. Надалі передбачався поетапний перехід на викладання ряду предметів (історія України, географія України, трудове навчання, захист Вітчизни тощо) українською мовою.

Реакція кримської влади на Наказ була відверто негативною. Зокрема, перший заступник Голови ВР АР Крим С.Цеков заявив, що Наказ порушує права громадян, визначені Конституцією України, і висловив думку про необхідність прийняття Парламентом автономії постанови на захист конституційного права

громадян України одержувати освіту рідною мовою. На думку голови Постійної комісії ВР АР Крим з науки та освіти А.Жиліна, Наказ МОН України нищить шкільну освіту національними мовами, і тому Міністр освіти і науки України І.Вакарчук має піти у відставку¹⁶⁵. За словами Міністра освіти АР Крим В.Лаврова, у Криму “залишене за учнями і батьками право вибору мови навчання в цілому та окремих предметів”, тобто, він фактично дав зрозуміти, що школам Криму дозволено не виконувати Наказ МОН у частині поширення викладання у школах українською мовою¹⁶⁶.

Така реакція саме цих посадових осіб виглядає цілком природною, враховуючи те, що С.Цеков є головою Російської громади Криму, А.Жилін є його заступником, а В.Лавров – членом КПУ. Наказ був підданий критиці і Асоціацією кримськотатарських працівників освіти “Мааріфчі”. В її заяві зазначалося, що передбачені заходи негативно відіб'ються на викладанні предметів рідними мовами. На думку “Мааріфчі”, наказ підриває корені кримськотатарської мови, що відроджується на історичній батьківщині. Наприкінці заяви містилася вимога “відновлення на території Криму державного статусу кримськотатарської мови і життя заходів, що гарантуватимуть розвиток освіти кримськотатарською мовою як підсистеми в єдиній системі освіти АР Крим та України”¹⁶⁷.

Практичною відповіддю Парламенту автономії на згаданий наказ МОН стали рішення, в яких зазначалася неприпустимість виконання наказів цього міністерства¹⁶⁸.

Потреби збереження/відновлення історичної пам'яті

Одним із базових елементів ідентичності будь-якої суспільної групи (від політичної нації до етнічної чи конфесійної спільноти) є історична пам'ять, що охоплює певне трактування історичних подій і процесів, пантеон героїв і видатних осіб, оцінки дій історичних персонажів, уявлення про ворогів і союзників та ін. Відповідно, забезпечення стійкості групової ідентичності потребує збереження (відновлення) та постійної актуалізації історичної пам'яті, матеріалізованої в сукупності символічно-ціннісних об'єктів – текстів, пам'яток, знакових місць, топонімів тощо.

З іншого боку, історична пам'ять належить до ціннісних структур суспільної та індивідуальної свідомості, а отже – значною мірою мотивує суспільну поведінку як групи, так і її окремих представників. Тому від забезпеченості прав суспільних груп на збереження їх історичної пам'яті залежать і відносини між ними, і цілісність соціуму загалом.

Аналіз ситуації в АР Крим з цієї точки зору свідчить про те, що в автономії, фактично, відбувається конкурентна боротьба між слов'янською і кримськотатарською спільнотами, зокрема за символічно-ціннісний простір та історичну вкоріненість на території півострова.

¹⁶¹ Постанова “Про Конституційне подання про відповідність Конституції України (конституційності) частин першої і другої ст.42 Закону України від 21 грудня 1993р. №3759 “Про телебачення і радіомовлення” №1042 від 19 листопада 2008р.

¹⁶² Затверджено Постановою №1138 від 18 лютого 2009р.

¹⁶³ Рішення №1207 від 22 квітня 2009р.

¹⁶⁴ Постанова “Про заходи з підтримки російської мови у сфері освіти в АР Крим” №1248 від 20 травня 2009р.

¹⁶⁵ Крымские политики и педагоги возмущены приказами Ивана Вакарчука. – Пресс-служба Русской общины Крыма, 8 августа 2008г., <http://www.ruscrymea.ru/news.php?point=123>

¹⁶⁶ Волкова А. Минобразования Крыма разрешил учителям не выполнять киевский приказ об украинизации школ. – Информационное агентство “Крым-Новости”, 27 августа 2008г., <http://from.crimea.ua/obshhestvo/minobraz-kryma-razreshil-uchitelyam-ne-vypolnyat-kiievskij-prikaz-ob-ukrainizacii-shkol>

¹⁶⁷ Халилова Л. Нашумевший приказ Министерства образования нарушает права учащихся. – Веб-сайт крымской молодежи, http://www.crimmean.org/crimea/crim_news.asp?NewsID=7921

¹⁶⁸ Рішення “Про використання мов при організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах АР Крим” №962 від 17 вересня 2008р.

Тому винятково важливого значення набули у Криму питання повернення, відновлення і спорудження будівель релігійного призначення та меморіальних споруд, встановлення релігійних символів і пам'ятників видатним діячам минулого, повернення історичних назв населеним пунктам тощо. І те, що одна спільнота розглядає як відновлення історичної справедливості або реалізацію прав на задоволення релігійних потреб, інша іноді вважає актом агресії, приниженням своїх національних та/або релігійних почуттів. Одним із виразних прикладів суперечностей в оцінках історичних подій і постатей є полеміка навколо особи Парфенія Кизилташського (врізка *“Актуалізація історичних подій і постатей у Криму”*).

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ І ПОСТАТЕЙ У КРИМУ

Парфеній Кизилташський – ігумен Кизилташського монастиря у Східному Криму, був убитий в 1866р., за тогочасною офіційною версією, місцевими жителями – кримськими татарами, яким він перешкоджав незаконно вирубувати навколишній ліс і випасати худобу на монастирських пасовищах.

Натомість, представники кримськотатарської спільноти вважають, що кримські татари, яких звинуватили у вбивстві ігумена та засудили до страти, були безневинними жертвами наклепу з боку поліцейських інформаторів, а судовий процес над ними мав політичний характер. У 1998р. в с.Дачне (Таракташ) Судакського району ім звели пам'ятник коштом кримськотатарської громади. З іншого боку, у 2000р. Архієрейський собор Російської православної церкви (РПЦ) канонізував Парфенія Кизилташського як “преподобномученика”. У 2008р. в кількох номерах газети *“Голос Крима”* була опублікована стаття І.Абдуллаєва *“Таракташська трагедія”*. В ній постать ігумена Парфенія оцінювалася негативно й розглядалася в більш широкому контексті діяльності РПЦ, яка “в середині XIX століття за активного сприяння колоніальної адміністрації Криму розпочала черговий етап політики захоплення та освоєння давніх кримських християнських святинь, заявивши тим самим свої претензії на більш ніж тисячолітню духовну, історико-культурну спадщину корінних народів півострова – виселених у 1778р. татів та урумів (християн), кримських татар (мусульман), караїмів”¹⁶⁹.

У відповідь на цю публікацію прес-служба Симферопольської і Кримської єпархії УПЦ зробила заяву, в якій назвала твердження І.Абдуллаєва такими, що “завдають моральних страждань усім віруючим християнам України та ображають їх релігійні почуття”¹⁷⁰. На цей час немає підстав вважати полеміку завершеною.

Подібне нерозуміння спільнотами потреб та інтересів одна одної спричинене не лише історично сформованими стереотипами, але й обставинами нинішнього часу – зокрема, фактичною нерівністю можливостей спільнот задовольняти свої потреби у збереженні історичної пам'яті як невід'ємного атрибуту власної ідентичності.

Крім того, існують підстави стверджувати, що влада відкрито підтримує претензії на символічно-ціннісний простір Криму однієї із спільнот – слов'янської. Найбільш виразно це проявляється у підтримці Православ'я, представленого УПЦ, на противагу відновленню мусульманських святинь у Криму.

Знаковою у цьому сенсі є ситуація навколо будівництва меморіальної Соборної мечеті (Джума Джами) в Симферополі. У 2004р. мусульманська громада міста звернулася до міської ради з проханням про відведення під будівництво мечеті частини парку “Воронцовка” (сквер Перемоги), куди звозили у травні 1944р. кримських татар, щоб згодом депортувати їх за межі Криму. Міська рада, яка раніше передала громаді УПЦ цей сквер для відновлення Кафедрального собору святого князя Олександра Невського, відмовила мусульманській громаді під тим приводом, що в зелених зонах міста будівництво заборонене. Ділянка для спорудження мечеті була відведена на околиці міста, проте, у 2007р. міська рада скасувала власне рішення про її відведення, а той факт, що ділянка вже була огорожена парканом і на ній знаходилися будівельні матеріали кваліфікувала як акт самозахоплення¹⁷¹.

У цьому контексті показовою можна вважати і заяву голови республіканського комітету КПУ Л.Грача, зроблену в Симферополі під час урочистих зборів з нагоди святкування Дня Перемоги у 2005р.: “Ті, хто піднімуть руки проти наших святинь, у т.ч. і Православ'я, повинні знати: нас більше, ніж багато, тому нас ніколи й нікому не подолати”¹⁷².

За сприяння влади відбувається відновлення та будівництво пам'ятників, що уособлюють минуле Криму у складі Російської імперії. Так, у червні 2008р. в Севастополі відбулося відкриття пам'ятника імператриці Катерині II; у квітні 2009р. – заходи з відновлення пам'ятника Катерині II у Симферополі. З цього приводу перший заступник Голови ВР АР Крим, голова Російської громади Криму С.Цеков вніс до кримського Парламенту проекти постанов про відновлення цього пам'ятника та щорічне проведення 19 квітня в АР Крим урочистих заходів, присвячених маніфесту Катерини II *“Про прийняття півострова Крим, острова Тамана і всієї Кубанської сторони під Російську державу”*¹⁷³.

Зазначені обставини, поряд з іншими, зумовлюють радикалізацію настроїв і позицій обох домінуючих спільнот і призводить до конфліктів між їх представниками, часом – до силових зіткнень. До найбільш резонансних конфліктів можна віднести події:

- у Бахчисарайі у 2001р. і 2004р. – з приводу спірної території, на яку претендують Свято-Успенський монастир і мусульмани з метою відновлення на ній старовинного навчального духовного закладу – Зинджирли медресе; у 2006р. – з приводу території місцевого ринку і звільнення від ринкових споруд території мусульманського цвинтаря “Азізлер”¹⁷⁴;
- у Феодосії у 2006р. – з приводу встановлення пам'ятника апостолу Андрію Первозванному – між кримськими татарами, з одного боку, та козаками і представниками проросійських організацій – з іншого.

¹⁶⁹ Абдуллаєв І. Таракташская трагедия. – Голос Крима. 12 сентября 2008г., <http://www.goloskrima.com/?p=884>

¹⁷⁰ Заявление пресс-службы Симферопольской и Крымской епархии УПЦ. 10 октября 2008г. – Веб-сайт Симферопольской и Крымской епархии, <http://www.crima.orthodoxy.ru/Chronica/2008-10-10-Zayavleniye>

¹⁷¹ Див.: Посол США посетил будущую Соборную мечеть Джума Джами. – Информационный веб-сайт “Майдан”, <http://maidan.org.ua/static/newskrym/1232642378>

¹⁷² Бобров А. Крестоповал в Крыму. – Информационный веб-сайт “Русский Дом”, <http://www.russdom.ru/2005/200508i/20050832>

¹⁷³ В Крыму, в Симферополе памятник российской императрице Екатерине Великой возведут за счет бюджета. – Информационный веб-сайт “Крымский аналитик”, <http://www.agatov.com/content/view/full/1353/63>

¹⁷⁴ У сутичках в Бахчисарайі 8 липня і 12 серпня 2006р. брали участь з кожного боку по 300 осіб. Див.: Бахчисарайські події є наслідком перекосів і помилок у міжнародних відносинах – Куницін. – УНІАН, 17 серпня, 2006. Водночас завдяки втручання у конфлікт представників політичних сил, зокрема голови Кримської республіканської організації партії “Русский блок”, депутата ВР АР Крим О.Родивілова і представників Російської громади Бахчисарая, йому було надано національного забарвлення і в такому ракурсі показано на деяких українських і російських телевізійних каналах. Див.: “Регіоналі” – представники керівництва Криму – дискредитували Януковича більше, ніж його опоненти. – УНІАН, 13 серпня 2006р.

Окремою проблемою є використання різних топонімів слов'янською і кримськотатарською спільнотами. Адже за кожним топонімом стоїть та чи інша інтерпретація історії відповідного місця (населеного пункту). Вже назва “Таврида” (Таврійська губернія), присвоєна Криму після його приєднання до Російської імперії, апелювала, проминаючи кримськотатарську, до грецької культурно-історичної спадщини Криму, на яку царська Росія претендувала як спадкоємиця Візантійської імперії.

Сьогодні слов'янська спільнота використовує назви, що з'явилися у Криму після депортації кримських татар (традиційне використання, навіть за радянських часів, такої кримськотатарської назви, як “Коктебель”, замість офіційного “Планерського”, було винятком, як і деякі залишені у Криму кримськотатарські або грецькі тюркізовані топоніми).

Натомість, кримські татари, як у публікаціях у ЗМІ, так і в офіційних документах своїх громадсько-політичних організацій, видають перевагу старим, переважно кримськотатарським топонімам, і не лише тоді, коли йдеться про відносно великі міста, такі, як Акмесджит (Сімферополь), Кефе (Феодосія), Кезлев (Євпаторія), Карасубазар (Белогорськ), але й тоді, коли згадується про колишні кримськотатарські, заселені після війни росіянами та українцями, села і селища. Таким чином у свідомості кримських татар закріплюється переконання в тому, що Крим – це історично їх земля і такою колись має стати в дійсності.

Вимога відновити у Криму кримськотатарську топоніміку востаннє пролунала на траурному мітингу з нагоди 65 річниці депортації у Сімферополі, а голова Меджлису М.Джемілев закликав кримських татар зібрати кошти і встановити на в'їздах до кожного населеного пункту Криму вказівники з історичними назвами. При цьому він “попередив антитатарськи налаштовану частину населення Криму про небажаність протидії зусиллям кримських татар зі встановлення дорожніх знаків з історичними топонімами”, натякнувши, що в такому разі можуть бути знищені російськомовні вказівники.

Його перший заступник Р.Чубаров повідомив, що масове відновлення історичної топоніміки може початися вже за місяць-два в усіх місцях приживання кримських татар. При цьому він наголосив, що ця акція є наслідком бездіяльності влади, і вона не супроводжуватиметься ліквідацією російських топонімів: “Ми почнемо відновлювати свої історичні назви. Якщо влада цього не хоче, ми будемо це робити. Ми не будемо зносити нічиє, в т.ч. й назви, однак там поряд стоятимуть ті вікові назви, які були характерні для Криму, і які відбивають кримськотатарську культуру, традиції та релігію”¹⁷⁵.

Хоча домінуючі соціокультурні групи Криму на даний момент визнають російську мову як мову міжнародного спілкування в автономії, щодо інших аспектів мовного питання у них немає консенсусу.

У сфері освіти АР Крим абсолютно домінує російська мова. Державна мова практично маргіналізована, чому сприяє фактична відсутність соціальної підтримки розвитку україномовної освіти. Розвиток освіти кримськотатарською мовою, попри наявність соціальної підтримки і запити, відбувається надто повільно і непропорційно.

Ставлення кримської влади до державної і двох найбільш поширених у республіці мов можна охарактеризувати таким чином:

державній мові – вимушена, часто формальна, підтримка і сприяння; кримськотатарській – формальне та обмежене сприяння, скоріше данина політкоректності, ніж бажання вирішити насправді складну проблему збереження і розвитку кримськотатарської мови, яка не має ні єдиного літературного стандарту, ні єдиного алфавіту; російській – повне сприяння та захист від поширення насамперед української мови.

Рішення, що фактично забороняють на території автономії дію рішень центральних органів влади, також можна розглядати в контексті формування окремої кримської ідентичності, заснованої на протиставленні Криму Україні в політичному та культурному відношенні.

Найбільш гостро суперечності між кримськотатарською і слов'янською соціокультурними групами виявляються в символічно-ціннісному просторі, і саме там конкуренція між ними може мати найбільш серйозні наслідки.

2.5. ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНІЧНОЇ І РЕЛІГІЙНОЇ НЕТОЛЕРАНТНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ АР КРИМ

З 589 зареєстрованих і 205 легалізованих шляхом повідомлення кримських громадських організацій, місцевих осередків загальноукраїнських і міжнародних громадських організацій понад 100 створені за національною ознакою. Предметом розгляду є громадські об'єднання представників тих народів, які претендують на домінування або активну участь у суспільно-політичному житті та управлінні справами в автономії. Зіткнення саме їх інтересів має найбільш масштабний характер і впливає не лише на нинішню ситуацію, але й на майбутнє Криму¹⁷⁶.

У суспільно-політичному просторі АР Крим слабо представлені українські громадські організації. Вони не являють собою сили, здатної відчутно впливати на суспільно-політичну ситуацію у Криму¹⁷⁷. Як більш-менш активні можна вирізнити лише Кримську крайову організацію Народного Руху України і Кримську республіканську організацію Всеукраїнського об'єднання “Свобода”. Таким чином, увага зосереджується на проросійських (слов'янських) і кримськотатарських об'єднаннях громадян, які, згідно з даними соціологічних досліджень та моніторингу суспільно-політичної активності, мають найбільший вплив в АР Крим (Додаток 3 “Організації АР Крим, що найбільшою мірою впливають на міжнародні та міжконфесійні відносини”, с.66).

¹⁷⁵ Крымские татары устанавливают на полуострове указатели с крымско-татарскими названиями городов. – Медиа-группа “Завтра”, <http://www.zavtra.com.ua/news/1/121735>

¹⁷⁶ Меншою мірою враховуються організації представників народів колишнього СРСР, які проживають у Криму (азербайджанців, грузинів, литовців, естонців та ін.) і корінних народів Криму (караїмів і кримчаків). Ці організації є нечисельними, їх інтереси не пов'язані з політикою, і вони, практично, не впливають на міжнародні відносини. Суспільний вплив організацій представників колишніх депортованих національних груп (болгар, вірменів, греків, німців) також не поширюється за межі відповідних національних громад і не має політичного характеру.

¹⁷⁷ Такий висновок збігається з оцінкою Республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян АР Крим, згідно з якою представники української громадськості “... недостатньо беруть участь у процесі міжнародного діалогу”, внаслідок чого “... другий за чисельністю етнос фактично не впливає на розвиток міжнародних відносин у Криму”. Див.: Інформація про стан міжнародних відносин в АР Крим. – Інтернет-портал “АР Крим”, <http://comnational.crimea-portal.gov.ua>

Проросійські організації

У групі проросійських організацій найбільшою активністю відзначаються Російська громада Криму (РГК), Народний фронт “Севастополь-Крим-Росія”, Національний фронт “Севастополь-Крим-Росія”, кримські регіональні організації Прогресивної соціалістичної партії України (КРО ПСПУ) і партії “Руський блок”¹⁷⁸, Кримське відділення Євразійського союзу молоді (ЕСМ), організація “Прорив”.

Об’єктом їх впливу є слов’янська спільнота, метою – формування у суспільній свідомості цієї етносоціальної групи комплексу ідей: про історично обґрунтовану та законну належність Криму Росії і випадковість та тимчасовість його належності Україні; про Крим як невід’ємну частину російського соціокультурного та геополітичного простору; про неприпустимість поширення у Криму української мови та культури. Згідно з цими ідеями, слов’янська спільнота Криму, відчуваючи свою належність до згаданого простору та надаючи ціннісного характеру зв’язкам з Росією, має усвідомлювати себе як єдиних повноправних і законних господарів кримської землі. Тому будь-які претензії України на збільшення у Криму своєї мовної та культурної присутності, а також вимоги кримських татар з відновлення їх прав сприймаються слов’янською спільнотою автономії як нелегітимні зазіхання на її права, традиції, спосіб життя та викликають різко негативну реакцію.

Поширення зазначених ідей реалізується через різноманітні форми діяльності громадських організацій та їх активістів: семінари, круглі столи, прес-конференції; розповсюдження агітаційно-пропагандистських видань; участь у роботі представницьких органів влади, насамперед ВР АР Крим, і в органах виконавчої влади; співпраця з російськими громадсько-політичними організаціями і владними структурами; масові акції (митинги, демонстрації, пікети), спрямовані на безпосередню агітацію і пропаганду зазначених вище ідей серед жителів кримських міст, насамперед Сімферополя; протидія рішенням української влади, що суперечать цим ідеям, тиск на органи місцевої влади, зокрема, ВР АР Крим, якщо вони, на думку керівництва та активу згаданих організацій, виявляють непослідовність, нерішучість у реалізації цих ідей або протидіють їх реалізації.

Народний фронт “Севастополь-Крим-Росія” (НрФ) 31 січня 2007р. разом з ЕСМ провів мітинг біля ВР АР Крим, на якому від кримських депутатів вимагалось прийняти декларацію про возз’єднання Криму з Росією, прибрати “окупаційну”, тобто українську державну символіку з будівель кримського Парламенту та зобов’язати місцеві органи влади та підвідомчі їм установи вивісити державну символіку РФ.

У лютому 2007р. Народний фронт разом з кримським відділенням ЕСМ оголосив безстрокову правозахисну акцію “Україна без Криму”, метою якої було “припинення анексії півострова Україною і повернення Криму та Севастополя під юрисдикцію РФ правовим шляхом”¹⁷⁹. Зміст акції полягав у масовому

поданні жителями Криму адміністративних позовів до судів з вимогою зобов’язати Верховну Раду України змінити Конституцію України, вилучивши з неї Розділ 10 “Автономна Республіка Крим” і згадування в тексті про АР Крим і Севастополь. У разі відмови передбачалися звернення до омбудсмена, міжнародних організацій, членом яких є Україна, та міжнародних судів.

На початку акції згадувалися постанови Державної Думи РФ “Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954р.” від 21 травня 1992р. і “Про статус м.Севастополя” від 9 липня 1993р. Ці документи підносилися організаторами акції як юридичний аргумент заявлених вимог.

21 січня 2008р. активісти Народного фронту дали прес-конференцію “Про нереалізовані результати референдуму 20 січня 1991р.”, під час якої ними було запропоноване приєднання Криму до Росії як засіб не опинитися колись разом з Україною в НАТО. За фактом цієї прес-конференції СБУ було порушено кримінальну справу проти координатора Народного фронту В.Под’ячого та голови Російської громади Євпаторії С.Клюєва за ст.110 Кримінального кодексу України – “посягання на територіальну цілісність України”. Керівник СБУ В.Наливайченко заявив, що слідство проситиме суд призначити обвинуваченим покарання у вигляді позбавлення волі строком до п’яти років¹⁸⁰.

Однак, судове переслідування не завадило В.Под’ячому продовжити розпочату ним акцію, яка полягала в поданні судових позовів до ВР АР Крим та її голови А.Гриценка за відмову скасувати Конституцію АР Крим 1998р. “як таку, що суперечить результатам загальнокримського референдуму 20 січня 1991р.”, та розглянути питання “про прийняття Декларації про возз’єднання Криму з Росією і питання про прийняття звернення до президентів Росії та України, до урядів РФ і України, до Держдуми і Верховної Ради з вимогою негайного початку переговорів про повернення Криму під юрисдикцію РФ”¹⁸¹.

Крім задекларованої мети, ця акція, очевидно, була покликана довести, що активісти Народного фронту домагаються своїх цілей у рамках правового поля України, а тому їх судове переслідування не має підстав.

Національний фронт (НцФ) “Севастополь-Крим-Росія” у 2007р., з метою організації бойкоту позачергових виборів до Верховної Ради України, провів акцію “Російський бойкот дострокових виборів”. Вона мотивувалася тим, що жодна з парламентських партій України не захищає інтереси і права росіян, і наступні вибори ситуацію не змінять, тому брати в них участь – безглуздо. На прес-конференції 3 жовтня 2007р. лідер НцФ С.Шувайніков заявив, що задоволений результатами акції, оскільки, за його словами, близько 10% кримчан бойкотували вибори, і за рахунок низької явки не добрала голосів у Криму Партія регіонів. Він попередив, що НцФ має намір бойкотувати всі наступні вибори доти, доки в Україні не з’явиться справжня “російська партія”, оскільки “сьогодні жодна з політичних партій не хоче визнати правового

¹⁷⁸ Саме такою є українська самоназва партії. Докладно див.: Веб-сайт Русского движения Украины и партии Русский блок – http://www.rblok.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=26

¹⁷⁹ Объявляем бессрочную акцию “Украина без Крыма”. – Веб-сайт “Российское народное вече Севастополя”, <http://sevrus.narod.ru>

¹⁸⁰ Борьба с полураспадом. В Киеве готовятся судить русских патриотов Крыма. – Лента.Ру, 22 января 2009г., <http://www.lenta.ru/articles/2009/01/22/skr>

¹⁸¹ “Севастополь-Крым-Россия”: Суд по отмене Конституции АР Крим состоялся в Севастополе. – Новый Регион, <http://www.nr2.ru/ua/225923>

статусу російських людей..., всі намагаються російських людей насильно асимілювати в конституційне поняття “український народ”¹⁸². Наприкінці 2007р. С.Шувайніков заявив про намір створити Російську партію України¹⁸³.

Активісти КРО ПСПУ в липні 2008р. брали активну участь в акціях, спрямованих проти проведення у Криму спільних військових навчань Україна-НАТО. 23 жовтня 2008р. вони разом з активістами РГК, партії “Руський блок” та іншими організаціями провели в Сімферополі мітинг проти рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення заборонити з 1 листопада того ж року трансляцію російських телеканалів у мережах кабельного телебачення, які не адаптували свої програми до вимог українського законодавства.

У травні 2009р. лідер ПСПУ Н.Вітренко заявила про можливість ініціювання референдуму про вихід Криму зі складу України і приєднання його до Росії в разі, якщо Верховна Рада України прийме рішення про припинення повноважень Севастопольської міської ради у відповідь на її рішення від 19 травня 2009р., що зобов’язувало школи міста вести викладання російською мовою.

Кримське відділення ЄСМ брало участь в антинатовських акціях у Миколаєві та Феодосії у 2006р., в березні 2007р. провело мітинг у Севастополі з вимогою виведення з Криму українського флоту.

Керівництво “Прориву” звернулося у 2006р. до Президента РФ В.Путіна з вимогою денонсувати “Великий договір” між Росією та Україною, підписаний в 1997р. Згодом господарський суд Севастополя виніс постанову про заборону діяльності “Прориву”. Однак, попри цю заборону, “Прорив” продовжує діяти у Криму, хоча й менш активно.

Загалом, діяльність проросійських молодіжних організацій характеризується значно більшим екстремізмом і ступенем керованості з боку певних громадсько-політичних сил РФ. Відповідно, значно прискіпливішою є увага до них українських правоохоронних органів.

Однак, ефективність діяльності проросійських організацій Криму зменшується їх взаємною конкуренцією і дискредитацією. Так, РГК неодноразово піддавалася критиці з боку НрФ “Севастополь-Крим-Росія”, та й сама ця організація створювалася як альтернатива РГК, яка, за словами одного з лідерів НрФ С.Компанійця, “не зацікавлена у возз’єднанні Криму і Севастополя з Росією, оскільки усвідомлює свою непотрібність у випадку реалізації цього возз’єднання”.

Ще у 2002р. лідер НцФ С.Шувайніков зробив низку заяв, спрямованих на дискредитацію голови РГК С.Цекова, звинувативши його в корупції, зокрема, в безконтрольному використанні коштів, виділених Урядом Москви на гуманітарні цілі російським

організаціям Криму, а РГК в цілому – у відмові від захисту інтересів російських жителів Криму. Народний фронт, з яким Національний фронт має багато спільного в ідеології та політичних цілях, був охарактеризований як ні на що не здатна організація, в якій “немає ніякого позитиву”.

НцФ “Севастополь-Крим-Росія” фактично протиставив себе іншим проросійським об’єднанням та організаціям Криму. За словами С.Шувайнікова: “Сьогодні немає політичної сили, яка б проводила російську політику у Криму, тому **російським людям потрібен свій представницький орган – аналог кримськотатарського Курултаю і його виконавчого органу Меджлису.** Це не громадська організація, не політична партія, а структура, що буде враховувати досвід Меджлису та Курултаю в частині захисту прав свого народу”¹⁸⁴.

У відповідь, опоненти назвали НцФ клоном Народного фронту, а один з лідерів останнього, голова Російської громади Керчі О.Ткаченко заявив, що “Національний фронт створено спецслужбами України в якості політехнологічної противаги справді Народному фронту “Севастополь-Крим-Росія”.

У зв’язку зі згаданим вище бойкотом позачергових виборів 2007р. лідер Народного фронту В.Под’ячий так охарактеризував діяльність НцФ: “Спільний проєкт Секретаріату Президента і СБУ під назвою “російський бойкот виборам українських панів-олігархів” призвів до того, що Україна одною ногою перебуває в НАТО!”¹⁸⁵.

Згадана вище заява Н.Вітренко про можливість проведення референдуму з питання виходу Криму зі складу України була піддана критиці одним з лідерів Народного фронту як така, що опосередковано визнає перебування Криму у правовому полі України.

Однією з причин конфліктів між проросійськими організаціями Криму, їх неспроможності об’єднатись експерти вважають конкуренцію за фінансові надходження з Росії, а провину за безрезультатність усіх об’єднавчих спроб покладають насамперед на “кремлівських політиків, які вперто не бажують розуміти, що тіньове фінансування давно перетворило патріотизм на бізнес на національних почуттях”¹⁸⁶.

Однак, попри суттєві розбіжності та конфронтацію, російські громадсько-політичні організації Криму та їх лідери можуть за певних умов проявляти солідарність. Так, активісти Народного фронту В.Под’ячий і С.Клюєв, коли проти них було порушено кримінальну справу, знайшли захисника в особі заступника Голови ВР АР Крим і голови РГК С.Цекова, хоча і Верховна Рада, і РГК, і Партія регіонів, членом якої є С.Цеков, піддавалися жорсткій критиці з боку Народного фронту. Проте, С.Цеков звернувся до омбудсмена Н.Карпачової з фактичним виправданням С.Клюєва та В.Под’ячого і проханням взяти їх справу під особистий контроль¹⁸⁷.

¹⁸² В низкой явке виноват фронт “Севастополь-Крым-Россия”. – Крымская онлайн служба новостей, <http://news.allcrimea.net/comments/1191419719>

¹⁸³ Лидер Национального фронта “Севастополь-Крым-Россия” хочет за год создать Русскую партию Украины. – Крымское новостное агентство, <http://www.start.crimea.ua>

¹⁸⁴ Тищенко Ю., Халілов Р., Капустін М. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – Київ, 2008, с.70.

¹⁸⁵ Там само, с.64-70.

¹⁸⁶ Сергеев. Г. Из русистов сделают... политиков. – Первая крымская, 5 июня 2009г.

¹⁸⁷ С.Цеков просит Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека Н.Карпачёву взять уголовное дело крымчан, обвиняемых в сепаратизме, под личный контроль. – Портал русского народа Крыма, <http://www.ruscrimea.ru/news.php?point=359>

Невдовзі коло проросійських організацій може поповнитися ще однією – загальноукраїнською правозахисною організацією “Російськомовна Україна” (назва робоча). Ідея її створення була озвучена під час Третього Фестивалю “Велике російське слово”, який нещодавно відбувся у Криму в Лівадійському палаці. Діяльність нової організації, за словами голови оргкомітету фестивалю С.Цекова, “буде спрямована на захист прав російських і російськокультурних громадян України”¹⁸⁸. Щодо походження згаданої ідеї С.Цеков зазначив, що “ініціатива в даному разі не кримська”¹⁸⁹.

Козацькі об’єднання становлять окрему категорію слов’янських організацій. Серед них найбільшу активність останніми роками виявили Кримський козацький союз, Об’єднання козаків АР Крим “Кримська паланка”, Союз козаків Феодосійського регіону, козацька громада “Соболь”.

Цілі **козацьких об’єднань** дещо відрізняються від цілей згаданих вище проросійських організацій. Якщо цілі перших мають відверто політичний характер і спрямовані на інтеграцію Криму – якщо не безпосередньо в російський державний простір, то принаймні у сферу російського геополітичного впливу, то цілями козаків є: підтримка в суспільній свідомості уявлення про Крим як невід’ємну частину російського духовно-релігійного та культурного простору; захист слов’янського населення від “зазіхань іновірців” (насамперед мусульман (кримських татар)) на його святині та землю; сприяння поширенню у Криму релігійних і меморіальних символів, пов’язаних з ідеєю єдності Криму та Росії.

Головними механізмами реалізації цих цілей є: освітньо-виховна та просвітницька діяльність; проведення публічних заходів, у т.ч. зі статусом міжнародних; участь у масових акціях інших проросійських організацій; акції прямої протидії кримським татарам; виконання охоронних функцій під час політичних і релігійних акцій; співпраця з російськими козацькими організаціями, насамперед із Союзом козацьких військ Росії та Зарубіжжя.

Акції козаків, спрямовані на захист меморіальних об’єктів чи протидію їх створенню – захист пам’ятників Андрію Первозванному у Феодосії (2006р.) та Катерині II у Севастополі (2008р.), недопущення встановлення меморіальної таблички на Графській пристані в Севастополі (2008р.) на честь 60-річчя підняття Чорноморським флотом українських прапорів, ескортування хресних ходів по святинях Східного Криму (з 2005р.) і т.п. дії цілком вписуються у схему “символічних війн”, спрямованих на перетворення території проживання певної етнічної групи на символічно-ціннісний простір і, водночас, недопущення формування чи відновлення символічно-ціннісних просторів інших національних груп, які проживають на цій самій території¹⁹⁰. Самі козаки також покликані грати для слов’янського населення Криму символічну роль християнських воїнів, захисників Руської землі і православної віри.

Очевидно, що і “православна церква”, яка нібито потребує захисту від мусульманських (кримськотатарських) екстремістів, є в цьому випадку не стільки реальним релігійним інститутом, скільки національним символом, необхідним для закріплення російської ідентичності Криму, гарантування його нерозривного зв’язку з російським соціокультурним простором. Образ кримськотатарських “екстремістів” відіграє в цьому контексті також символічну роль, втілюючи в собі все негативне, що традиційно пов’язує російська ментальність з мусульманським світом. Так, у згаданому вище повідомленні прес-служби Союзу вірних козаків про пам’ятник апостолу Андрію Первозванному у Феодосії сказано: “Це той самий пам’ятник, з якого почалося минулорічне протистояння козаків з басурманами”¹⁹¹. Тобто, жителі Феодосії кримськотатарської національності, які на початку червня 2006р. пікетували з релігійних мотивів будівництво згаданого пам’ятника, перетворюються на “басурманів” – представників історично ворожого християнству світу Ісламу.

Кримські козацькі організації мають й інші функції, тісно пов’язані із зазначеними вище. Вони виступають у Криму та Україні загалом форпостом провладної частини російського козацтва, об’єднаної в Союз козацьких військ Росії і Зарубіжжя (СКВРІЗ), і важливою з’єднувальною ланкою кримчан з російським соціокультурним і політичним простором. Діяльність цих організацій саме в тій частині, що має вплив на міжнаціональні та міжконфесійні відносини в автономії, значною мірою визначається їх відносинами з СКВРІЗ, очолюваної отаманом Всевеликого війська Донського, Верховним отаманом СКВРІЗ, депутатом Державної Думи РФ і координатором партії “Единая Россия” із зв’язків з козацтвом В.Водолацьким.

Про характер відносин козаків Криму та Росії свідчать такі пункти наказу В.Водолацького про охорону пам’ятника Катерині II в Севастополі в липні 2008р.: “1. Всім структурним підрозділам СКВРІЗ сформувати та відрядити миротворчі козацькі команди до Севастополя для охорони пам’ятника Катерині Великій. 2. Координацію дій команд покласти на отамана об’єднання козаків АР Крим “Кримська паланка” військового старшину Юрченка С.Н.”¹⁹².

Ці відносини мають не ситуативний, а постійний характер і виявляються в заходах, які регулярно проводяться у Криму, зокрема: II Міжнародний форум козацької культури (31 травня - 3 червня 2007р.), що супроводжувався закладкою в Сімферополі пам’ятного каменя на місці майбутнього пам’ятника Катерині II та покладанням квітів у Феодосії до пам’ятника апостолу Андрію Первозванному; I Міжнародний козацький форум (12-14 червня 2008р.) з нагоди святкування Дня Росії (12 червня) і 225-річчя Севастополя; черговий Міжнародний форум козацької культури має відбутися у червні 2009р. в Полтаві з нагоди 300-річчя Полтавської битви. На цьому форумі В.Водолацький, якому з 2008р. в’їзд до України заборонений, не буде присутній, однак він чітко окреслив його завдання – віддати

¹⁸⁸ Обуховская Л. С нами Бог и русский язык. – Крымская правда, 11 июня, 2009г.

¹⁸⁹ Сергеев. Г. Из русистов сделают... политиков. – Первая крымская, 5-11 июня 2009г.

¹⁹⁰ Докладно див.: Зачем повторяют Крымские войны. – ОБКОМ, 29 мая 2007г., <http://www.obkom.net.ua>; Севастопольское противостояние. Донское казачество объявило поход на Севастополь. – Интерфакс, http://www.interfax-russia.ru/r/B/eventday/438.html?menu=5&id_issue=1208; Из Топлы в Феодосию. – Веб-сайт “Русская линия”, 8 декабря 2008г., <http://www.rusk.ru/st.php?idar=113565>; Богомолов О., Данилов С., Семиволод І. Іслам і політика ідентичностей у Криму: від символічних воєн до визнання культурного розмаїття. – Аналітична доповідь, Київ, 2009.

¹⁹¹ Міжнародний форум казачьей культуры в Крыму. – Всероссийский монархический центр, 6 июня 2007г., http://www.monarchruss.org/index.php?option=com_content&task=view&id=664&Itemid=30

¹⁹² Пам’ятник Императрице Екатерине Великой в Севастополе взят под охрану казаками. – Новости Севастополя, 8 июля 2008г., <http://sevastopol.su/news.php?id=5349>

данину поваги російсько-українській історії і “щоб історію ніхто не зміг перефарбовувати в ті кольори, які комусь подобаються, комусь – ні”¹⁹³.

Про спрямованість російського впливу свідчить “Спільне звернення отаманів військових козацьких товариств Росії та України до Президента, Верховної Ради, козацтва та народу України” від 25 квітня 2009р., підписане, зокрема В.Водолацьким і кримськими козацькими лідерами В.Черкашиним та С.Юрченком: “Ми не можемо спокійно дивитися на те, як переписується і спотворюється наша спільна історія, як в Україні вшановують людей і події, що залишили чорний слід не лише в російській та українській, але й у світовій історії... Ми не можемо залишатися байдужими, коли офіційна влада України підтримує сили, спрямовані проти Росії, а, в остаточному підсумку, і проти українського народу”¹⁹⁴.

Про те, якого значення надають козацькому руху у Криму проросійські сили, свідчать слова голови республіканського комітету КПУ і Всеукраїнського об’єднання “Спадкоємці Богдана Хмельницького” Л.Грача: “Сьогодні Чорноморський флот і козаки – ось єдиний чинник, що утримує кримських татар від переходу до масштабних радикальних акцій і здійснення у Криму Косовського сценарію. Оскільки МВС і СБУ реально не припиняють дії кримськотатарських екстремістів, поки що саме козаки є єдиною силою, яка не дозволяє радикалам захоплювати землю і спилювати хрести на православних цвинтарях”¹⁹⁵. До цього можна додати й таку фразу з повідомлення прес-служби Союзу вірних козаків і Київського монархічного центру – організації, що співпрацює як з кримськими, так і з російськими козацькими об’єднаннями: “Вони [козаки] користуються авторитетом і любов’ю у слов’янського православного населення Криму. Не раз і не два – регулярно козаки захищають Православну Церкву та народ від мусульманських екстремістів, від спроб перетворити Крим на друге Косово”¹⁹⁶.

Кримськотатарські громадсько-політичні організації¹⁹⁷

Найбільш активними і впливовими кримськотатарськими громадсько-політичними організаціями є Меджліс кримськотатарського народу, Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР), партія “Адалет”, ГО “Авдет”, Національний рух кримських татар (НРКТ), партія “Міллї Фірка”. Вони мають спільні цілі: повернення та матеріальне облаштування кримських татар на історичній Батьківщині; соціально-економічний, національний, духовний і культурний розвиток кримськотатарського народу; відновлення його політичних прав. Окремі організації (“Адалет”, “Авдет”) роблять особливий наголос на відродженні Ісламу у Криму як однієї зі своїх пріоритетних цілей.

Досягнення зазначених цілей реалізується через: діяльність національних представницьких органів (Меджліс і місцеві меджліси); роботу в органах

представницької і виконавчої влади Криму та України (представники в цих органах є переважно креатурою Меджлісу); участь у роботі консультативно-дорадчих органів при органах влади (зокрема, Рада представників кримськотатарського народу при Президенті України традиційно складалася з представників Меджлісу); освітньо-виховну, просвітницьку, науково-дослідницьку та правозахисну роботу; організацію масових акцій (мітингів, демонстрацій, пікетів) як у Криму, так і в Києві; організацію захоплення земельних ділянок з наступною легалізацією цих актів; активну співпрацю з міжнародними організаціями (насамперед ОБСЄ), громадсько-політичними та урядовими структурами інших країн (насамперед Туреччини).

З кримськотатарських громадсько-політичних організацій потенційно конфліктогенною можна вважати діяльність “Адалет”, “Авдет”, НРКТ і “Міллї Фірка”.

- “Адалет” – через радикальність певних елементів ідеології, акцентування на силовій підготовці членів організації, пов’язаність у суспільній свідомості з формуванням воєнізованих загонів “аскерів”.
- “Авдет” – через зв’язок з процесом самозахоплення земельних ділянок кримськими татарами, що кожного разу викликає жорстку реакцію слов’янської спільноти, а іноді – прямий спротив. Про можливість перетворення діяльності цієї організації на більш радикальну, свідчить заява одного з координаторів пікету біля Уряду України, організованого “Авдет” (квітень 2009р.), Р.Шаймарданова: “Якщо Україна вважає проблеми кримських татар малозначущими, ми зробимо так, що кримськотатарська проблема стане головною проблемою України... Ми перекриємо Україні дорогу до Євросоюзу”¹⁹⁸.
- НРКТ та “Міллї Фірка” – через їх проросійську орієнтацію, заперечення легітимності Курултаю і Меджлісу, дискредитацію їх керівництва. Хоча їх діяльність має суто мирний характер, вона об’єктивно сприяє політичній дезорієнтації кримських татар, посиленню в їх середовищі відцентрових процесів, зростанню у них антиукраїнських настроїв.

Водночас, активність цих організацій, спрямована за межі своєї національної спільноти, є набагато меншою, ніж слов’янських громадсько-політичних і козацьких об’єднань, і значно менш агресивною. Тому їх конфліктогенний потенціал слід розцінювати як значно нижчий.

Між кримськотатарськими громадсько-політичними організаціями також існує певна конкуренція за ідейне лідерство і вплив. Принципові розбіжності існують в оцінці легітимності Меджлісу як представницького органу кримськотатарського народу (НРКТ, “Міллї Фірка”). Певною ідейною опозиційністю до Меджлісу відрізняються ОКНР, “Азатлик”. Останнім часом серед кримськотатарської спільноти зростають популярність і впливовість “Авдету”. Жорсткою є позиція Меджлісу стосовно НРКТ – керівництво Меджлісу вважає членів НРКТ “зрадниками” і “провокаторами”, а сам рух – однією з “політичних організацій, створених свого часу радянським КДБ і протиставлених основному кримськотатарському національному руху”.

¹⁹³ Атамана донських казаків не пускають на казачий форум в Полтаве. – Корреспондент, 5 января 2009г., <http://korrespondent.net/ukraine/politics/700404>

¹⁹⁴ Казаки обратились к Президенту, Верховной Раде, казачеству и народу Украины в связи с нестабильной ситуацией в украинском государстве. – Русские в Украине, 8 мая 2009г., <http://www.rus.in.ua/news/1245>

¹⁹⁵ Грач Л. Крымский “узел”. – Единное отечество, http://www.otechestvo.org.ua/statyi/2004_02/st_24_02

В Крыму происходит рост этнических, межконфессиональных и даже межкультурных разногласий.

¹⁹⁶ Международный форум казачьей культуры в Крыму...

¹⁹⁷ Поряд з ними існують кримськотатарські неополітичні організації, наприклад: Ліга кримськотатарських жінок, Ліга кримськотатарських юристів “ІНІЦІУМ”, Кримське правозахисне об’єднання “Арк’адаш”, Асоціація кримськотатарських представників освіти “Мааріфчі”, Товариство дослідників історії та культури кримських татар, Інформаційно-просвітницький центр “Боразан”. На відміну від аналогічних слов’янських, вони беруть безпосередню участь у політичному житті свого народу, наприклад, створюють виборчі блоки чи самостійно висувають кандидатів на виборах делегатів Курултаю.

¹⁹⁸ Капустин М. У Меджліса появился конкурент. – События, 12 июня 2009г.

Існують певні розбіжності у визначенні термінів відновлення прав кримськотатарського народу та баченні політичних форм, в яких вони мають бути реалізовані: як тактичні (Меджліс – ОКНР та “Адалет”), так і принципові (Меджліс – НРКТ та “Міллї Фірка”).

Окремо слід вирізнити організації, що ставлять цілі релігійного відродження кримськотатарського народу, зближення його з мусульманським світом, – такі, як осередки ісламської партії Хізб ут-Тахрір, салафітів (від арабського дієслова “салафа” – “те, що було на початку”), яких частіше називають ваххабітами, за іменем родоначальника цієї течії в Ісламі Мухаммеда ібн Абд аль-Ваххаба, послідовників руху “Таблігі Джамаат” (від арабського “табліг” – “проповідь”).

Головними видами їх діяльності є проповідь, просвітницька, релігійно-освітня, благодійна діяльність, організація масових заходів просвітницького характеру, поширення відповідної літератури.

У мусульманському середовищі Криму найбільше занепокоєння викликає діяльність мусульманських громад, що сповідують ідеологію партії Хізб ут-Тахрір. Попри миролюбну риторичку, представники цієї партії не заперечують можливості створення на частині території України ісламської держави. Щоправда, вони наголошують, що їх метою є не побудова цієї держави, а винятково ісламська просвіта, формування нових відносин між мусульманами, що є підґрунтям для становлення ісламської держави. При цьому “Україна, як незалежна держава, сама буде встановлювати відносини з ісламською державою після її появи, і це ніяк не пов’язано з партією Хізб ут-Тахрір. Тим більше, у неї [України] вже є історичний досвід такого роду. Наприклад, угоди, укладені між Кримським ханом Іслам Гіреєм III і Богданом Хмельницьким”.

Така спрямованість у діяльності партії суперечить Конституції України і, враховуючи суспільно-політичні настрої в автономії, може призвести до негативних наслідків. До того ж, представники Хізб ут-Тахрір опосередковано визнають правомірність насильства як засобу поширення Ісламу і встановлення ісламського правління: “Що стосується джихаду (*священної війни проти “невірних”* – ред.) – це метод поширення Ісламу в усьому світі, що є обов’язком Ісламської держави”¹⁹⁹.

Така ідеологія часто вважається екстремістською навіть у тих країнах, де партія Хізб ут-Тахрір не вважається пов’язаною з тероризмом і насильством та офіційно не заборонена. До того ж, цю ідеологію можуть взяти на озброєння інші політичні чи релігійні угруповання, не схильні обмежуватися мирними засобами поширення Ісламу та відновлення Халіфату.

Що стосується кримськотатарських національних проблем, то кримські прибічники Хізб ут-Тахрір наголошують на тому, що Іслам завжди був стрижнем кримськотатарської національної ідентичності, і нині лише він, а не світські національні ідеології, може врятувати кримських татар від асиміляції. Поширення ідеології Хізб ут-Тахрір і розгалуження її структури може загострити її відносини з Духовним управлінням

мусульман України і Меджлісом, дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію у кримськотатарському середовищі автономії.

Фактично, Хізб ут-Тахрір є політичним опонентом Меджлісу, оскільки негативно ставиться до ідеї відновлення у Криму кримськотатарської автономії, критикує Декларацію про національне самовизначення кримськотатарського народу, називаючи її “черговим самообманом”, і таким чином повністю знецінює діяльність Меджлісу²⁰⁰.

27 березня 2008р. У ВР АР Крим був зареєстрований проект постанови “Про проект Закону України “Про заборону діяльності політичної партії Хізб ут-Тахрір”. Цей проект був підданий критиці першим заступником голови Меджлісу Р.Чубаровим, на думку якого, він суперечить Конституції і законодавству України і є скоріше засобом політичного піару його авторів²⁰¹.

Однак буквально тими ж днями Р.Чубаров дав різку оцінку діяльності Хізб ут-Тахрір, заявивши, що її діяльність, “як і релігійних сект, є небезпечною для кримськотатарського суспільства, оскільки загрожує “викривленням духовної свідомості кримських татар” і висловивши припущення, що партія фінансується з-за кордону, з Росії. Втім, в один ряд з Хізб ут-Тахрір він поставив проросійські радикальні угруповання, такі як “Прорив” і “Євразійський союз молоді”²⁰². Останнє свідчить про те, що у своїй критиці згаданого проекту постанови ВР АР Крим Р.Чубаров не захищав Хізб ут-Тахрір, а виступав проти вибіркового підходу кримських депутатів, які домагалися заборони за екстремізм кримськотатарської за національним складом організації, залишаючи поза увагою не менш екстремістські проросійські організації.

Ставлення громадян до недержавних інститутів

Результат соціологічного дослідження засвідчили відмінності в рівнях довіри різних соціокультурних груп до громадських організацій та невисокий рівень участі представників усіх соціокультурних груп в їх діяльності²⁰³.

Найбільшою довірою громадські організації, у т.ч. національно-культурні об’єднання, користуються у кримських татар (понад 40%). Представники слов’янської спільноти довіряють їм значно меншою мірою (16-18%). Найменшою довірою ці інститути користуються в “українців Криму” – дещо більше 5%, що зумовлено як незначним впливом українських організацій на суспільно-політичну ситуацію в автономії, так і низькою громадською активністю самої групи, зокрема у відстоюванні національно-культурних інтересів.

Досить високий рівень довіри кримських татар до громадських організацій відбиває той факт, що ці організації створювалися для захисту їх інтересів, і багато з них саме цим насправді й займаються. Водночас, близько третини кримських татар (переважно ті, хто висловлює їм недовіру) знаходяться поза їх впливом.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Емирусейнов Р. Национальная автономия не оправдает надежд нашего народа. – Портал мусульман Крыма, 19 марта 2008г., <http://qirim-vilayeti.org/content/view/171/97>

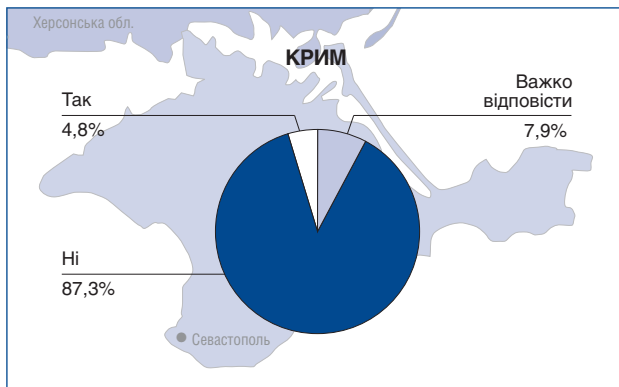
²⁰¹ Комментарий Р. Чубарова об упомянутом проекте Постановления Верховной Рады Крыма. – Портал мусульман Крыма, 3 апреля 2008г., <http://qirim-vilayeti.org/content/view/189/97>

²⁰² В Меджлисе считают, что исламских экстремистов в Крыму финансирует Россия. – ОБКОМ, <http://obkom.net.ua/news/2008-04-07/1700.shtml>

²⁰³ Узагальнені дані останнього за часом соціологічного опитування стосовно ставлення громадян до недержавних інститутів наведені в таблиці “Особливості ідентичності домінуючих соціокультурних груп АР Крим”, с.22-28 цього видання.

Рівень залученості представників усіх соціокультурних груп до діяльності громадських організацій є невисоким – 3-6%. Такого рівня недостатньо для того, що б говорити про значну масштабність діяльності громадських організацій, наявність стабілізуючого чинника громадянської активності або, тим більше, про ознаки громадянського суспільства. Але зазначеного рівня досить для початку радикалізації суспільних відносин і наступної ескалації їх напруженості.

Чи є Ви членом (берете участь у діяльності) якого-небудь національно-культурного товариства, об'єднання, організації?
% опитаних

	Кримські татари	Слов'янська спільнота	Інші	Українці Криму	Вік (Крим)					Стать (Крим)	
					18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Чоловіки	Жінки
Так	3,8	5,8	3,2	3,1	9,4	4,6	4,4	2,3	2,6	6,3	3,8
Ні	85,9	85,4	91,2	92,4	82,0	88,0	86,3	88,4	92,1	87,4	89,9
Важко відповісти	10,3	8,8	5,6	4,5	8,6	7,4	9,3	9,3	5,3	6,3	6,3

Таким чином, цілі та завдання слов'янських і кримськотатарських громадсько-політичних об'єднань у Криму мають не лише різні, але часто взаємно суперечливі та навіть протилежні цілі, реалізувати які в одному політичному та правовому просторі не можливо.

Між цими сторонами відбувається конкуренція не лише за політичний та економічний, але й за символічно-ціннісний простір Криму, який більшою мірою стосується національної ідентичності, національної свідомості, і тому будь-які акції протилежної сторони в цьому просторі сприймаються особливо болючо та агресивно. Конкуренція в символічно-ціннісному просторі може зумовити переростання міжнаціональних протиріч у міжконфесійні, їх заострення та розширення кола суб'єктів конфлікту.

Окремими чинниками зростання міжконфесійної напруженості може стати поверхова інтерпретація ісламських ідейних течій і неаргументоване декларування наявності причинно-наслідкових зв'язків між ними та екстремістськими організаціями і рухами (кримських ваххабітів, "Таблігі Джамаат"). Внаслідок цього, в суспільній свідомості створюється спотворений, лячний образ носіїв цих течій, який може породжувати негативні реакції – від страху до агресії, – та зумовлювати зростання внутрішніх протиріч, збільшення конфліктного потенціалу в мусульманській громаді Криму та посилення напруженості в міжконфесійних і міжнаціональних відносинах.

Як у слов'янському, так і у кримськотатарському громадсько-політичному середовищі існують досить значні внутрішні суперечності, які, з одного боку, зменшують ефект діяльності відповідних організацій, з іншого – політично дезорієнтують громадян, які складають їх соціальну базу, що створює підґрунтя для порушення суспільно-політичної стабільності.

ОРГАНІЗАЦІЇ АР КРИМ, ЩО НАЙБІЛЬШОЮ МІРОЮ ВПЛИВАЮТЬ НА МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ

Додаток 3

Російські громадсько-політичні об'єднання

Російська громада Криму (РГК). Створена в 1993р. (зареєстрована в 1994р.) на базі Республіканської партії Криму. Є найбільш впливовим серед російських громадсько-політичних об'єднань. Голова РГК – С.Цеков

В основі ідеології РГК лежать: ностальгія за СРСР, який бачиться спадкоємцем Російської імперії; думка про неправомірність передачі Криму до складу України в 1954р.; негативне ставлення до спроб інтеграції Криму в український соціокультурний простір; сприйняття Росії як своєї історичної Батьківщини.

Організацією декларуються дві головні цілі:

- відновлення політичних, економічних, культурних зв'язків Криму з РФ, розірваних під час розвалу СРСР;
- захист російського соціокультурного простору.

На виборах до ВР АР Крим у 1998р. проросійські сили, ослаблені кризою середини 1990-х років, зазнали поразки, і в 1998-2002рр. РГК не мала представництва в органах влади Криму.

На виборах 2002р. депутатами ВР АР Крим стали шість представників передвиборчого об'єднання "Російський блок

Криму", створеного на базі РГК, Конгресу російських громад Криму (КРГК) і партії "Союз", у т.ч. чотири представники РГК. Однак, ці депутати не змогли домовитися про створення депутатської групи. Згодом протистояння всередині "Російського блоку Криму" призвело до виходу з нього КРГК і політичних звинувачень на адресу голови РГК С.Цекова (корупція, безконтрольне використання коштів, виділених урядом Москви на гуманітарні цілі російських організацій Криму) та РГК в цілому (відмова від захисту інтересів російських жителів Криму).

У 2003р. до складу РГК увійшов Російський рух Криму, який у 1994р. зіграв значну роль у перемозі на виборах до ВР АР Крим блоку "Росія".

У 2006р. РГК підтримала на виборах до ВР АР Крим виборчий блок "За Януковича!" (Партія регіонів – Партія "Російський блок"), який отримав 19 депутатських мандатів, а С.Цеков був обраний першим заступником Голови ВР АР Крим.

Народний фронт "Севастополь-Крим-Росія". Організація створена 24 серпня 2005р. 10 громадськими організаціями Криму і Севастополя, зокрема, "Російським народним віче Севастополя", "Російським народним віче Сімферополя", Севастопольською і Ялтинською організаціями руху

виборців Криму та ін. Координатор діяльності організації – В.Под'ячий.

У декларації про проголошення Народного фронту було заявлено¹, що “Україна, звичайно, як і всі держави, має право на суверенітет, незалежність, але без вкрадених у Росії земель і мільйонів росіян, які компактно на них проживають”. Метою новоствореної організації визначено: “на основі внутрішньодержавних і міжнародних прав, загальноприйнятих гуманітарних норм, фактів історії в найкоротший термін відновити історичну справедливість – возз’єднати Севастополь, Крим з Батьківщиною нашою – Росією”.

Ця організація стоїть на значно радикальніших позиціях, ніж РГК. Її акції мають неприховано сепаратистський характер і ставлять за мету не захист соціокультурного простору чи відновлення зв’язків Криму з Росією, а його перехід до складу Росії. Вже в декларації про створення Фронту було закладене порушення Конституції України.

Національний фронт “Севастополь-Крим-Росія”. Створений в листопаді 2006р. як коаліція громадсько-політичних організацій АР Крим і Севастополя, до якої ввійшли 15 організацій, в т.ч. КРГК, “Російський фронт Сергія Шувайнікова”, Союз православних громадян Криму, російські громади Сімферополя, Білогір’я і Севастополя, севастопольський “Рух проти нелегальної імміграції”. Лідером об’єднання став С.Шувайніков.

Цілі об’єднання: боротьба за визнання в Конституції та законах України правового статусу російського народу та російської нації; надання російській мові статусу державної; “організація представницького органу російського самоврядування – Російських установчих зборів Криму (національного з’їзду) та його виконавчого органу – Російської Думи Криму; відновлення історичної справедливості та визнання відповідності міжнародним нормам і результатам народного волевиявлення статусу Севастополя і Криму, тимчасово анексованого українською державою”.

Передбачається поетапне відокремлення Криму від України і приєднання його до Росії: набуття російською національною меншиною нового правового статусу в межах правового поля України і створення органів національного самоврядування; вихід за межі правового поля України (в цьому проглядається “полярна” аналогія з цілями та методами руху кримських татар).

Молодіжні організації. Останніми роками значну активність у Криму виявляють молодіжні проросійські організації, наприклад, **кримське відділення Євразійського союзу молоді (ЕСМ)** – російської організації шовіністично-імперського спрямування. Керівник кримського відділення ЕСМ – К.Книрик.

Політичними орієнтирами та завданнями ЕСМ є відродження Російської імперії та відокремлення Криму від України з метою його врятування².

Молодіжна організація “**Прорив**” виступає під гаслами приєднання Криму до Росії та з антиукраїнськими заявами. Її діяльність поширюється і на інші регіони України та сфери: “захисту церков Московського патріархату”, протистояння “українським націоналістам” тощо.

Козацькі організації Криму. У Криму зареєстровано 18 козацьких організацій і п’ять – легалізовані шляхом повідомлення. Ще кілька – діють без офіційної легалізації. Найбільшу активність виявили **Кримський козацький союз, Об’єднання козаків АР Крим “Кримська паланка”, Союз козаків Феодосійського регіону, Міжнародний союз козаків Тавриди.**

Верховний отаман Кримського козацького союзу В.Черкашин, заперечуючи воєнізований характер кримського козацтва та його антитатарську спрямованість, водночас наголошуючи на тому, що “всі дії козаків спрямовані на те, щоб у Криму були мир, спокій і порядок”, також визнає пріоритетним для них захист православної церкви: “Приїхавши на півострів, ви побачите 30 сильних організацій, які стоять на захисті Української православної церкви Московського патріархату”³.

Кримськотатарські громадсько-політичні об’єднання

Меджліс кримськотатарського народу⁴. Створений на II Курултаї (національному з’їзді) кримськотатарського народу в червні 1991р. Його головою був обраний М.Джемільєв, який обіймає цю посаду до цього часу. Меджліс значною мірою контролює політичне і громадське життя кримських татар, фактично представляє їх у відносинах з центральною державною владою, має своїх представників у ВР АР Крим, у вищих ешелонах республіканських органів виконавчої влади.

Меджліс можна визнати громадсько-політичною організацією лише зі значними застереженнями. За своїми функціями він є повноважним органом кримськотатарського самоврядування – “єдиним вищим повноважним представницьким органом кримськотатарського народу, що обирається Курултаєм з числа його делегатів”. Існує виконавча вертикаль у вигляді місцевих меджлісів, підпорядкованих Меджлісу кримськотатарського народу. Своєю чергою, Курултай є національним кримськотатарським з’їздом, вищим представницьким повноважним органом кримськотатарського народу.

Згідно з повноваженнями, затвердженими 10 листопада 2001р., Курултай приймає рішення з усіх істотних питань суспільно-політичної, соціально-економічної, культурної та інших сторін життя кримськотатарського народу. Там також зазначається, що “рішення Курултаю є обов’язковими для його делегатів, утворених ними органів та всієї системи національного представництва і самоврядування кримськотатарського народу: Меджлісу кримськотатарського народу, регіональних і місцевих меджлісів, комітетів сприяння поверненню кримських татар, їх підрозділів і створюваних ними органів, представників Меджлісу в інших державах”.

Однією з головних цілей Меджлісу є відновлення національних і політичних прав кримськотатарського народу і реалізація його права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території. Таким чином, кримськотатарський народ заздалегідь визнається політичною нацією, що може претендувати на власну державність. Проміжною політичною ціллю Меджлісу є домагання “визначення статусу Криму у складі України за національно-територіальним принципом на основі реалізації кримськотатарським народом свого невід’ємного права на самоврядування і забезпечення гарантій дотримання прав і свобод

¹ Декларацію про створення Народного фронту “Севастополь-Крим-Росія” див.: Российское народное вече Севастополя, <http://sevrus.narod.ru/#v25>

² Книрик К.: “Орієнтуватися на створення імперії, насамперед відірвати Крим від України, щоб врятувати його”. Див.: Хан Р. Крымский югенд: молодежные политические организации полу острова. – Евразийский союз молодежи, <http://www.rossia3.ru>

³ Кравченко С. Казачий покров. – БОСПОР, 31 января 2008г., <http://bospor.com.ua/articles/1089.shtml>

⁴ Документи про Курултай і Меджліс кримськотатарського народу див.: веб-сайт Центру інформації та документації кримських татар, <http://cidct.org.ua>

усіх людей, незалежно від їх раси, національності, політичних поглядів і віровизнання”.

Курултай і Меджліс визнають себе органами кримсько-татарського національного самоврядування, які мають політичні цілі, що стосуються всього кримськотатарського народу як ядра майбутньої кримської політичної нації.

Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР). Створена на п'ятій Всесоюзній нараді представників ініціативних груп кримськотатарського національного руху, що проходила 29 квітня - 2 травня 1989р. в м.Янгіюль (Ташкентська область Узбекикої РСР). Першим головою ОКНР був обраний М.Джемільєв. Перший з'їзд ОКНР відбувся 23-25 серпня 1991р. У 1991-1994рр., після того, як М.Джемільєв був обраний головою Меджлісу, посаду голови ОКНР обіймав Р.Чубаров. У той час між ОКНР і Меджлісом не було жодних розбіжностей.

ОКНР стоїть на подібних до Меджлісу ідейних позиціях, але відрізняється принциповою безкомпромісністю. В цілому, вона залишається лояльною до Меджлісу та його керівництва й визнає їх повноваження.

Партія “Адалет” (“Справедливість”). Створена 19 серпня 1995р. на I (установчому) з'їзді. Серед програмних завдань: сприяння “якнайкорішому поверненню кримських татар на свою історичну Батьківщину”, домагання “повернення кримськотатарському народу всього майна, злочинно вилученого у нього в результаті депортації 1944р.”, “побудова у Криму національної держави, заснованої на реалізації кримськотатарським народом його природного права на самовизначення”. Партія твердо стоїть на ісламських позиціях і негативно ставиться до поширення інших релігійних вчень, насамперед християнства, у кримськотатарському середовищі, а також до фактів переходу кримських татар в інші релігії. Вона підтримує “очищення” кримськотатарського суспільства від чужої (неісламської) моралі, боротьбу зі злочинністю та розбещеністю, збереження та розвиток кримськотатарської мови і культури.

“Адалет” пов'язують зі створенням воєнізованих загонів (т.зв. “аскерів”), які мають захищати кримських татар від нападів з боку кримінальних структур і проросійських, насамперед козацьких, організацій. Водночас, Меджліс високо оцінює роль “Адалету” в роботі органів національного самоврядування та вважає її однією з найважливіших і найдієвіших національних партій.

Інформаційно-правозахисний рух “Азатлик” (“Свобода”). Створений у квітні 2005р. з метою домогтися у влади визволення кримських татар, які брали участь у масовій бійці між кримськотатарською і слов'янською молоддю у сімферопольському барі *Cotton club* і були засуджені на різні терміни ув'язнення. Після того, як ця мета була досягнута, активність організації стрімко зменшилася.

Конференція руху у 2008р. не підтримала негативну позицію свого керівництва (Н.Бекірова, А.Мустафаєва) стосовно вищих представницьких органів кримськотатарського народу, що змусило згаданих лідерів вийти зі складу руху.

Громадська організація “Авдет” (“Повернення”). Зареєстрована у квітні 2007р. нараховує 15 тис. членів і 120 осередків.

У її діяльності визначені два пріоритетні напрями: покращення добробуту та відродження духовних цінностей кримськотатарського народу. Найбільш активно організація працює у сфері забезпечення репатріантів землею (оформлення відповідних документів, юридична підтримка), а також бере участь у переговорах з владними структурами, в захисті учасників “полян протесту” від “міліцейського та чиновницького свавілля”.

Програма “Авдету” передбачає сприяння відродженню на півострові ісламу та ісламських цінностей, зокрема: сприяння будівництву в кожному населеному пункті Криму мечеті та відкриттю при ній медресе; повернення історичної кримськотатарської топоніміки; пропаганда та розвиток генеологічних програм⁵.

Національний рух кримських татар (НРКТ). Створений, за даними його представників, 18 травня 1944р. – в перший день депортації. До 1993р. лідером НРКТ був Ю.Османов, твори якого, поряд з творами І.Гаспринського, Н.Трубецького і Л.Гумільова, вважаються ідейною основою руху. НРКТ не визнає Меджлісу як повноважного представницького органу кримськотатарського народу.

На відміну від Меджлісу, НРКТ має проросійську орієнтацію і поділяє поширену в політичних колах РФ ідею реінтеграції колишнього радянського простору під егідою Росії.

Координаційна рада громадсько-політичних сил кримськотатарського народу (КР). Створена 2002р. за ініціативою НРКТ як структура, альтернативна Меджлісу. КР не визнає легітимність Меджлісу та місцевих меджлісів, звинувачує його в догідництві перед українською владою, намагається всіляко дискредитувати його керівництво. Її вимоги до української влади є більш радикальними, ніж Меджлісу. Так, восени 2002р. КР подала на розгляд Верховної Ради України проект Закону “Про реабілітацію кримськотатарського народу”, яким передбачалося відновлення у Криму кримськотатарської автономії, і запропонувала внести відповідні зміни до Конституції України. Нині її діяльність є, практично, не помітною в суспільно-політичному житті автономії.

“Міллі Фірка” (“Народна партія”). Створена у 2007р. Головою її ради (кенеш) було обрано В.Абдураїмова, який до 2000р. очолював НРКТ. “Міллі Фірка” є опозиційною Меджлісу, звинувачує його керівництво в узурпації влади у кримськотатарських представницьких органах, корумпованості і зраді інтересів кримськотатарського народу. Всесвітній конгрес кримських татар охарактеризований як “грандіозна міжнародна афера”⁶.

Як і НРКТ, “Міллі Фірка” дуже критично ставиться до української влади, вимагаючи від неї повномасштабної реабілітації кримськотатарського народу. Надає перевагу відносинам з російською владою. У вересні 2008р. через Генеральне консульство РФ у Сімферополі було передане звернення на адресу Президента РФ Д.Медведева, Прем'єр-міністра В.Путіна і Президента Республіки Татарстан М.Шаймієва – із закликом “захистити від імені РФ корінний та інші нечисельні етноси Криму від безперервного геноциду з боку націоналістично налаштованої офіційної влади України”⁷. Проте, всередині організації немає єдності з цього питання.

⁵ Докладно див.: Інформаційно-аналітичний портал громадської організації “Авдет”, <http://awdet.org/way.htm>

⁶ “Милли Фирка” вернула лидера, призвавшего Россию защитить крымских татар от геноцида со стороны властей Украины. – *Новый регион – Крым*, 15 мая 2009г., <http://www.nr2.ru/ua/232420>

⁷ Вовченко П. “Милли Фирка” зовет в Крым российские танки? – События, 12 сентября 2008г., <http://www.sobytiya.com.ua/index.php?number=136&doc=1221207061>

Ісламські організації і рухи

Партія Хізб ут-Тахрір (повна назва Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі – Ісламська партія звільнення). Створена в 1953р. в Єрусалимі суддею шаріатського апеляційного суду Такіуд-діном аль-Набхані. Діє в 40 країнах світу. Найбільше відділення партії знаходиться у Великій Британії (до 10 тис. членів). Діяльність партії заборонена в Єгипті, Казахстані, Росії, Таджикистані. В деяких країнах, не будучи забороненою офіційно, Хізб ут-Тахрір переслідується, а її члени піддаються репресіям (Лівія, Сирія, Узбекистан). Водночас вона відкрито діє в таких ісламських країнах, як Ємен, Індонезія, Ліван, Малайзія, ОАЕ і Палестинська Автономія. В Європі (за винятком Німеччини) і США партія також діє легально. Вона часто піддається критиці за екстремістські висловлювання своїх діячів, однак випадків її зв'язку з тероризмом і насильством не виявлено.

Задекларованою метою Хізб ут-Тахрір є повернення мусульман до ісламського способу життя та поширення Ісламу в усьому світі. Досягнення цієї мети передбачається через відновлення халіфату – теократичної держави, яка б об'єднувала всіх мусульман світу та була побудована на тих соціально-політичних принципах, на яких будувався халіфат за часів пророка Мухаммеда і чотирьох перших праведних халіфів – Абу-Бакра, Омара, Османа та Алі. При цьому засоби відновлення халіфату проголошуються суто мирні – розбудова партійних структур, пропаганда і просвіта, забезпечення підтримки з боку політиків: “Хізб ут-Тахрір – це політична партія, ідеологією якої є Іслам. Її діяльність спрямована на ідейну та політичну боротьбу, без будь-яких фізичних дій”⁸.

Послідовники Хізб ут-Тахрір орієнтуються на фундаменталістський підхід до ісламу, визнаючи істинним лише те, що проповідувалося в часи його раннього поширення і відкидаючи пізніші нововведення та місцеві національні особливості.

Вплив ідеології Хізб ут-Тахрір періодично виявляється в тих чи інших громадах, а також у духовних школах. Це пояснюється не стільки особливими пропагандистськими здібностями місіонерів цієї організації, скільки тим, що на тлі економічних негараздів, соціальної несправедливості, морального занепаду та безробіття, від яких найбільше страждає молодь, лозунги рівності мусульман, соціальної справедливості, чистоти та порядності в міжособистісних і публічних стосунках, критика капіталізму знаходять дедалі більший відгук у серцях кримських татар, особливо молодшого покоління.

Ваххабіти. На відміну від ідеології і діяльності Хізб ут-Тахрір, ваххабізм, про який часто згадують, говорячи про релігійну ситуацію у Криму, виглядає не зовсім визначеним явищем. Його представників часто не відрізняють від Хізб ут-Тахрір⁹, або описують у загальних рисах. Появу ваххабізму у Криму пов'язують або з арабським впливом, або з проникненням на півострів чеченських бойовиків.

Суперечливими є оцінки діяльності кримських ваххабітів. Одні вважають їх далекими від політики проповідниками, які несуть чужі для кримських татар релігійні уявлення та звичаї, інші – кримінально-терористичним угрупованням¹⁰. Відомості про військові табори, де озброєні ваххабіти під керівництвом іноземних інструкторів опановують диверсійно-терористичну справу, фактами не підтверджені.

Ваххабіти у Криму є досить нечисельними, не об'єднані в єдину організацію і не виявляють значної активності поза суто релігійною діяльністю.

Рух “Таблігі Джамаат”. Започаткований у 1927р. Мауланой Мухаммедом Ільямом Кандхалаві з метою пропаганди Ісламу серед бідних індійських селян, які номінально вважалися мусульманами, але яких домінуючі в регіоні індуїсти прагнули навернути у свою релігію. В основу руху “Таблігі Джамаат” були покладені шість принципів: (1) запрошення (“табліг” – запрошення, проповідь) до Ісламу є не завданням богословів, а обов'язком кожного мусульманина; (2) не треба чекати, коли люди прийдуть на проповідь, але сам проповідник має йти до людей; (3) проповідники повинні займатися власним фінансовим забезпеченням самостійно; (4) в русі мають бути представлені всі соціальні прошарки населення; (5) потрібно зміцнювати віру тих, хто вже є мусульманином; (6) головна мета – об'єднання всіх мусульман; теологічні та політичні розбіжності в русі заборонені¹¹.

Відомості про Рух є досить суперечливими: одні автори стверджують, що він діє “як вербувальник “шахідів” для мусульманських терористичних організацій”, інші характеризують його як “цілком аполітичний Рух за моральне вдосконалення шляхом ретельного виконання канонів релігії”¹², а також зазначають, що “в русі не визнається ідея джихада як священної війни проти невірних. Своєю чергою, “Таблігі Джамаат” вважає джихадом зусилля, спрямовані на зміцнення віри в серцях мусульман”.

⁸ Кто истинный раскольник? – Портал мусульман Крыма, 4 августа 2008г., <http://qirim-vilayeti.org/content/view/732/202>

⁹ Крымскотатарский Меджлис теряет влияние: все большую популярность на полуострове набирают ваххабиты и “Хизб-ут-Тахрир”. – Единое отечество, <http://www.otechestvo.org.ua/main/20085/2210.htm>; Додофеев А. Ваххабиты уже в Крыму. – Веб-сайт Anti-Orange, 28 июня 2005г., <http://www.anti-orange-ua.com.ru/content/view/928/67>

¹⁰ Крым не принадлежит Украине. – Столичные новости, 6 июля 2004г., <http://cn.com.ua/N316/resonance/resonanc>

¹¹ Там само.

¹² Литвинова Е. Исламские организации в Украине. – Информационно-аналитический Центр по изучению общественно-политических процессов на постсоветском пространстве, 14 декабря 2006г., http://www.ia-centr.ru/archive/public_details5717.html?id=257

3. ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Результати досліджень засвідчили, що характер суспільно-політичних, міжнаціональних і міжконфесійних відносин в АР Крим значною мірою зумовлюється особливостями процесу формування ідентичностей його жителів.

До таких особливостей, насамперед, слід віднести формування кримської ідентичності, фактично, у відриві від процесу формування спільної ідентичності громадян України в цілому¹, наявність двох головних “соціокультурних центрів” формування такої ідентичності (ідентичностей) – “російського світу”, з одного боку, і кримськотатарської традиції, важливу роль в якій відіграє належність до Ісламу, – з іншого.

За таких умов у Криму фактично формуються дві ідентичності. Спільною їх рисою є те, що обидві вони мають територіально локалізований характер і претендують на Крим у цілому як на свою територію і життєвий простір.

Головною відмінністю між ними є те, що слов'янська спільнота, чия ідентичність, заснована на цінностях “російського світу”, вбачає Крим частиною Росії (формальною чи неформальною – у вигляді російської національної автономії у складі України), тоді як і “кримськотатарська” спільнота виходить з того, що Крим є частиною України. При тому, що носії обох цих ідентичностей не є інтегрованими в український соціокультурний простір, перша з них демонструє, фактично, вороже ставлення до нього, друга – виявляє більшу готовність до інтеграції, за умови збереження власних особливостей.

Очевидно, що за умов збереження *статус-кво*, перспектива формування спільної ідентичності жителів Криму, яка була б невід'ємною складовою загальноукраїнської ідентичності, є на цей час досить сумнівною. Більш імовірним варіантом розвитку подій, скоріше за все, стане продовження процесу формування двох основних локальних ідентичностей, про які йшлося вище.

За таких умов головними суб'єктами суспільно-політичних, міжнаціональних і міжконфесійних відносин залишатимуться дві домінуючі соціокультурні групи – слов'янська спільнота, з одного боку, до складу якої належать практично всі етнічні росіяни, які проживають у Криму, і більшість кримських українців, та кримськотатарська – з іншого. Проведені дослідження засвідчують, що відносини між цими групами є напруженими, а з точки зору потенційної динаміки розвитку, вони можуть бути охарактеризовані як передконфліктні.

Головними лініями поділу між цими групами є: в політичній площині – нерівні можливості реалізації

своїх потреб та інтересів через органи влади та органи самоврядування АР Крим; у соціально-економічній – нерівний доступу до ресурсів Криму (насамперед – землі, роботи, житла); у правовій – відсутність законодавчого врахування особливостей статусів однієї зі сторін і прав, що випливають з цих статусів; у соціокультурній – очевидний дисбаланс можливостей сторін у сферах освіти та в інформаційному просторі, і наявність у кожної зі спільнот претензій на власну “вкоріненість” у Криму, а отже – на його символічно-ціннісний простір.

Особливо небезпечним є те, що, *по-перше*, розмежування відбувається між двома найбільш чисельними спільнотами, які охоплюють більшість населення Криму; *по-друге*, в переважній більшості питань одна зі спільнот (кримськотатарська) виступає стороною, яка зазнає дискримінації, що посилює протестні настрої в її середовищі; *по-третє*, між сторонами немає посередника – влада не може виступати в його ролі через недовіру з боку обох сторін, а жодна з інших соціокультурних спільнот Криму не може виконати цю місію через недостатність свого впливу, невизначеність позицій, тяжіння до слов'янської спільноти тощо.

Загрозливим, з точки зору можливості виникнення прямого конфлікту між домінуючими спільнотами, є поширені серед обох спільнот (але значно більше – серед слов'янської) негативні стереотипи сприйняття та упередження стосовно іншої сторони. Ці стереотипи активно підживлюються певними політичними силами, громадськими об'єднаннями, ЗМІ, що слугує додатковим чинником напруженості. Відсутність взаємного інтересу, байдужість однієї зі спільнот до проблем іншої, брак міжгрупової комунікації, за умов відсутності традицій життя в багатокультурному суспільстві, призводять до замикання кожної з них на власних потребах і сприйняття іншої лише як конкурента або навіть як потенційного ворога.

Сприятливими чинниками для ескалації напруженості у відносинах між домінуючими соціокультурними спільнотами Криму можуть стати: відсутність у центральній владі продуманої стратегії розвитку Криму, засад державної політики в найбільш актуальних для автономії сферах, ситуативне, подекуди хаотичне реагування на події, що відбуваються, а також наслідування підходів попередніх років – утримання від прийняття можливо, непопулярних для певної частини населення, але необхідних, рішень, наслідком чого є прогресуюче накопичення проблем.

Нездатність центральної влади забезпечити виконання прийнятих рішень стосовно ситуації в АР Крим

¹ Не останньою чергою – через відсутність бачення спільної ідентичності громадян України на загальнонаціональному рівні, а відтак – відсутність цілеспрямованих зусиль влади в напрямі її формування.

дискредитує її в очах жителів Криму, та, разом з недостатнім врахуванням особливостей кримського контексту, сприяє наростанню відчуженості між центром і автономією.

Корупція місцевої влади є головним чинником, що негативно впливає на відносини між домінуючими соціокультурними спільнотами, внаслідок чого зростає обсяг і доступ до головних ресурсів Криму та підвищується конкуренція між різними групами. Підвищенню рівня напруженості у відносинах між домінуючими соціокультурними спільнотами сприяють також ті рішення кримської влади, що містять елемент упередженості стосовно певної групи (груп), у т.ч. й ті, що аргументуються необхідністю дотримання принципу “формальної рівності”.

Деструктивну роль у цій ситуації може відіграти зовнішній вплив на ситуацію, з огляду на вразливість до нього обох спільнот. Зважаючи на те, що значно більші ресурси та конкретні важелі впливу має Росія, до якої тяжіє в соціокультурному – і значною мірою в геополітичному – відношенні найчисельніша соціокультурна спільнота Криму, цьому чиннику має бути приділена особлива увага.

Ситуація в АР Крим протягом останніх років постійно перебуває в полі уваги експертної спільноти, напрацьована значна кількість обґрунтованих рекомендацій органам державної влади різних рівнів, що стосуються вирішення нагальних проблем автономії. Однак, ступінь їх реалізації є вкрай низьким – через неврахування цих рекомендацій тими владними структурами, яким вони адресовані, нездатність останніх забезпечити виконання ними ж прийнятих рішень або через інші причини².

На думку експертів Центру Разумкова, подальша консервація ситуації в АР Крим містить небезпеку виникнення гострого конфлікту між представниками різних соціокультурних груп. Це зумовлює необхідність формування та реалізації органами державної влади цілісної і виваженої політики в різних сферах. Нижче наводяться пропозиції Центру стосовно відповідних напрямів і конкретних рішень, які можуть справити позитивний вплив на ситуацію в АР Крим³.

Пріоритетні напрями державної політики, які могли б позитивно вплинути на ситуацію в АР Крим у цілому, на соціально-економічне самопочуття громадян і опосередковано – на стан міжнаціональних і міжконфесійних відносин в автономії:

- загальне оздоровлення соціально-економічної ситуації в АР Крим, розвиток курортної галузі, зниження рівня безробіття;
- комплексне вирішення земельних проблем;
- боротьба з корупцією в органах державної влади, місцевого самоврядування, в судах і правоохоронних органах;
- реалізація програм облаштування репатріантів, забезпечення їх повного фінансування за кошти центрального та республіканського бюджетів;

- проведення центральною владою збалансованої політики в освітній, культурній та інформаційній сферах, спрямованої на задоволення потреб різних національних груп автономії⁴.

Серед першочергових заходів, реалізація яких могла б дати позитивний ефект вже найближчим часом, необхідно:

- прийняти Закон про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою;
- у найкоротші терміни завершити розробку реєстраційно-кадастрової системи землеустрою, інвентаризацію земель, розмежування земель державної і комунальної власності, узгодження планів містобудування та розвитку територій;
- сформувати забезпечене ресурсами державне замовлення на проведення кампаній соціальної реклами, спрямованих на послаблення впливу негативних стереотипів сприйняття представниками різних соціально-культурних груп одна одної;
- посилити профілактичну роботу правоохоронних органів з об'єднаннями громадян, які своєю діяльністю сприяють зростанню напруженості у відносинах між різними соціокультурними, національними та конфесійними спільнотами;
- відповідним державним органам оперативного реагувати, згідно з чинним законодавством, на дії ЗМІ, що сприяють посиленню міжнаціональної і міжконфесійної напруженості.

З огляду на наближення початку президентської виборчої кампанії, позитивним чинником була б відмова кандидатів від використання існуючих у Криму поділів між домінуючими соціокультурними спільнотами.

Заходи, які мають бути реалізовані в коротко- та середньостроковій перспективі:
Політико-правова сфера

Запровадити до процесів управління в автономії систему стратегічного менеджменту.

Внести зміни та доповнення до Конституції АР Крим, чинного законодавства України, з метою усунення суперечностей між конституціями України і Криму, більш чіткого розподілу сфер компетенції і повноважень центральних органів влади та органів влади АР Крим. Для вироблення узгоджених пропозицій створити спеціальну комісію за участю народних депутатів України та депутатів АР Крим, представників центральних і республіканських органів влади, експертів.

Розширити можливості для доведення і врахування центральним органами влади України під час прийняття рішень, що стосуються АР Крим, позицій органів влади автономії. З цією метою:

- враховуючи особливий статус кримської автономії, розглянути можливість надання Верховній Раді Криму права законодавчої ініціативи у Верховній Раді України з питань, що віднесені Конституцією України до відання АР Крим;

² Наприклад, значна частка нинішніх проблем в АР Крим спричинена тими ж чинниками, до яких Центр Разумкова привертав увагу у 2001р., і на усунення яких були спрямовані його рекомендації. Однак, більшість цих рекомендацій не реалізована і залишається актуальними нині. Див.: Крим на політичній карті України. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2001, №4, с.35-39.

³ Зважаючи на те, що органами державної влади прийнята значна кількість нормативних актів, які стосуються різних сфер життя АР Крим, увага акцентується на загальних напрямках державної політики, не повторюючи їх. Деталізуються до рівня заходів лише ті пропозиції, які ще не враховані у відповідних державних документах.

⁴ У сфері зовнішньої політики позитивний вплив на ситуацію у Криму може здійснити нормалізація українсько-російських відносин, проте це питання потребує окремого розгляду. Певним аспектам українсько-російських відносин присвячений журнал “Національна безпека і оборона”, 2009, №4.

- активізувати діяльність Національної ради з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування при Президенті України;
- активізувати на всіх рівнях діяльність і підвищити ефективність консультативно-дорадчих органів, до складу яких належать представники кримськотатарського народу;
- забезпечити стабільне та ефективне функціонування Постійного Представництва Президента України в АР Крим (збільшивши за необхідності штатний розклад, фінансове забезпечення та ін.);
- передбачити розширення повноважень Представника АР Крим у Києві, зокрема, надати йому право присутності та виступів на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, РНБО України під час розгляду питань, що стосуються АР Крим;
- під час удосконалення виборчої системи України врахувати необхідність розширення представництва регіонів, у т.ч. АР Крим, у Верховній Раді України;
- запровадити практику консультацій центральних органів влади під час підготовки рішень, що стосуються АР Крим, з республіканськими органами влади відповідного профілю, представниками наукових та експертних організацій Криму;
- провести у Верховній Раді України парламентські слухання, на яких розглянути стан суспільно-політичних, міжнаціональних і міжконфесійних відносин в АР Крим, проаналізувати стан виконання попередніх парламентських слухань з кримської проблематики.

З метою унормування правового статусу корінних народів та їх інститутів, сприяння розв'язанню проблем репатріантів, у рамках формування єдиної етнонаціональної і регіональної державної політики, розробити і прийняти Закон про корінні народи України, забезпечивши його відповідність міжнародноправовим документам про статус корінних народів і передбачивши в ньому унормування статусу інститутів національного самоврядування.

Забезпечити максимальну деполітизацію процесу розробки цього закону, його відкритість і прозорість, фаховий, експертний підхід до змісту документа.

З метою забезпечення більшого врахування інтересів усіх національних спільнот Криму республіканськими органами влади і органами самоврядування:

- внести зміни до законодавства про вибори депутатів Верховної Ради АР Крим та органів місцевого самоврядування, передбачивши скасування пропорційних виборів за закритими списками і модифікацію виборчої системи в напрямі посилення впливу виборців на персональний склад депутатського корпусу;
- передбачити можливість висування кандидатів на виборах до Верховної Ради АР Крим від об'єднань громадян, створених за національною ознакою;

- при прийнятті нової редакції Закону України "Про всеукраїнський та місцевий референдуми" передбачити механізми, які передбачали б можливості національних меншин на ініціювання референдумів з питань, що їх стосуються;
- вивчити можливість використання в Україні зарубіжного досвіду стосовно забезпечення представництва національних спільнот в органах державної влади та органах самоврядування.

Соціально-економічна сфера

Розробити і затвердити Стратегію соціально-економічного розвитку АР Крим як комплексний документ, розрахований на довгострокову перспективу. Цей документ має відповідати загальнонаціональній стратегії розвитку України та документам, які мають визначити засади державної політики в тих сферах, які є найбільш актуальними для АР Крим: етнонаціональний, мовний, інформаційний, церковно-релігійний.

До прийняття Стратегії забезпечити в повному обсязі фінансування Державної програми соціально-економічного розвитку АР Крим до 2017р. та виконання передбачених нею заходів.

Провести ревізію державних програм у різних сферах у частинах, що стосуються АР Крим, з метою їх узгодження між собою. Забезпечити фінансування програм розселення та облаштування репатріантів з державного та республіканського бюджетів у повному обсязі.

Соціально-культурна сфера

З метою реалізації комплексного підходу до вирішення проблем у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, мовної та інформаційної політики, створення концептуальної основи для розвитку законодавства у відповідних сферах, у т.ч. необхідного для розв'язання проблем, що існують в АР Крим, прийняти наступні законодавчі акти:

- Закон про основи етнонаціональної політики в Україні;
- Закон про Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні⁵;
- Закон про Концепцію державної мовної політики та нову редакцію Закону про мови в Україні;
- Закон про Концепцію інформаційної політики України.

Для вивчення питання збереження та відновлення історично-культурної спадщини народів Криму, створити при Раді міністрів АР Крим комісію, до складу якої передбачивши включення представників національних спільнот Криму, органів влади, органі місцевого самоврядування, науковців, експертів.

Реалізація наведених вище пропозицій сприятиме вирішенню найбільш гострих проблем, що є причинами конфліктів між представниками домінуючих соціокультурних спільнот Криму, зниженню рівня напруженості у стосунках між ними, створюватиме позитивні умови для налагодження діалогу. ■

⁵ Проект відповідного Закону, підготовлено в межах постійно діючого Круглого столу "Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин" за координації Центру Разумкова та підтримано Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій. Докладно див.: Національна безпека і оборона, №8, 2007, с.2-9.

КРИМСЬКИЙ ПРОЕКТ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОЛІТИКИ НА ОСНОВІ АД НОС РІШЕНЬ

Олександр ЛИТВИНЕНКО,
незалежний експерт

Крим – особливий регіон України. Політичний процес на півострові визначається взаємодією загальноукраїнських чинників, низки суто кримських змінних і російського впливу. Суто кримською є **взаємодія, а подекуди й зіткнення трьох націоналізмів**: українського, російського і кримськотатарського.

Кримський півострів – єдиний регіон, де **етнічні росіяни становлять невелику, але абсолютну більшість** (до 60%). Ще одним важливим чинником є і наявність у Криму **політично організованої (через систему меджлисів) етнічної спільноти** – кримськотатарського народу (до 270 тис. осіб), традиційною релігією якої є іслам у його сунітській версії.

Ситуація на півострові **суттєво ускладнюється через слабкість, а іноді й корумпованість державної влади, недостатню послідовність її дій, низький рівень виконавської дисципліни, а отже – нереалізованість державних рішень**, зокрема рішень Ради національної безпеки і оборони України, указів Президента України. Це накладається на триваючий **переділ власності, насамперед земельних ресурсів регіону**, вартість яких, за незалежними оцінками, сягають десятків мільярдів доларів. Власне, саме це питання в багатьох випадках визначає рівень політичної напруженості в АР Крим.

Чинником розвитку політичного процесу є і зовнішній вплив, насамперед – російський. Причому **російський чинник**, який розуміється як діяльність урядових, недержавних і бізнесових структур РФ у питаннях, пов'язаних з Кримом, **не є визначальним** для суспільно-політичного процесу на півострові, маючи коригуючий, хоча подекуди й відчутний, характер.

Ця стаття присвячена з'ясуванню головних характеристик російського чинника у кримському політичному процесі, точніше проблемі особливостей, пріоритетних цілей і напрямів російського зовнішнього впливу. Слід зауважити, що поняття російського чинника є ширшим, оскільки до його складових можна відносити і демонстраційний ефект відродження потужності Росії, і привабливість російської високої культури, і численні міжособистісні, в т.ч. родинні зв'язки тощо. Натомість під впливом тут будемо розуміти сукупність свідомих, і подекуди несвідомих дій російської сторони щодо просування своїх інтересів¹.

Загальний контекст

Насамперед, кілька вступних зауважень. Сучасна **російська держава** як у юридичному, так і в ідеологічному та інституційному вимірах є **прямим спадкоємцем СРСР**. Насамперед ідеться про сферу реалізації

зовнішньополітичної та безпекової функцій держави, тобто про системи **Міністерства закордонних справ, Збройних Сил і спецслужб** (ФСБ, СВР і ГРУ ЗС РФ). Причому спадкоємність усвідомлюється, а нерідко – і підкреслюється, навіть на офіційному рівні.

¹ На цей час підготовлено досить багато як вітчизняних, так і іноземних досліджень з близьких питань. Серед них слід виокремити колективні монографії, зокрема: Богомолів О., Семіволос І., Данилов С. Іслам і політика ідентичності в Криму: від символічних війн до визнання культурного розмаїття. – Київ, 2009; Тищенко Ю., Халілов Р., Капустін М. Суспільно-політичні процеси в АР Крим. Основні тенденції. – Київ, 2008; роботу Maigre M. Crimea – The Achilles Heel of Ukraine. – Tallinn, ICDS, November 2008; а також дослідження Центру Разумкова.

У статті використані окремі ідеї з цих матеріалів.

Ключовою особливістю такої державної спадкоємності є **збереження інституційної пам'яті**, в т.ч. механізмів вироблення і прийняття рішень, зокрема стратегічних². Жодним чином не йдеться про незмінність цілей і засобів політики, скоріше про певну спорідненість і спадковість матриць мислення, картини світу і стилю ухвалення рішень. Безумовно, сучасне керівництво РФ не є продовжувачем справи Й.Сталіна, проте історична спадщина продовжує тяжіти над господарями Кремля і Старої площі.

Саме тому корисно звернутися до історичних прецедентів російської (радянської) політики стосовно “тимчасово втрачених територій”. Цікавим прикладом є прибалтійська політика Й.Сталіна, чудово проаналізована в монографії О.Зубкової “*Прибалтика и Кремль*”³. За її висновками, наприкінці 1930-х років Й.Сталін усвідомлював лише стратегічну мету своєї політики – встановлення повного контролю над Литвою, Латвією та Естонією. Детального плану політичних, економічних, військових та інших заходів і навіть опрацьованої стратегії, як засвідчують архіви, не було. Натомість “усе творилося на ходу”, **рішення приймалися *ad hoc*, за обставинкою**. Причому кожен наступний крок **уможлилювався слабкістю опонента**: там, де радянська політика стикалася з серйозним спротивом, шукалися інші шляхи та механізми.

І сьогодні з високою ймовірністю можна припускати, що **якоїсь чіткої, ясно сформульованої програми дій стосовно як Криму зокрема так і України загалом Кремль не має**. Визначеними (хоча, можливо, не в усьому усвідомленими) є лише головні завдання, напрями та арсенал інструментів, що застосовуються. Рішення ж тактичного та оперативного рівнів ухвалюються відповідно до ситуації. Зазначене, проте, не виключає наявності **далекосяжної мети та цілеспрямованої, особливо в ретроспективі, політики**.

Підтвердженнями таких висновків є наступні прояви російської зовнішньої політики. *По-перше*, спроба окреслення К.Затуліним української стратегії РФ⁴. Депутат Державної Думи РФ, безумовно, не є офіційною особою, але його виступи відтворюють позицію досить потужних російських кіл. К.Затулін висуває ультиматум, де збереження територіальної цілісності України, обумовлює її переходом до “особливих відносин” з РФ, а фактично – до російського протекторату над слабкою Україною⁵. Ідеться не про опрацьований план дій, а саме про стратегічні цілі та завдання, напрями і пріоритети. Поточні конкретні дії Москви (в баченні кіл, речником яких виступає К.Затулін) визначатимуться перебігом ситуації і насамперед – реакцією України.

По-друге, в російській суспільній свідомості як масовій, так і свідомості еліт, **Крим сприймається**

як випадково, несправедливо втрачена територія, “наша земля”, що через примху М.Хрущова тимчасово належить іншій державі, наразі Україні⁷. Відновлення контролю над Кримом виступає у свідомості багатьох росіян (хай і не завжди усвідомлено) одним зі стратегічних завдань зовнішньої політики. Отже, півострову відводиться ключова роль у російській політиці.

По-третє, в сучасних російських правлячих колах, як завжди і будь-де, **наявні “партія війни” (“яструби”) і “партія миру” (“голуби”)**. Небажання української сторони працювати з Росією, недостатня ефективність і цілеспрямованість державної політики, а подекуди й відверта непрофесійність, дитяча емоційність, якими б глибоко патріотичними гаслами вони б не прикривалися, **грають на посилення “партії війни”**. Водночас, багато проблем у двосторонніх відносинах є наслідком помилкової комунікації, слабкості та недовіри механізмів діалогу та узгодження позицій.

По-четверте, на офіційному, в т.ч. найвищому рівні, РФ неодноразово підкреслювала свою **безумовну відданість підписаним угодам і глибоку повагу до чинних, юридично оформлених кордонів України, зокрема й щодо Кримського півострова**. Водночас, Концепція зовнішньої політики РФ і Стратегія національної безпеки РФ містять чіткі формулювання щодо російських інтересів в Україні загалом і Криму зокрема. Ідеться, насамперед, **про недопущення вступу Києва до НАТО**, “захист інтересів російськомовного населення” тощо, тобто про збереження України у сфері впливу, “привілейованих інтересів” Росії. Отже, все про що йтиметься далі, є спробою реконструкції дій впливових політичних та економічних груп Росії, до реалізації яких залучаються як державні, так і недержавні інструменти.

Що і в який спосіб робиться

Аналіз перебігу подій дозволяє виокремити такі головні завдання політики впливових російських кіл щодо Криму на нинішньому етапі.

1. Відпрацювання технологій суспільно-політичної дестабілізації. При цьому, півострів розглядається як своєрідний полігон для випробування нових підходів і технологій.

2. Перетворення Криму на ефективний важіль впливу на політичний та економічний курс Києва шляхом інспірування в регіоні керованої, в певному сенсі, навіть бутафорської суспільно-політичної нестабільності.

3. Перебирання контролю над економікою півострова, її послідовна переорієнтація на Росію.

4. Подовження базування підрозділів ЧФ РФ в Севастополі і Криму після 2017р. Причому сам Флот є чи не найпотужнішим інструментом російського впливу на ситуацію на півострові.

² Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства: 1990-1992. – Москва, 2009.

³ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль: 1940-1953. – Москва, 2008.

⁴ Затулин К. Стратегия России в российско-украинских отношениях. – Виступ на конференції “Русскоязычная Украина: возможности и проблемы консолидации” 27 квітня 2009р., www.materik.ru

⁵ Нейтральний статус України, її федералізація, державний статус російської мови, збереження позицій Московського патріархату.

⁶ К.Затулін формулює завдання політики РФ, які можна переформулювати як: послаблення державного апарату України; консолідація проросійських політичних сил за одночасної маргіналізації прозахідних; згортання співробітництва з країнами НАТО, насамперед – США, особливо в безпековій сфері. Натомість адаптація соціокультурної та економічної сфери України до російських стандартів, вільний доступ російського капіталу, особливий статус Криму та Севастополя як фактично контрольованих Росією територій тощо.

⁷ Пошукова Інтернет-система Google 11 травня 2009р. на запит “Украина Россия передача” повернула 21 тис. результатів, а на запит “Украина Россия незаконная передача” – 160 тис. результатів. Запит “Крым Россия” дає 7 970 тис., а “Крым Россия возвращение” – 1 020 тис.

Для реалізації цих завдань виконуються дії за такими головними напрямками: створення і посилення позицій в істеблішменті, економічній сфері (скупівля власності); інформаційно-пропагандистські та культурно-освітні акції; підтримка проросійських суспільно-політичних рухів. Водночас, дії за цими напрямками забезпечують формування та посилення відповідних інструментів впливу.

Істеблішмент. Діям формування російських позицій у кримському істеблішменті сприяє його особливий характер. Представниками кримських еліт ще за радянських часів були встановлені прямі контакти з Москвою поза Києвом та набуто привілейованого статусу. Цьому сприяв неофіційний статус Південного узбережжя Криму й насамперед Ялти як літньої столиці СРСР, де відпочивало практично все керівництво Радянського Союзу і країн соціалістичного табору. Певні зв'язки, навіть убудованість у російські соціальні мережі збереглася й до сьогодні.

Економіка. Протягом років незалежності присутність російського бізнесу на Кримському півострові, особливо на його Південному узбережжі неухильно зростала. Йдеться не лише про промисловість, санаторно-курортну інфраструктуру, іншу нерухомість, але, що набагато важливіше, і про земельні ресурси.

З одного боку, російська економічна присутність на півострові є, безумовно, стабілізуючим чинником, що ускладнює застосування силових засобів. З іншого – захист економічних інтересів виступає ще одним приводом для активізації зовнішнього впливу.

Інформаційно-пропагандистська та культурно-освітня діяльність. На цей час у Криму з близько 1 500 зареєстрованих ЗМІ понад 98% газет, журналів і радіостанцій працюють російською мовою. В Автономії реалізується до 150 російських друкованих видань, а власне російські програми становлять до 40% її телерадіофіру. Все це створює комфортні умови для російської інформаційно-пропагандистської діяльності.

На півострові створена й активно діє відповідна організаційна інфраструктура. Йдеться про Російський культурно-інформаційний центр. Чорноморським Флотом РФ видається громадсько-політична газета “*Флаг Родины*”, функціонує телецентр ЧФ РФ, продукція якого широко розповсюджується місцевими телерадіокомпаніями.

Серед місцевих видань, які працюють у річищі російського націоналізму та, фактично, беруть участь у проросійських пропагандистських кампаніях, слід виокремити насамперед “*Крымскую правду*”, а також “*Крымское время*” і “*Русский Крым*”.

Нині до головних тем російської пропаганди можна віднести: підживлення антизахідних, насамперед – антиамериканських та антинатовських настроїв, роздування ксенофобії, насамперед у формі т.зв. “татарської, мусульманської загрози”, інспірування сепаратистських і автономістських поглядів серед російськомовного населення півострова тощо.

У проросійських ЗМІ активно виступають численні російські діячі: політологи, філософи, релігійні проповідники, які траншують відповідні ідеологічні послання. До останнього часу важливим напрямом

російської інформаційно-пропагандистської активності були постійні візити таких діячів, як мер Москви Ю.Лужков, депутати Державної Думи РФ В.Жириновський, К.Затулін, С.Бабурін, С.Марков.

Іншими словами, йдеться про медіа-політику з метою консервування та підживлення російських націоналістичних поглядів, а отже – відповідного суспільного руху на півострові і спроби непрямого управління його активністю. Її прикметними особливостями є, сказати б, реактивний характер, захисна спрямованість, песимістичне, а нерідко і просто катастрофічне світосприйняття.

Небезпеку становить, насправді, не проросійська пропаганда, а слабкість, а подекуди й відсутність проукраїнської, проєвропейської альтернативи. Фактична монополія ідей російського націоналізму в російськомовних кримських ЗМІ формує несприятливі тенденції для розвитку політичного процесу на півострові.

Продовжується активна діяльність російських структур і в **культурно-освітній сфері**. Діє до 10 філій російських вищих навчальних закладів, зокрема – Чорноморська філія МДУ. Російський вплив у цій царині спрощується й через об'єктивні причини. Показовою є шкільна статистика: за офіційними даними Міністерства освіти та науки Криму, українською мовою як в українських школах, так і в українських класах іншомовних шкіл (значним чином фіктивно) навчаються 12 860 учнів (7,2%), а російською мовою – 159 568 (89,6%).

Контрольовані та ідеологічно близькі суспільно-політичні рухи й неурядові організації виступають важливим як інструментом, так і напрямом російського впливу. Йдеться про формування та діяльність структур, що інституційно забезпечують формування, розвиток і публічну репрезентацію проросійських поглядів (а, фактично, російського націоналізму переважно в його пострадянській версії) на територію України і Криму зокрема.

Серед найбільш відомих подібних структур – “*Русский блок*”, “*Русская община Крыма*”, Народний фронт “*Севастополь-Крым-Россия*”, відроджений “*Прорыв*”, Євразійська спілка молоді (ЄСМ останнім часом діє переважно в Інтернеті) та ін. Слід згадати і про партію “*Київська Русь*”, про намір приєднання до якої заявив “*Прорыв*”. І хоча ці структури загалом досить не чисельні та нині не користуються, на відміну від початку 1990-х років, активною підтримкою населення півострова, свою функцію публічного репрезентанта проросійської позиції і центру кристалізації (агрегації) російського націоналізму вони виконують досить ефективно.

Радикальні організації не існують у безповітряному просторі. Вони активно взаємодіють з більш респектабельними політичними силами, нерідко виконуючи роль певного громозвуду. І якщо кримська республіканська організація КПУ та особливо ПСПУ самі не цураються різких заяв, то для кримської організації Партії регіонів її союзники з “*Русского блока*” нерідко виступають, свідомо чи несвідомо, в ролі досить корисного інструменту.

Українська держава вживає необхідних заходів протидії. Зокрема, в січні 2009р. СБУ було передано до суду кримінальну справу щодо антидержавної діяльності Народного фронту “*Севастополь-Крым-Россия*”. Також Службою безпеки через суд було припинено діяльність кримської структури ЄСМ.

Слід згадати й різноманітні козачі формування, що, ймовірно, можуть виконувати завдання силового забезпечення відповідних політичних дій. Причому спектр цих квазімілітарних груп досить широкий: від начебто українсько-орієнтованих до безпосередніх учасників Союзу козачих військ Росії і ближнього зарубіжжя.

Останнім часом пошвалялися спроби сформувати проросійські організації у кримськотатарській спільноті. З певною мірою імовірності до таких слід віднести кримськотатарську організацію “Міллї Фірка” на чолі з В.Абдураїмовим.

Окремий напрям складає прагнення реалізовувати російські інтереси через **релігійні організації**, насамперед через структури близькі до Української православної церкви Московського патріархату. І хоча керівництво як Церкви загалом, так і Симферопольської єпархії зокрема, посідає виважену позицію, окремі церковні, і насамперед, навколо-церковні діячі намагаються використовувати амвон у суто мирських цілях, у тому числі для просування ідей “Русского мира”, а іноді і відвертого обслуговування поточних політичних інтересів Москви.

Ключовим інструментом російської політики у Криму і в Україні загалом виступає **Чорноморський Флот РФ**. Сам факт присутності військового об’єднання Росії на території Криму є вагомим чинником реалізації російських інтересів. Ідеться про відомий ефект “демонстрації прапора”. Флот має відповідні розвідувальні і спецпропагандистські структури, реалізує активну меморіальну та як зазначалося вище, інформаційну політику. За певних умов, не менш важливим може стати й наявність суто військового, силового компоненту.

Питання про рівень системності та цілеспрямованості перелічених інструментів залишається значною мірою відкритим. Безумовно, відбуваються певні спроби скоординувати діяльність, які протягом останніх років стають дедалі більш успішними. При цьому, головним обмежуючим чинником є нинішній стан російського суспільства і держави.

Що робити Україні?

Говорячи про доцільні **першочергові заходи Української держави для нейтралізації негативних наслідків російського впливу**, слід наголосити на необхідності переходу від реагування на проблеми до проведення цілеспрямованої державної політики за всіма напрямками. Причому акцент варто робити не на обмежувальні та каральні, а на заохочувальні і просвітні заходи.

Слід **збільшити організаційний та адміністративний потенціал** Української держави в автономії. Ідеться, насамперед, про повніше використання можливостей, що надаються чинним законодавством, зокрема, Представнику Президента України в АР Крим.

Варто опрацювати можливості **посилення інтеграції кримської економіки в загальноукраїнську**, насамперед, у виробничі ланцюжки. Вже сьогодні час думати й діяти в напрямі вирішення соціально-економічних питань, що постануть після виводу ЧФ РФ, наступної демілітаризації Севастополю, про

необхідність переведення цього потенційно дуже успішного торговельного міста на іншу траєкторію економічного розвитку.

Україні потрібна **якісна російськомовна газета, радіостанція і телестудія державницької спрямованості**. Варто розширювати мережу українських навчальних закладів, але не шляхом перепрофілювання російських, а утворюючи поряд з ними нові. Потрібно, нарешті, опрацювати питання створення у Криму та Севастополі філій провідних українських ВНЗ, зокрема – Київського національного університету, Національного університету “Києво-Могилянська академія” та ін.

Необхідно збільшувати можливості для **інтеграції кримської молоді всіх національностей в загальноукраїнський простір**, зокрема – шляхом залучення до провідних українських університетів у Києві, Львові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку.

Доцільно сприяти розвитку сучасних російських культурних ініціатив, **формуванню російськомовної спільноти у Криму, орієнтованої не на Москву, а на Київ**, на Європу, а не нинішню Росію.

Варто опрацювати програму **підтримки інституцій громадянського суспільства** на півострові. Більш широко залучати до вирішення кримських проблем потенціал українських неурядових структур, насамперед в освітній, інформаційній, культурній та інших сферах, інформаційно-аналітичному забезпеченні державної політики.

Удосконалити **практику переміщення, ротації державних службовців різними регіонами України**, зокрема надаючи можливість кримчанам працювати в інших областях країни.

Потрібно **розвивати систему попередження та розв’язання конфліктів** на майновому (насамперед земельному), міжнаціональному, міжрелігійному ґрунті. Впровадити механізми посередництва між сторонами потенційних та актуальних конфліктів.

Слід забезпечити **чітке дотримання чинного законодавства**, в т.ч. в інформаційній сфері. Забезпечити неухильність законного, визначеного судом покарання за роздмухування міжнаціональної, міжрасової, міжрелігійної ворожнечі, інші протиправні дії.

Є й інші напрями діяльності українських державних і неурядових структур. Серед них чільне місце має посісти контррозвідувальна та інша спеціальна діяльність, забезпечення ефективного виконання чинного законодавства України про громадянство і паспортний режим тощо.

На завершення варто ще раз зазначити, що характер і загальний абрис суспільно-політичних процесів у Криму та в Україні загалом визначаються, насамперед внутрішніми чинниками. Російський, як і будь-який зовнішній вплив, за великим рахунком, має лише другорядний результат. Зовнішні сили не детермінують суспільні процеси, а користуються наявними, наданими їм насамперед українською владою, можливостями. Ефективність впливу з-закордону, у принципі, є обмеженою діями українського суспільства та української держави. А отже – більшість проблем мають вітчизняні корені, та, відповідно, можуть бути вирішені тільки в Україні і тільки Україною. ■

КОНФЛІКТНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В АР КРИМ: МІЖЕТНІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Юлія ТИЩЕНКО,
голова Ради Українського незалежного
центру політичних досліджень

Загальна етнополітична ситуація у Криму визначається комплексними питаннями взаємодії трьох найбільших етнічних груп – кримських татар, росіян та українців, а також проблемами, що виникають у процесі міжетнічної, міжкультурної комунікації в соціальній, економічній, соціокультурній, політичній сферах.

На проблеми міжетнічної взаємодії вказують і дані соціологічних досліджень. Так, на питання *“Чи можна віднести Крим до конфліктогенних регіонів?”* 51% кримчан відповідають ствердно і лише третина – не погоджуються з цим твердженням¹. Ті, хто вбачає у Криму можливість виникнення конфліктів, вказують, що конфліктогенний потенціал криється у: протиріччі між українською владою і населенням; конфліктогенності у трикутнику кримські татари – інше населення – українська влада; націоналістичній політиці Києва, “свавіллі Меджлісу” та відсутності дієвої влади; земельних конфліктах; відсутності демократії та “насилстві” київської влади переважно в гуманітарному житті кримчан; міжнаціональних конфліктах між татарами та слов’янами, зростанні ісламського екстремізму. Серед потенційних конфліктогенних чинників називають також ряд геополітичних складових: “навколо Криму зіштовхуються інтереси багатьох держав”. Частина опитаних негативно висловлюється і стосовно Української держави – “окупація Криму з боку України”².

Проблеми міжетнічної взаємодії

У міжетнічній взаємодії в регіоні можна виокремити ряд проблемних складових у соціальній, культурній, політичній комунікації між кримськими татарами, з одного боку, та українцями й росіянами (“слов’янами”) – з іншого. Ці проблеми полягають у різному баченні шляхів розв’язання питань місцевого розвитку, розподілу ресурсів в автономії, перебігу соціокультурних змін, різних зовнішньополітичних орієнтацій. Загалом проблеми виникають у наступних сферах:

- *соціокультурній* (відродження історичної пам’яті через поновлення топонімики Криму, перегляд історії радянського періоду, розвиток культур етнічних груп);
- *державного управління* (координація взаємин центральної і регіональної влад у формуванні та реалізації державної політики стосовно Криму, діяльність місцевої влади, яка може керуватися етностереотипами під час ухвалення рішень щодо життєдіяльності громади);

- *соціально-економічній* (безробіття та його етнічне забарвлення, розподіл ресурсів в автономії, зокрема – земельних);
- *мовній* (можливості набуття освіти рідною мовою для етнічних груп (кримські татари, українці), підтримка української мови на півострові, розв’язання проблеми домінування російської мови в політичному та суспільному житті, інформаційному просторі).

Міжетнічні взаємини у Криму формуються на тлі розв’язання проблем інтеграції кримських татар до українського суспільства, які традиційно поділяють на:

- *політико-правові* (відсутність правової реабілітації кримськотатарського народу, визначення статусу кримськотатарського народу, визнання кримських татар корінним народом України, введення у правове поле представницьких органів кримських татар (Курултай, Меджліс), забезпечення представництва в органах влади, насамперед АР Крим, та силових структурах);

¹ Соціологічне дослідження проведене Центром соціологічних і маркетингових досліджень “SOCIUM” 11-23 вересня 2008р. в рамках проекту з вивчення проблем економічної, політичної і громадської ідентифікації населення в різних регіонах СНД, з метою вивчення громадської думки жителів АР Крим з найбільш актуальних проблем сучасного суспільно-політичного життя.

Дослідження проведене за квотною вибіркою, репрезентативною стосовно дорослого населення АР Крим за основними соціально-демографічними показниками (вік, стать, національність). Опитано 1 478 респондентів.

² Питання про конфліктогенний потенціал ставилось як відкрите. Дані було отримано практично відразу після воєнного конфлікту на Кавказі, що, зрозуміло, могло вплинути на позиції респондентів. – Веб-сайт Центру соціологічних і маркетингових досліджень “SOCIUM”, www.socium.info.

- *соціально-економічні* (незадовільне наділення репатріантів земельними ділянками, високий рівень безробіття, нерозвинута інфраструктура в місцях компактного проживання);
- *мовно-культурні* (відкриття шкіл з кримсько-татарською мовою навчання, повернення кримськотатарської топоніміки, налагодження функціонування у Криму кримськотатарської мови, повернення культурних цінностей, відновлення “святих місць” – стародавніх мечеті, азиси та ін.).

В етнополітичній сфері, у процесі міжетнічної комунікації та взаємодії між кримськими татарами і слов'янською більшістю найбільш значимими індикаторами напруженості є: незадовільне соціально-економічне становище етнічних груп; сприйняття та переживання соціально-економічного, політико-правового та культурно-мовного статусу власної етнічної групи, порівняно зі сприйняттям статусу інших етнічних груп; недоволеність ступенем репрезентації власної етнічної групи в різних гілках влади³.

Заслужують на увагу результати досліджень взаємного сприйняття та потенційних конфліктних чинників у міжетнічних відносинах, проведені в АР Крим ще у 2003р, серед етнічних росіян, українців і кримських татар⁴. Так, спостерігалися суттєві розбіжності у сприйнятті безробіття слов'янським і кримськотатарським населенням. У Білогірському районі однакові труднощі для всіх етносів у працевлаштуванні визнали 33,3% кримських татар, у Красногвардійському – 23,1%. 87% кримських татар у Білогірському та 84,6% – у Красногвардійському районах відзначили серйозні проблеми в пошуку роботи. Це неможливо інтерпретувати лише як наслідок сприйняття свого соціально-економічного статусу як дуже низького, порівняно зі статусами інших етносів. Адже і росіяни, і українці визнали труднощі кримських татар у цьому питанні більше серйозними, ніж свої власні. Однак, думки з приводу працевлаштування кримських татар іноді кардинально різнилися. З одного боку, висловлювалася точка зору, що кримським татарам проблематично влаштуватися на роботу. З іншого – зазначалося, що для отримання робочого місця необхідні професійні якості, а не національна належність. Водночас росіяни та українці парадоксально вказували на більш високий рівень життя кримських татар, аніж слов'ян. Така невідповідність у сприйнятті статусу і труднощів кримських татар, з одного боку, та одночасне визнання цього етносу більше успішним у процесі виживання – з іншого, відбиває негативні стереотипи аутгрупи: “вони хитрі”, “вони викручуються”, і, в цілому, “вони небезпечні”. Втім, і про сприйняття інших спільнот кримськими татарами можна сказати, що вони є неадекватними, хоча й меншою мірою. Так, рівень життя свого етносу кримські татари з більшою солідарністю,

ніж слов'яни, вважають нижчим, тоді як рівень життя слов'ян – вищим за середній і високим⁵.

Проблеми інтеграції кримських татар

Розселення. У зв'язку з масовим, неорганізованим поверненням кримських татар, а також україно-недостатнім фінансовим і матеріально-технічним забезпеченням їх розселення та облаштування, основна маса репатріантів до середини 1990-х років осіла в передгірній частині півострова, а саме в Бахчисарайському, Білогірському, Кіровському, Джанкойському, Красногвардійському та Сімферопольському районах. **Місця компактного розселення кримських татар найчастіше віддалені від облаштованих територій,** де розташовані підприємства, установи освіти, охорони здоров'я, культури, органи місцевого самоврядування. Становище погіршується недостатньою їх забезпеченістю засобами комунікації, що значно підсилює радикалізацію їх настроїв.

Законодавство. Гострою залишається проблема законодавчого забезпечення як процесу повернення та облаштування репатріантів, так і їх прав відповідно до національного та міжнародного законодавств. Ефективність практичних заходів, здійснюваних з метою вирішення соціально-економічних і гуманітарних проблем, значно знижується через відсутність чіткої нормативно-правової бази⁶. Досі не введені в політичне та правове поле представницькі органи кримських татар (Курултай, Меджлис). Це надає їх політичним опонентам підстави публічно трактувати національний рух кримських татар як “націонал-радикалізм”, “фашистський” рух, який нібито прагне “розірвати його [Криму] зв'язки з Росією та російською культурою, що об'єднує кримське суспільство в єдине ціле, насильницьки вирвати зі східнослов'янського світу”⁷. **Подібна риторика, відбиваючи та формуючи певні настрої жителів Криму, зумовлює загострення суспільно-політичної ситуації та своєрідну сегрегацію регіону від України, консервує світоглядні ідеологеми, що склалися за радянських часів.**

Земля. Актуальним залишається питання виділення кримським татарам земельних ділянок для індивідуального будівництва та господарської діяльності на Південному узбережжі Криму. Ситуація загострюється через різке збільшення внутрішньої міграції (з Чорноморського, Роздольненського, Джанкойського та інших степних районів на узбережжя Криму). Це підтверджується фактами самозахоплення земель та інших акцій протесту в Судаку, Морському, Веселому, Сімеїзі, Ялті, Алушті та інших населених пунктах. Місцева влада через етнічні упередження (та, можливо, зацікавлення в корупційних схемах) не сприяє виділенню землі кримським татарам, особливо в південних районах Криму.

³ Чорний Є. Конфліктогенний потенціал міжетнічних відносин. – Веб-сайт Українського центру політичного менеджменту, <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=21&c=195>

⁴ Там само. Як експериментальну базу для пілотної стадії дослідження було обрано Білогірський та Красногвардійський райони, число опитаних у кожному районі – 150 осіб, виходячи з цифри визначалися характеристики вибіркової сукупності за статтю, віком, етнічною належністю, місцем проживання.

⁵ Чорний Є. Конфліктогенний потенціал міжетнічних відносин. – Веб-сайт Українського центру політичного менеджменту, <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=21&c=195>

⁶ У цьому контексті показовою є доля Закону “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою”. Верховна Рада у 2004р. прийняла цей Закон у першому читанні, але відмовилася це зробити у другому. Після пропозиції Президента України прискорити процес, 24 червня 2004р. Закон було прийнято. Проте Президент повернув його на доопрацювання, пропонуючи депутатам усунути невідповідність окремих положень Закону нормам Конституції України. В результаті, базового документа, який регламентував би більшість аспектів процесу репатріації, немає й досі.

⁷ Див.: Грач Л. Годовщина крымского референдума. – Веб-сайт “Леонид Грач – лидер крымских коммунистов”, 15 января 2008г., <http://www.grach.crimea.com/content/view/401/4/>

Варто зазначити, що конфлікти чи міжетнічну напруженість зумовлюють питання розподілу ресурсів та проблема наділення кримських татар землею. У 2006-2007рр. Крим охопила друга (від початку 1990-х років) хвиля самовільного захоплення земельних ділянок. Це стало відповіддю кримських татар на діяльність органів кримської влади, які часто виділяли великі земельні масиви непрозорим структурам і фірмам-одноденкам.

Так, у листопаді 2007р. стався конфлікт з приводу земельної ділянки на вул. Балаклавській (Сімферополь) між кримськими татарами, які отримали цю земельну ділянку, та приватною фірмою, що претендувала на неї. Конфліктна ситуація не розв'язана й досі.

Інший конфлікт стався на плато Ай-Петрі, де було встановлено бізнес-будівлі кримськотатарських підприємців (листопад 2007р.). Керуючись рішенням суду про знесення однієї споруди, яку було збудовано на плато самовільно, працівники міліції зруйнували майже всі будівлі, що розташовувалися на плато. 6 листопада плато штурмували близько 950 працівників міліції проти приблизно 40 кримських татар, які намагалися захистити споруди, в результаті чого кількох кримських татар було госпіталізовано.

Міну уповільненої дії під земельні проблеми у Криму закладено в законодавстві. Зокрема, 12 вересня 2006р. Верховна Рада України прийняла за основу проект Закону "Про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за самовільне захоплення земельної ділянки"⁸. Цей законопроект передбачав запровадження кримінальної відповідальності за самозахоплення та більш ефективний захист законних прав власників земельних ділянок і землекористувачів. Лідери Меджлісу висловилися категорично проти ухвалення закону, мотивуючи це тим, що він може застосовуватися вибірково: оминаючи бізнесменів і чиновників, які незаконно одержали великі земельні ділянки у Криму, він застосовуватиметься проти простих людей, які не можуть у законний спосіб одержати землю для будівництва житла. У Криму досі не створено єдиного земельного кадастру, попри численні доручення та Укази Президента України. Ситуація може бути пояснена тим, що **сьогодні як місцевій, так і центральній владі не вигідно владнати систему земельних відносин, робити її прозорою, адже це мінімізує можливості для безконтрольного розподілу землі, унеможлиблює корупційні схеми.**

Представництво. Важливою залишається проблема представництва кримських татар в органах влади. Керівництво Меджлісу наполягає на адекватному залученні фахівців з числа кримських татар, зокрема, до республіканських і місцевих органів виконавчої влади, вважаючи, що їх нинішнє число не лише не відповідає частці кримських татар у складі населення, але й є прямим свідченням дискримінації за національною ознакою⁹.

Політизація проблем міжетнічної взаємодії: фактор місцевої політики та регіональних ЗМІ

Питання міжетнічних взаємин часто експлуатуються кримськими політиками, які використовують роль захисника "слов'янського населення" для власного політичного іміджу, що додає їм у Криму електоральних дивідендів. Під час фокус-групового дослідження "Актуальні питання управління міжетнічними взаєминами в АР Крим"¹⁰ учасники констатували наявність побутових конфліктів між слов'янами та кримськими татарами, але пояснювали їх насамперед не специфікою міжетнічних взаємин, а соціально-економічними негараздами.

"Міжетнічні пристрасті дещо нагнітаються перед виборами, чесно кажучи, коли наші високі політики починають "накручувати" населення, агітувати на виборах. Звичайно, кожна спільнота тягнеться до своєї партії. Ось тоді трохи відчувається міжнаціональне напруження. Навіть між сусідами... Спілкуються до виборів нормально, а як тільки ця політика втручається в життя людей – починається" (Советський).

"Доводиться поневолі повертатися до того, що є проблеми серед депутатських груп, серед партійних організацій, які провокують. Я б так сказав, що вони є провокаторами нестабільності в міжнаціональних відносинах. Не народ сам. Причому провокують, ведуть за собою невелику групу людей, а роздувають потім через ЗМІ, що за ними народ. Не в образі депутатів, я думаю, що 80% депутатів не представляють народ. Наші депутати представляють свої партії, а партія – це плани й задумки певної групи людей, але не народу" (Білогірськ).

"У Мирному проводили збори громадян, в залі їм читали інформацію. Радівілов і т.д. зібрали людей. В Мирному є самозахвати, і російськомовні, і слов'яни, всі там землю... Вони зібрали і сказали людям, що будуть вирішуватися їх земельні проблеми. Всі прийшли в цю залу, 500 осіб. А з трибуни він почав з того, що не можна роздавати землю за національною ознакою. Такі слова він кинув у залу. Буквально всі хвилини через 20 зрозуміли, що ці збори не для того, щоб вирішити земельне питання, якимось чином зрушити, а саме загострити і зробити собі імідж за російськомовних, за росіян, саме загострити конфлікт. Відповідно, друга сторона говорить: а ви зібрали нас за якою ознакою? Землі у нас відбирали за якою ознакою? І знову починається полеміка: а ти хто, а я хто і т.д." (Бахчисарай).

Напруженості в міжетнічних взаєминах на півострові додають і ЗМІ, які часто використовуються політиками для формування необхідної "громадської думки" та формування негативних стереотипів. **Окремі ЗМІ своїми публікаціями сприяють поширенню негативних стереотипів і міфологем етнополітичної спрямованості.** Учасники фокус-груп пояснювали це насамперед політизацією міжетнічних відмінностей, політичним підґрунтям, позиціями власників ЗМІ та наявністю досить стійких стереотипів у свідомості етнічних спільнот.

⁸ Закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки" прийнятий 11 січня 2007р. – ред.

⁹ Усього число державних службовців - кримських татар (станом на 2007р.) становить 407 осіб (7,9%), з них в органах виконавчої влади АР Крим – 104 (8,4%), в районних державних адміністраціях – 178 (12,5%), в органах місцевого самоврядування – 114 (4,8%), у Фонді майна АР Крим – 4 (4,3%). Кримські татари, обрані народними депутатами України – 1 особа; депутатами Верховної Ради АР Крим – 7 осіб; міських і районних рад: 125 осіб (за списком Народного Руху України), 2 (Кримськотатарського блоку), 8 (БЮТ), 2 (інших партій); сільських і селищних рад – понад 900 осіб. З 309 обраних сільських і селищних голів 24 (7,7 %) – кримські татари. Загалом частка депутатів - кримських татар у депутатському корпусі АР Крим становить понад 15%.

¹⁰ Докладно див.: Дані фокус-групового дослідження в рамках IV етапу проекту "Назустріч мирному і толерантному суспільству в Україні. Міжетнічні взаємини в АР Крим: просвіта та навчання". – УНЦПД, квітень 2009р.

“Все-таки межа існує між кримськими татарами та російськомовним населенням. Є кримські ЗМІ, які на цьому роблять рейтинг, роблять собі імідж. Взяти будь-яке число газети “Крымское время”, там обов’язково є стаття, яка робить свій внесок у це, знову загострює увагу [на цьому]” (Бахчисарай).

“Республіканські ЗМІ, на мій погляд, уже меншою мірою, ніж це було раніше, але все-таки не сприяють толерантності у Криму. Тому що деякі наші газети, м’яко кажучи, негарно себе поведуть по відношенню до тієї чи іншої частини населення. Ми чудово розуміємо, що всі наші ЗМІ замовлені. Ті, які сьогодні починають обливати брудом ту чи іншу частину населення, на жаль, все-таки ведуть до розрізненості” (Джанкой)¹¹.

Отже, серед факторів, що зумовлюють міжетнічну напруженість у Криму, не останнє місце посідають **численні стереотипи у свідомості слов’янської більшості жителів стосовно кримськотатарської спільноти**. Вплив цього чинника на громадську думку і стан міжетнічних відносин посилюється через “цілеспрямовану антитатарську та ісламофобську інформаційну кампанію, в російськомовних кримських виданнях у великій кількості публікуються матеріали, які можна назвати не просто некоректними чи дифамаційними, а й такими, що розпалюють міжнаціональну ворожнечу”¹².

Мовна сфера

Загалом, з огляду на етнічну специфіку етномовна ситуація в регіоні є відмінною від загальноукраїнської. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001р., 77% жителів Криму вважають рідною російську мову, 10% – українську, 11% – кримськотатарську. Частка російськомовних шкіл в автономії перевищує частку етнічних росіян за рахунок російськомовної самоідентифікації представників інших етнічних спільнот, насамперед білорусів, євреїв, німців та ін. Якщо звернутися до мови цифр, то російську мову рідною визнали 97% євреїв Криму, 89% – німців, 82% – білорусів, 79% – корейців, 78% болгар, 73% – греків та 61% – українців. Загалом російську мову вважають рідною 23% неросійського населення регіону¹³.

На питання *“Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?”*, 89% кримчан дають позитивну відповідь, лише 4,4% – негативну. За даними соціологічних досліджень, сьогодні у Криму спілкуються переважно російською мовою 92,3%, українською – 3,3%. Вдома українською та російською (залежно від обставин) спілкуються 2,2% громадян, іншими мовами – 2,2%¹⁴. Специфіка мовної ситуації відбивається на освітній політиці у Криму, яка фактично консервує зазначену специфіку.

Кримські татари самі порушують питання стосовно комплексної політики збереження та розвитку кримськотатарської мови. За словами лідера Меджлису М.Джемілева: *“Потрібно домагатися внесення відповідних змін до чинної Конституції автономії для того, щоб статус кримськотатарської мови був прирівняний до статусів української і російської мов”*¹⁵. Ст.10 кримської Конституції проголошує, що АР Крим поряд з державною забезпечує на своїй території функціонування, розвиток, використання та захист російської та кримськотатарської мов, а також мов інших національностей. Адже, як зазначається, *“російська мова як мова більшості населення і сприятлива для міжнаціонального спілкування використовується в усіх сферах суспільного життя”*, а ст.11 проголошує, що згідно з українським законодавством в АР Крим *“офіційні документи, які затверджують статус громадянина”*, *“виконуються українською та російською мовами, а за клопотанням громадянина – і кримськотатарською мовою”*¹⁶. М.Джемілев констатував, що *“найбільшою проблемою є збереження нашими співвітчизниками власної національної ідентичності, якщо ми не зможемо побудувати систему освіти рідною мовою та охопити цією освітою всіх наших дітей, на націю очікує асиміляція, розчинення в російськомовному середовищі”*¹⁷.

Завдання влади мали б полягати в пошуку компромісів у мовній політиці та освітній сфері. Натомість у цих сферах спостерігається неоголошена війна рішень центральної і місцевої влад. Так, у Концепції розвитку освіти в АР Крим на період до 2012р. міститься лише одне положення стосовно *“створення умов для поглибленого вивчення української, російської та кримськотатарської мов”*¹⁸. Однак ані факти, ані причини та наслідки мовного дисбалансу, що спостерігається в освітній сфері, не розкриваються.

Можна констатувати неналежне забезпечення освітнього процесу кримськотатарською мовою на рівні, складнощі, що виникають через відсутність регіонального підходу до освітньої політики в мовному вимірі стосовно Криму. Проблема є також брак вчителів, нестача підручників, обмежені бюджетні можливості органів місцевого самоврядування щодо фінансування закладів освіти.

Влада

Протягом останніх років локальні конфлікти у Криму можна трактувати також як конфлікти між кримськими татарами і владою, що відбуваються через небажання органів місцевого самоврядування вирішувати проблеми репатріантів. Хоча такі конфлікти й ґрунтуються на суто економічних питаннях, вони *“не захищені”* від використання політичними силами

¹¹ Дослідження проведене Центром соціологічних і маркетингових досліджень “SOCIUM” 11-23 вересня 2008р. в АР Крим в рамках проекту з вивчення громадської думки з питань, пов’язаних з економічною, політичною і громадянською ідентифікацією населення в різних регіонах СНД.

Дослідження проведене за квотною вибіркою, репрезентативною стосовно дорослого населення АР Крим за основними соціально-демографічними показниками (вік, стать, національність). Опитано 1 478 респондентів. – Веб-сайт Центру соціологічних і маркетингових досліджень “SOCIUM”, www.socium.info.

¹² Кресіна І. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті. – Веб-сайт Українського центру політичного менеджменту, <http://www.politik.org.ua>

¹³ Водночас варто зауважити, що експерти з мовної політики доводять, що “перепис населення, проведений в Україні у 2001р., не дає можливості точніше визначити співвідношення носіїв української і російської мов, оскільки у формулюванні питань, які з’ясували мовні характеристики респондентів, не було враховано той факт, що певна частина російськомовних українців все-таки називають рідною українську як мову, символічно пов’язану з їх національною самоідентифікацією. Питання п.7 переписного листа, що визначали мовну ідентифікацію респондентів, були сформульовані таким чином: “Ваші мовні ознаки: (а) рідна мова; (б) якщо Ваша рідна мова не українська, то вкажіть, чи володієте вільно українською мовою; (в) інша мова, якою Ви вільно володієте”. Див.: Масенко Л. Мовна ситуація в Україні. – Незалежний культурологічний часопис “і”, 2004, №35.

¹⁴ 6,6% не змогли відповісти. Соціологічне опитування “Українське суспільство – 2008”, проведене Інститутом соціології НАН України у квітні 2008р., методом роздаткового анкетування. Опитано 1 800 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, АР Крим і Севастополі. Статистична похибка вибірки – 2,3%.

¹⁵ Виступ М.Джемілева на І сесії 5-го Курултаю кримськотатарського народу (7-9 грудня 2007р.).

¹⁶ Закон України “Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим”.

¹⁷ Виступ М.Джемілева на І-й сесії 5-го Курултаю кримськотатарського народу...

¹⁸ Затверджена Постановою Верховної Ради АР Крим №215 від 18 жовтня 2006р.

для отримання потенційних електоральних дивідендів через експлуатацію вже знайомого образу “захисника від чужого”.

Вирішення локальних конфліктів, як правило, відбувалося за втручання центральної влади, і переважно – не як конфліктна превенція, а як намагання загасити конфлікт, що загострився. Водночас, показовим є те, що в недавньому минулому конфлікт між кримськими татарами і владою розглядався як неможливість віднайти порозуміння, насамперед, з кримськими очільниками. Сьогодні ситуація змінюється через стагнацію процесу правового розв’язання проблем кримськотатарської громади. Зокрема, дедалі частіше представники кримських татар констатують, що державна влада “відкрито ігнорує права кримськотатарського народу” через “тривале неухвалення законів, спрямованих на поновлення прав кримськотатарського народу, включаючи його невід’ємне право на національно-територіальну автономію у складі Української держави, стійке небажання сприяти поверненню десятків тисяч кримських татар, навмисне зволікання зі справедливим вирішенням питань, пов’язаних з наділенням кримських татар земельними ділянками, абсолютну правову та судову незахищеність кримських татар під час відстоювання ними законних прав та інтересів, жорстку протидію поновленню топонімів Криму, нерозривно пов’язаних з історичною пам’яттю кримськотатарського народу...”¹⁹.

Рада представників кримськотатарського народу при Президенті України в повному складі не зустрічалася з Головою держави з 2004р. **Немає системної, відкритої комунікації українського політичного керівництва з кримськотатарськими представницькими органами.**

Незважаючи на зусилля держави з реалізації Державної програми розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, що повернулися в Україну на проживання, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2010р., вирішення місцевих проблем відбувається надто повільно. Партійні лідери в Києві часто будують свій діалог з кримськими татарами з точки зору їх можливої електоральної підтримки, констатуючи при цьому розпорошеність електоральних позицій. **Нинішня політична комунікація вмотивована тактичними міркуваннями стосовно підтримки кримськими татарами тих чи інших політичних лідерів в офіційному Києві.** Немає стратегічного бачення співпраці та спостерігається низька ефективність імплементації політики, спрямованої на гармонізацію суспільно-політичної ситуації в АР Крим у цілому²⁰.

На місцевому рівні спостерігаються не достатньо системні намагання реалізації політичної комунікації очільників кримської влади (ВР АР Крим, Ради міністрів АР Крим) та політичного керівництва кримських татар.

Насамперед вона так само пов’язана з поточною реалізацією Державної програми та намаганням загасити конфлікти, що виникають, насамперед, у сфері земельних відносин. Зокрема, можна навести приклад створення спільної комісії ВР, кримського Уряду та Меджлісу стосовно розв’язання земельної проблеми на вул.Балаклавській (Сімферополь, 2007р.), хоча її діяльність так і не сприяла вирішенню конфлікту.

Варто зазначити, що часто політика “заходів посиленої підтримки” репатріантів, як то реалізація державних і місцевих програм з облаштування та інтеграції сприймається з боку слов’янського населення як несправедлива, не трактується як “вирівнювання прав”.

На районному рівні як механізм комунікації використовується система громадських рад. Так, у Бахчисараї з метою обговорення актуальних питань району була створена при районній державній адміністрації Громадська колегія, до складу якої ввійшли представники національно-культурних товариств, органів місцевого самоврядування, політичних партій. Водночас, на районному рівні для конструктивної співпраці між громадою та владою, громаді необхідне розуміння процедури прийняття рішень, для того, щоб від “просто розмов і критики” перейти до експертних оцінок вирішення нагальних проблем взагалі та у сфері міжетнічних взаємин зокрема.

У Джанкої при голові районної державної адміністрації створено Міжконфесійну раду за участю представників православних, мусульманських, протестантських релігійних громад. На районному рівні проводяться культурні заходи, спрямовані на популяризацію культур етнічних груп і спільнот (конкурси, фестивалі тощо).

Як це не парадоксально, але здається, що **рівень політичної комунікації та міжетнічної взаємодії ускладнюється на високих шаблях регіональної та центральної влад, тоді як на рівні поліетнічних сільських громад фіксуються численні приклади міжкультурної, міжетнічної взаємодії та комунікації.**

Соціокультурна сфера

Сьогодні в АР Крим залишається майже законсервованою ситуація з місцевою топонімією, поверненням історичних назв. **У 1944р. понад 90% географічних назв населених пунктів були запроваджені спеціальними декретами Верховної Ради РСР з метою “стерти з лиця землі” саму пам’ять про існування кримських татар.** Лише одним Указом Президії Верховної Ради РСФСР від 18 травня 1948р. було перейменовано 1 062 населених пункти Криму. Так виникли вигадані однотипні назви Піонерське, Радісне, Першотравневе, Танкове, Ударне тощо. Топоніміка Криму, що відбиває його історію, була фактично знищена. Але з поверненням кримських татар знову зазвучали старі назви, які сьогодні паралельно, але неофіційно вживаються

¹⁹ Резолюція Всекрымского траурного митинга, посвященного памяти жертв геноцида крымскотатарского народа – депортации 18 мая 1944г., и десятилетия его насильственного удержания в местах изгнания, 18 мая 2009г., Симферополь, <http://www.kirimtatar.com>

²⁰ У черговому Указі Президента України стосовно питань Криму “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 вересня 2006р. “Про виконання Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006р. “Про суспільну ситуацію в АР Крим” №822 констатувалося, що “в результаті невиконання значної частини завдань, передбачених рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 8 лютого 2006р. №154, суспільно-політична ситуація в АР Крим продовжує залишатися складною і суперечливою, дестабілізуючі чинники та джерела загроз національній безпеці України в регіоні не нейтралізовано”, а “діяльність відповідних центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо реалізації завдань у цій сфері є переважно неефективною”. Так само в рішенні РНБО України “Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України щодо ситуації в АР Крим”, введеному в дію Указом Президента №589 від 26 червня 2008р., виконання заходів і положень Указу було визнано неефективним. Насамперед це стосується “завдань з упорядкування використання земельних ресурсів на території Кримського півострова та розвитку інформаційного простору АР Крим”.

поряд з офіційними. Проте, питання повернення топоніміки залишається відкритим і є політичною вимогою кримських татар. Варто зазначити, що рішення про перейменування сіл, згідно з чинним законодавством, належить місцевій владі та приймається шляхом проведення місцевих референдумів, які б підтримували такі рішення, проте, на місцевому рівні подібні ініціативи не знаходять підтримки насамперед слов'янського населення. Характерним є те, що в містах і районах, де більшість становлять кримські татари, назви вулиць мають новітні кримськотатарські назви.

Особливе місце в загостренні суспільно-політичної ситуації на півострові посідають проблеми актуалізації історичної спадщини, які фактично мають тримірну основу. З одного боку, це протиріччя між проросійським та українським прочитанням історії та історико-культурної спадщини, з іншого – це різниця між “прослов'янським” трактуванням історії та історичною пам'яттю кримських татар. Один з прикладів: наявність у вітчизняних підручниках з історії елементів “мови ворожнечі”, коли дії кримських татар трактуються як “завоювання”, “набіги”, а дії українських козаків і росіян – як “походи”.

Виразним прикладом нерозуміння та неповаги до спільної історії стала масова бійка влітку 2006р. в Бахчисараї. На місці стародавнього мусульманського цвинтаря тривалий час функціонував ринок, хоча розташовані тут мавзолеї ще в 1963р. рішенням Ради міністрів УРСР були внесені до реєстру пам'ятників, а у 2001р. – до Національного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини України. Мусульмани роками домагалися перенесення стихійного ринку²¹, але коли дирекція ринку розпочала будівельні роботи в охоронній зоні одного зі стародавніх мавзолеїв, кримські татари заблокували вхідні ворота ринку та влаштували багатолюдний пікет, вимагаючи перенесення ринку до іншого місця. Влада заявляла про готовність виділити землю під будівництво ринку в іншому місці, однак керівництво ринку таку пропозицію відкинуло. Пікетувальників атакували представники місцевого козацтва та *Русской общины*. Кількох осіб було поранено. Конфлікт довелося врегульовувати на рівні Президента та Прем'єр-міністра України²².

У Третій доповіді по Україні Європейська комісія проти расизму та нетерпимості висловлює стурбованість ситуацією у Криму, де відчувається дуже висока напруженість у стосунках між кримськими татарами та етнічними росіянами, що певною мірою пов'язано з питаннями стосовно землі та історичних пам'яток.

У документі констатується: “...прикро, що деякі політики, органи влади та релігійні лідери діють безвідповідально, роздмухуючи полум'я міжетнічної ненависті”. Отже, ЄКРН занепокоєна тим, що “тріщина у відносинах між різними громадами, які проживають у Криму, поглибилася з моменту складання другої доповіді”. Незважаючи на те, що у 2006р. Державний комітет у справах національностей та релігій після того, як мали місце особливо запальні етнічні сутички, зробив заяву, в якій осудив такі дії, органи влади повинні вживати більш активних заходів з подолання атмосфери взаємної підозри та расової напруженості, яка превалює нині в цьому регіоні”²³.

Спостерігаються акти вандалізму на християнських і мусульманських цвинтарях. Так 11 лютого 2008р. в селищі Нижньогірське зловмисниками було зруйновано або пошкоджено понад 200 надгробків на мусульманському цвинтарі. До цього акти вандалізму фіксувалися в селах Марфівка (нанесення написів сатанинського змісту на слов'янських і мусульманських могилах) і Войковому (зруйновано 124 слов'янські могили) Ленінського району²⁴. Лідер Меджлісу М.Джемільєв наголошує на частих актах “вандалізму по відношенню до мечетей, цвинтарів, пам'ятників жертвам депортації кримських татар, офісів Меджлісу тощо”. Так, “з моменту скликання Курултаю в 1991р. виключно на центральний офіс Меджлісу в Сімферополі було здійснено понад 10 нічних нападів..., але жоден з цих злочинів не був розкритий і ніхто не був затриманий. Більше того, робиться спроба перенести відповідальність за ці злочини на самих кримських татар”²⁵.

У цілому, сьогодні у Криму відбувається фактично “війна пам'ятників”, конфлікт між символами радянської та імперської доби та сучасної України, а також історичними символами кримських татар, які сьогодні теж знаходяться у процесі “привласнення своєї історії”. Зокрема це стосується встановлення монументів Катерині II у Сімферополі, можливості будівництва монумента Й.Сталіну в Лівадії, проти чого виступала українська та кримськотатарська громада. Ще в 1999р. представники кримських татар ініціювали відкриття пам'ятника правозахиснику П.Григоренку, натомість партія “Союз” терміново почала готувати місце під пам'ятник Катерині II, яка персоналізує для кримських татар анексію Криму Росією. Пам'ятний знак російській імператриці вже встановлений в Сімферополі у 2007р. з ініціативи сімферопольської мерії, мерії Москви та козацьких формувань Росії, України та інших країн СНД.

²¹ Конфліктна ситуація виникла ще 10 років тому. За інформацією завідувача відділу із земельних ресурсів Бахчисарайської райдержадміністрації Р.Алієва, це питання впродовж тривалого часу розглядалося в судових інстанціях. За даними Р.Алієва, ринок отримав від бахчисарайської влади близько 20 соток землі, проте самовільно зайняв ще 47. Директор Бахчисарайського історико-культурного заповідника Є.Петров зазначав, що ринок незаконно займає територію стародавнього мусульманського цвинтаря та архітектурного комплексу, який має національне значення. Протягом липня 2006р. тодішній Постійний представник Президента України в АР Крим Г.Москаль заявляв, що керівництво Автономії в особі Верховної Ради і Ради міністрів та Бахчисарайська міська рада самоусунулися від розв'язання питання про ринок районного споживчого товариства, через що виникло протистояння між кримськими татарами і слов'янським населенням. 21 липня Президент України В.Ющенко в листі до кримської влади просив проінформувати його про вирішення низки проблем на півострові.

²² Див.: Земельний конфлікт та міжетнічне протистояння в АР Крим. – Веб-сайт УНЦПД, <http://www.ucipr.kiev.ua>; “Кримський електричний скат”: проблема “гарячих точок” в АР Крим. – Там само.

²³ Докладно див.: Європейська комісія проти расизму та нетерпимості. Третя доповідь по Україні, ухвалена 29 червня 2007р., Страсбург, 2008, с.18.

²⁴ За офіційними версіями, у наведених випадках “не вбачається міжнаціональної або міжрелігійної причини. Вандалами виявлялися місцеві жителі, які вели асоціальний спосіб життя, зловживали алкоголем, мали низький рівень самосвідомості” – підкреслювали в МВС. – УНІАН, 12 лютого 2008р.

²⁵ Кримські татари в Криму і світі: Проблеми і перспективи національного відродження. – Доповідь голови Меджлісу на Всесвітньому конгресі кримських татар, Сімферополь, 19 травня 2009р.

Інший приклад “війни пам’ятників” стосується встановлення триметрової стели пам’яті жертв УПА в Сімферополі: “На згадку про жертви радянського народу, полеглі від рук пособників фашистів – вояків ОУН-УПА та інших колабораціоністів”; кошти на його встановлення зібрані комуністами України і кримчанами²⁶. Відкриття пам’ятника відбулося у 2007р. на пл.Радянській, монумент отримав назву “Постріл у спину”. Першими, хто виступив проти стели саме в цьому місці, стала ПСПУ²⁷.

Питання історичної пам’яті в регіоні має вкрай заполітизований характер, вмотивований і геополітичними сюжетами. Одним із прикладів відповідних маніпуляцій стали нещодавні події навколо відзначення Дня жертв Голодомору. Зокрема учасники міжнародної акції “Незгасима свіча” привезли на Кримський півострів 200-кілограмову символічну свічу. Представники КПУ намагалися запобігти проведенню акції, інтерпретуючи її як звинувачення Росії і російського народу в геноциді українців.

Стан більшої частини пам’ятників історії і культури кримських татар є сьогодні вкрай незадовільним, потрібні значні дослідницькі й реставраційні роботи²⁸. Невирішеним через позицію місцевої влади, яка блокує виконання власних ухвал стосовно виділення землі, залишається питання будівництва Соборної Мечеті в Сімферополі, існують проблеми з реституцією релігійних ісламських споруд.

Конфлікт ідентичностей

У Криму між кримськотатарською та слов’янською спільнотами спостерігається своєрідний конфлікт ідентичностей, зумовлений і вмотивований як віковими характеристиками кримчан, так і їх політичними та ідеологічними уподобаннями, а також етнічними та культурно-історичними чинниками. Він виявляється в комплексі соціокультурних і геополітичних складових, наприклад, зовнішньополітичних орієнтацій, оскільки, на відміну від слов’янської більшості, кримськотатарська спільнота не позиціює себе як проросійськи орієнтована. “Нашими партнерами завжди виступали політичні сили, які декларують ідеї демократії, я б назвав їх одним словом – це національно-демократичні сили України, які говорять про вступ до ЄС та НАТО” – стверджує перший заступник голови Меджлісу Р.Чубаров²⁹. “Значна частина населення Криму – це люди, переселені туди із внутрішніх областей Росії після депортації кримських татар, і їхнащадки. Тому їх тяжіння до історичної батьківщини зрозуміле. Але на відміну від нас, хто боровся за повернення на батьківщину 50 років, вони хочуть повернутися на свою батьківщину не як ми – взявши свої валізи й сівши на потяг. Вони хочуть у Росію разом з нашою історичною батьківщиною. А з цим ми ніяк не можемо погодитися. Будь ласка, повертайтеся, дорога відкрита – але при чому тут наша земля? ... Десь 70% російськомовного населення Криму бачать своє майбутнє у складі РФ, але це не є підставою для передачі Криму до складу іншої держави”³⁰, – сказав на Всесвітньому конгресі кримських татар голова Меджлісу М.Джемільєв.

Пропозиції

Для гармонізації етнополітичної ситуації в автономії потрібна комплексна стратегічна політика (мовно-культурна, інформаційна, соціально-економічна, регіональна), спрямована на розвиток діалогу між представницькими органами кримських татар з регіональною і центральною владами. У рамках цієї політики слід вирішити питання законодавчого відновлення прав кримських татар. Необхідними є також наступні кроки:

- запровадження заходів посиленої підтримки репатріантів та української громади в АР Крим – що дозволило б вирівняти соціально-економічний диспаритет у кримській спільноті, пояснити наявність пільг для кримськотатарської спільноти з точки зору розв’язання відповідної проблеми. Проведення відповідної політики має бути прозорим і контролюватися громадою, щоб запобігати можливим корупційним схемам;
- прийняття Закону “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою”, введення представницьких органів етнічних спільнот у політико-правове поле України;
- створення дієвих запобіжників (наприклад, “договору еліт”) щодо використання міжетнічних протиріччя політичними силами (насамперед, під час виборчих кампаній), яке негативно відбивається на загальному кліматі в АР Крим; запровадження освітньої політики в АР Крим щодо формування толерантності, розвитку міжкультурного діалогу, патріотичного виховання, організації і проведенні міжрегіональних обмінів – що сприятиме обізнаності суспільства (насамперед, дітей) з національними традиціями народів України, культурному обміну і взаємозбагаченню культур;
- популяризація культур етнічних груп і спільнот, підтримка ініціатив місцевих громад стосовно вирішення соціальних та економічних проблем;
- надання кримським татарам безвідсоткових кредитів для будівництва житла (в контексті облаштування всіх репатріантів);
- налагодження комплексної співпраці представників місцевої влади з місцевими та регіональними меджлісами, запровадження заходів сприяння вивченню культури, історії, мови та релігії етнічних груп;
- розвиток співпраці з міжнародними інституціями, які надають допомогу в розв’язанні нагальних питань розвитку інфраструктури автономії.

Слід, однак, зазначити, що реалізація таких завдань є неможливою без загальної демократизації українського суспільства, прозорості ухвалення рішень, збалансованої кадрової політики, нівеляції впливу негативних етностереотипів, протидії корупції. ■

²⁶ Число противників визнання ОУН-УПА зменшується. – УНІАН, 17 січня 2008р. Згідно з результатами соціологічного опитування, повністю або із застереженням підтримують надання пільг і статусу учасників Другої світової війни воякам ОУН-УПА – 13,4% кримчан, не підтримують – майже 77%. – Соціологічне дослідження, проведене Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” 5-18 грудня 2007р. методом особистого інтерв’ю. Опитано 1 800 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

²⁷ Водночас, тут спрацювала не ідеологія, а бізнес-інтереси: депутат міськради від цієї партії є директором кінотеатру “Сімферополь”, який межує зі стелою.

²⁸ Станом на 2003р., у Криму було понад 900 архітектурних об’єктів, що є пам’ятниками історії і культури кримських татар. З них, за даними експертів, менше 10% занесені до Реєстру національної культурної спадщини, складаються на державному обліку та охороняються державою. Див.: Краткий обзор состояния этнической идентичности, культурного наследия, традиций и религии крымскотатарского народа в Украине (2003р.).

²⁹ Созданию в Крыму национальной автономии крымских татар – знаковый вопрос предвыборной ситуации на Украине. – Веб-сайт Радио Свобода, 23 октября 2008г., <http://www.svobodanews.ru>

³⁰ Интерв’ю з М.Джемільєвим “Значительная часть Украины была в составе Крымско-татарского ханства”. – Киевские ведомости, 7 ноября 2008г., <http://www.kv.com.ua/archive/19093/political/19117.html>

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ

Юрій ЯКИМЕНКО,
директор політико-правових
програм Центру Разумкова

Проблеми визначення правового статусу кримськотатарського народу як корінного народу України, введення у правове поле його інститутів, а також законодавчого відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою, досі залишаються невирішеними. Невизначеність ситуації є чинником напруженості у відносинах між владою та політичним керівництвом кримськотатарського народу, ускладнює процес облаштування репатріантів.

Водночас, вирішення цих проблем вимагає врахування певних ризиків, зокрема, з точки зору впливу на міжнародні відносини у Криму та в Україні в цілому.

У статті аналізуються можливі варіанти оптимального вирішення політико-правових проблем кримськотатарського народу.

Національна меншина чи корінний народ?

Слід зазначити, що підходи до визначення статусу корінних народів і легітимізації інститутів кримськотатарського народу викликають більше дискусій, ніж питання законодавчого відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою (репатріантів).

У Конституції України закріплений принцип рівності всіх громадян, незалежно від їх етнічного походження, а відтак, законопроекти, в яких передбачається надання певній етнічній групі особливого статусу, можуть тлумачитись як такі, що суперечать цьому принципу. Водночас, у тексті самого Основного Закону вживаються кілька термінів, що позначають особливі національні спільноти. Першорядне значення в цьому контексті має вжиття поруч з терміном “національні меншини” (ст.ст.10, 11, 92, 119) терміну “корінні народи” (ст.ст.11, 92, 119).

Термін “національні меншини” визначається у ст.3 Закону “Про національні меншини в Україні” як “групи громадян України, які не є українцями за національністю,

виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою”. На цій підставі всі національні групи, які проживають на території України і не є українцями, можуть бути зараховані до нацменшин, з чого випливає позиція стосовно рівності їх статусу.

Проте згадка в Конституції “корінних народів” і “національних меншин” дає підстави тлумачити їх як дві різні категорії спільнот¹. Крім того, Конституція (ст.92) безпосередньо встановлює, що права корінних народів, як і права національних меншин, визначаються “виключно законами України”. Тому факт невизначеності в законодавчому порядку статусу та, відповідно, прав корінних народів, може вважатися прогалиною у правовому полі України, що дає підстави представникам народів, які вважають себе корінними, вимагати законодавчого встановлення свого статусу².

Іншою підставою для таких вимог стало визначення статусу корінних народів, їх прав і принципів взаємовідносин з державою в документах міжнародних організацій, членом яких є Україна. Такими документами є, насамперед, Декларація ООН про права корінних народів (2007р.) і Конвенція Міжнародної

¹ Науковці ще в 1996р. наголошували на ймовірності виникнення дискусій стосовно введення до Конституції терміну “корінні народи”. Докладно див.: Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – Київ, 2005, с.189.

² Див., зокрема: Бекіров Н. Кримськотатарська проблема у зв'язку із законодавчим забезпеченням прав національностей в Україні. – Матеріали конференції “Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції”, Київ, 26-27 листопада 1998р., с.18-21.

організації праці (МОП) про корінні народи і народи, що ведуть племенний спосіб життя у незалежних країнах (1989р.).

Конвенція МОП з'явилася раніше, ніж Декларація ООН і генетично пов'язана з попередніми документами МОП, що стосувалися більш вузьких питань захисту спочатку трудових, а потім – й інших прав корінних народів³. Хоча цей документ і не ратифікований Україною, він, за оцінками зарубіжних експертів, визначає “юридичний міжнародний стандарт для використання терміну “індогенний” – корінний)”⁴.

Згідно із ст.1 Конвенції (п.б), вона поширюється “на народи в незалежних країнах, які розглядаються як корінні внаслідок того, що вони є нащадками тих, хто населяв країну чи географічну область, частиною якої є ця країна, в період її завоювання чи колонізації або в період встановлення відповідних державних кордонів, і які, незалежно від їх правового становища, зберігають окремі або всі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути”. Важливою для визначення народів як корінних є ст.2 Конвенції, згідно з якою “засадничим критерієм для визначення груп, на які поширюється ця Конвенція”.

Ці критерії цілком можуть бути застосовані до кримськотатарського народу. Так, у відповідних документах ідеться, насамперед, про народи, які населяли певні території до їх колонізації іншими народами, були примусово вигнані з місць проживання, позбавлені землі тощо. Зокрема, у згаданих міжнародних

документах особливий статус і права корінних народів випливають з того, що “вони є нащадками тих, хто населяв країну чи географічну область, частиною якої є ця країна, в період її завоювання чи колонізації...”⁵. Імпліцитно в цих документах простежується характеристика корінних народів як таких, що не сприйняли спосіб життя народів – “колонізаторів”, зберігають власний, відмінний від них спосіб життя і власні інститути.

Кримськотатарський народ, як це випливає із заяв його лідерів, вважає “анексію Криму Росією в 1783р.” актом завоювання, характеризує російську владу як окупаційну та зазначає, що цей акт спричинив масову еміграцію кримських татар з Криму⁶. Спільність “завойовника”, або “колонізатора”, дозволяє розглядати кримськотатарський народ в одному контексті з багатьма народами Росії, які проживають на “завойованих” колишньою імперією територіях і, згідно з федеральними законодавством РФ і законодавствами суб'єктів федерації, вважаються корінними на відповідних територіях⁷. Крім того, кримськотатарський народ зазнав ще одного примусового вигнання з рідних земель – під час тотальної депортації за національною ознакою в 1944р.

Якщо названа Конвенція МОП не була підписана Україною, то Декларація ООН не підлягає підписанню чи ратифікації, а Україна як член цієї міжнародної організації має її дотримуватися⁸. Тому ухвалення Декларації було з ентузіазмом сприйняте керівництвом кримськотатарського народу, які побачили в ній “міжнародний правовий документ для розв'язання питань, яких влада уникала останні 17 років”⁹.

ДЕКЛАРАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ПРО ПРАВА КОРИННИХ НАРОДІВ Ухвалена Резолюцією №61/295 Генеральної Асамблеї від 13 вересня 2007р. (витяг)¹⁰

Стаття 1

Корінні народи мають право, колективно та індивідуально, на повне здійснення всіх прав людини та основних свобод, визнаних у Статуті Організації Об'єднаних Націй, Загальній декларації з прав людини і в нормах міжнародного права, що стосуються прав людини.

Стаття 3

Корінні народи мають право на самовизначення. Через це право вони вільно визначають свій політичний статус і вільно здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Стаття 4

Корінні народи під час реалізації їх права на самовизначення мають право на автономію або самоврядування в питаннях, що стосуються їх внутрішніх і місцевих справ, а також шляхів і засобів фінансування їх автономних функцій.

Стаття 5

Корінні народи мають право зберігати і зміцнювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому своє право, якщо вони того бажають, на повну участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави.

Стаття 7

1. Особи, які належать до корінних народів, мають право на життя, фізичну і психічну недоторканність, свободу та особисту безпеку.

2. Корінні народи мають колективне право на життя в умовах свободи, миру та безпеки як самобутні народи та не повинні піддаватися жодним актам геноциду або будь-яким іншим актам насильства, включаючи примусове переміщення дітей, які належать цій групі, до іншої.

³ Докладно див.: МОТ і коренные народы и народы, ведущие племенной образ жизни. – Руководство ООН для коренных народов. Брошюра №8, <http://www.un.org/russian/hr/indigenous/guide/brosh8.html>

⁴ Indigenous (англ.). Див.: Даллманн В., Голдман Х. Коренной-местный-аборигенный: путаница и проблема перевода. – Бюллетень АНСИПРА, июнь 2003г., <http://www.npolar.no/ansipra>

⁵ Див.: п.б ст.2 Конвенції.

⁶ Див.: Крымские татары в Крыму и в мире: Проблемы и перспективы национального возрождения. – Доклад председателя Межджлиса крымскотатарского народа на Всемирном конгрессе крымских татар, г.Симферополь, 19 мая 2009г. – Веб-сайт “Крым и крымские татары”, <http://kirimtatar.com>

⁷ Хоча існують певні правові особливості, які залежать від чисельності того чи іншого народу. Докладно див.: Даллманн В., Голдман Х. Коренной-местный-аборигенный: путаница и проблема перевода.

⁸ Україна утрималася під час голосування за Декларацію.

⁹ Чубаров Р. Декларація ООН про права корінних народів та завдання для українських політиків. – Веб-сайт “Кримські студії”, №3-4, червень-вересень 2007р., <http://cidct.org.ua>

¹⁰ Неофіційний переклад українською мовою автора. Оригінал документа див.: Офіційний веб-сайт ООН, http://www.un.org/russian/document/declaration/indigenous_rights.html

Стаття 8

1. Корінні народи та особи, які до них належать, мають право не бути підданими примусовій асиміляції з метою знищення їх культури.

2. Держави забезпечують ефективні механізми запобігання та відшкодування стосовно:

(а) будь-якої дії, що має на меті чи своїм наслідком позбавлення їх цілісності як самобутніх народів або їх культурних цінностей чи етнічної ідентичності;

(б) будь-якої дії, що має на меті чи своїм наслідком позбавлення їх земель, території або ресурсів;

(в) примусового переміщення населення в будь-якій формі, що має на меті чи своїм наслідком порушення чи підрив будь-якого з їх прав;

(г) примусової асиміляції або інтеграції в будь-якій формі;

(д) пропаганди в будь-якій формі, що має на меті заохочення чи розпалювання расової або етнічної дискримінації, спрямованої проти них.

Стаття 11

1. Корінні народи мають право відроджувати свої культурні традиції і звичаї. Це охоплює право на збереження, захист і розвиток попередніх, нинішніх і майбутніх форм прояву їх культури, таких, як археологічні та історичні об'єкти, пам'ятки матеріальної культури, орнаменти, обряди, технології, образотворче й виконавське мистецтво, література.

2. Держави забезпечують правовий захист через ефективні механізми, які можуть охоплювати компенсацію, розроблені разом з корінними народами, за їх культурну, інтелектуальну, релігійну чи духовну власність, відчужену без їх вільної, попередньої, усвідомленої згоди, або внаслідок порушення їх законів, традицій і звичаїв.

Стаття 13

1. Корінні народи мають право відроджувати, використовувати, розвивати та передавати майбутнім поколінням свою історію, мову, традиції усної творчості, філософію, писемність і літературу, а також називати власними іменами громади, місця та осіб і зберігати їх.

2. Держави вживають дієвих заходів для гарантування цього права, а також для забезпечення того, щоб корінні народи могли розуміти, що відбувається, і бути зрозумілими під час політичних, судових і адміністративних процесів, якщо це необхідно, шляхом забезпечення перекладу або за допомогою інших належних засобів.

Стаття 14

1. Корінні народи мають право створювати та контролювати свої освітні системи та навчальні заклади, що надають освіту їх рідними мовами, таким чином, щоб це відповідало властивим їх культурі методам викладання та навчання.

2. Особи, які належать до корінних народів, особливо діти, мають право на отримання державної освіти всіх рівнів і в усіх формах без будь-якої дискримінації.

3. Держави разом з корінними народами вживають дієвих заходів для того, щоб особи, які належать до корінних народів, особливо діти, в т.ч. які проживають за межами своїх громад, мали, коли це можливо, доступ до освіти з урахуванням їх культурних традицій та їх мовою.

Стаття 15

1. Корінні народи мають право на гідність і різноманітність їх культур, традицій, історії і прагнень, які повинні відповідним чином відбиватися у сфері освіти та суспільної інформації.

2. Держави, радячись і співпрацюючи з відповідними корінними народами, вживають дієвих заходів з боротьби з упередженнями, викорінювання дискримінації та розвитку терпимості, взаєморозуміння та добрих відносин між корінними народами та всіма іншими прошарками суспільства.

Стаття 16

1. Корінні народи мають право створювати власні засоби масової інформації своїми мовами та отримувати доступ до всіх видів засобів масової інформації, що не належать корінним народам, без будь-якої дискримінації.

2. Держави вживають дієвих заходів для забезпечення належного висвітлення в державних засобах масової інформації культурної різноманітності корінних народів. Державам, без шкоди для забезпечення повного волевиявлення, варто заохочувати приватні засоби масової інформації адекватно висвітлювати культурну різноманітність корінних народів.

Стаття 18

Корінні народи мають право на участь у прийнятті рішень з питань, що стосуються їх прав, через представників, які обираються ними самими згідно з їх процедурами, а також на збереження та розвиток власних директивних інститутів.

Стаття 19

Держави сумлінно консультуються і співпрацюють з відповідними корінними народами через їх представницькі інститути з метою заручитися їх вільною, попередньою та свідомою згодою, перш ніж вживати та здійснювати законодавчі або адміністративні заходи, що можуть їх стосуватися.

Стаття 20

1. Корінні народи мають право на збереження та розвиток своїх політичних, економічних і соціальних систем або інститутів, гарантоване користування своїми засобами, що забезпечують існування та розвиток, і на вільне здійснення своєї традиційної та іншої економічної діяльності.

2. Корінні народи, позбавлені своїх засобів існування та розвитку, мають право на справедливе відшкодування шкоди.

Стаття 21

1. Корінні народи мають право без дискримінації на покращення соціально-економічних умов їх життя, в т.ч. в таких сферах, як освіта, працевлаштування, професійно-технічна підготовка та перепідготовка, забезпечення житлом, санітарія, охорона здоров'я та соціальне забезпечення.

2. Держави вживають дієвих заходів і, за необхідності, особливих заходів щодо забезпечення безперервного покращення соціально-економічних умов їх життя. Особлива увага надається правам та особливим потребам літніх, жінок, молоді, дітей та інвалідів, які належать до корінних народів.

Стаття 23

Корінні народи мають право визначати та розробляти пріоритети і стратегії з метою здійснення права на розвиток. Зокрема, корінні народи мають право брати активну участь у розробці та визначенні програм у галузі охорони здоров'я, житлових та інших соціально-економічних програм, що їх стосуються, і, наскільки це можливо, здійснювати такі програми через власні інститути.

Стаття 26

1. Корінні народи мають право на землі, території та ресурси, якими вони традиційно володіли, займали або в інший спосіб використовували або здобули.

2. Корінні народи мають право мати у власності, використовувати, освоювати або контролювати землі, території та ресурси, якими вони володіють через традиційне право власності або інше традиційне привласнення або використання, а також ті, яких вони набули в інший спосіб.

3. Держави забезпечують юридичне визнання та захист цих земель, територій і ресурсів. Таке визнання здійснюватися з належною повагою до звичаїв, традицій і систем землеволодіння відповідних корінних народів.

Стаття 27

Держави відповідно до законів, традицій, звичаїв і систем землеволодіння корінних народів встановлюють і здійснюють

разом з відповідними корінними народами справедливий, незалежний, неупереджений, відкритий і прозорий процес визнання та юридичного закріплення прав корінних народів щодо їх земель, територій і ресурсів, включаючи ті, якими вони традиційно володіли або в інший спосіб займали або використовували. Корінні народи мають право брати участь у цьому процесі.

Стаття 28

1. Корінні народи мають право на відшкодування через засоби, що можуть охоплювати реституцію або, коли це неможливо, справедливу компенсацію, за землі, території та ресурси, якими вони традиційно володіли або в інший спосіб займали або використовували і які були конфісковані, відчужені, зайняті, використані або яким було завдано шкоди без їх вільної, попередньої та свідомої згоди.

2. Якщо з відповідними народами немає добровільно досягнутої іншої згоди, то така компенсація надається у формі земель, територій і ресурсів, рівноцінних за якістю, розміром і юридичним статусом, або у вигляді грошової компенсації чи іншого належного відшкодування.

Стаття 33

1. Корінні народи мають право визначати свою ідентичність або належність відповідно до своїх звичаїв і традицій. Це не утискає права осіб, які належать до корінних народів, на одержання громадянства держав, у яких вони проживають.

2. Корінні народи мають право визначати структуру та обирати членів до складу своїх інститутів відповідно до власних процедур.

Стаття 38

Держави, радячись і співпрацюючи з корінними народами, вживають дієвих заходів, у т.ч. законодавчих, для досягнення цілей цієї Декларації.

Стаття 39

Корінні народи мають право на доступ до фінансової і технічної допомоги з боку держав і шляхом міжнародного співробітництва, з метою здійснення прав, які містяться в цій Декларації.

Стаття 40

Корінні народи мають право на доступ і швидке вирішення шляхом справедливих процедур урегулювання конфліктів і спорів з державами або іншими сторонами, а також на ефективні засоби правового захисту у випадку будь-яких порушень їх індивідуальних і колективних прав. У таких рішеннях належним чином враховуються звичаї, традиції, норми і правові системи відповідних корінних народів і міжнародні права людини.

Стаття 46

1. Ніщо в цій Декларації не може тлумачитись як таке, що надає будь-яке право будь-якій державі, народу, групі осіб або окремій особі займатись будь-якою діяльністю або вдаватись до будь-яких дій, що суперечать Статуту Організації Об'єднаних Націй, або розглядатись як таке, що санкціонує або заохочує до будь-яких дій, які б призводили до подрібнення або до часткового чи повного порушення територіальної цілісності та політичної єдності суверенних і незалежних держав.

2. Під час реалізації прав, проголошених у цій Декларації, вважаються права людини та основні свободи всіх людей. На реалізацію прав, визначених у цій Декларації, поширюються обмеження, лише визначені законом і відповідно до міжнародних зобов'язань з прав людини. Будь-які з цих обмежень є недискримінаційними та суворо необхідними винятково з метою забезпечення належного визнання та поваги до прав і свобод інших і для задоволення справедливих і найбільш актуальних вимог демократичного суспільства.

3. Положення, викладені в цій Декларації, тлумачаться відповідно до принципів справедливості, демократії, поваги до прав людини, рівності, недискримінації, належного врядування та сумлінності.

За оцінкою одного з лідерів Меджлісу Р.Чубарова, «чіткі норми схваленої Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про права корінних народів підтверджують правомірність багатьох вимог кримських татар щодо відновлення їх прав, включаючи право на самовизначення за умови збереження територіальної цілісності Української держави, а також «благословляють» відновлення ними своїх національних інститутів, зокрема Курултаю кримськотатарського народу»¹¹.

Таким чином, як національне законодавство (Конституція), так і міжнародно-правові документи відкривають можливість прийняття законодавчого акту про статус і права корінних народів, на чому наполягають представники кримських татар.

Питання інститутів

Декларація ООН може бути застосована і під час вирішення проблеми встановлення правового статусу органів національного самоврядування кримських татар – Курултаю та Меджлісу. Правове поле України не передбачає створення органів самоврядування за національною ознакою, допускаючи лише створення за такою ознакою об'єднань громадян – що є єдиним варіантом легалізації Курултаю і Меджлісу кримськотатарського народу за нинішніх умов.

Проте, керівництво кримськотатарського народу послідовно не сприймає цього варіанту як такого, що не відповідає реальному статусу, ролі та функціям цих органів. Паліативні заходи в цьому напрямі (зокрема, створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України) розглядаються лише як тимчасові, а їх ефективність, як свідчить досвід, значною мірою залежить від політичних чинників (зокрема, особи Президента та його позиції у кримськотатарському питанні).

Декларація ООН містить кілька статей (зокрема, 5, 20, 23), що визнають за корінними народами право зберігати і зміцнювати особливі політичні, економічні, соціальні та культурні інститути. Очевидно, що ця позиція може стосуватися й органів національного самоврядування кримськотатарського народу, і дає підстави для їх легалізації саме в особливій якості.

Очікувані ризики

Окремі положення Декларації, зокрема ті, що стосуються права корінних народів на самовизначення (статті 3 і 4) можуть розглядатись як додаткове правове підґрунтя для реалізації кримськотатарським народом намірів створення у Криму, всупереч Конституції України, національно-територіальної автономії.

¹¹ Чубаров Р. Декларація ООН про права корінних народів та завдання для українських політиків. – Веб-сайт «Кримські студії», №3-4, червень-вересень 2007р., <http://cidct.org.ua>

Однак кримські татари апелюють до того, що у складі України вже існує адміністративно-територіальна автономія – АР Крим, яку вони, як корінний народ, хотіли б бачити саме національно-територіальною¹².

Під час вироблення шляхів розв'язання політико-правових проблем кримських татар має враховуватися той факт, що конфліктогенним чинником може бути як стагнація нинішньої ситуації, так і дії, спрямовані на її зміну (наприклад, прийняття відповідних законодавчих актів).

Так, створення правового прецеденту надання особливого статусу певним народам, які проживають на території України, може викликати відповідні претензії (навіть за відсутності підстав) з боку інших національних спільнот, бурхливу полеміку навколо цих питань у політикумі і суспільстві. Те саме стосується і надання особливого статусу органам національного самоврядування певної національної спільноти.

Для більшості кримчан, як свідчать дані соціологічних опитувань, надання кримським татарам статусу корінного народу та офіційне визнання Меджлісу будуть очевидно конфліктогенним чинником, який посилить напруженість у міжнаціональних відносинах. Очевидно, що ці кроки можуть бути сприйняті представниками інших національних спільнот Криму як такі, що сприяють реалізації кримськими татарами мети створення національно-територіальної автономії на території півострова. Проти такого рішення готові протестувати мирними засобами більшість росіян та українців Криму, а досить помітна частина – навіть боротися зі зброєю в руках¹³. Таким чином, суспільно-політична ситуація на півострові стане ще більш вразливою для дестабілізуючого впливу.

Можливі рішення

Враховуючи зроблені вище зауваження, мінімізації ризиків під час розв'язання проблем кримськотатарського народу могла б сприяти послідовність наступних кроків.

Насамперед, слід розмежувати питання законодавчого визначення статусу корінних народів і відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою.

Перший законодавчий акт мав би містити чіткі критерії віднесення народів, які проживають на території України, до корінних, визначати їх статус та особливі (в т.ч. колективні) права згідно з Декларацією ООН про права корінних народів. Головними вимогами до такого законодавчого акта мають бути:

- наявність чітких критеріїв віднесення національних груп до корінних народів України та, відповідно, їх вичерпний перелік¹⁴;
- відповідність засадам, визначеним у Декларації ООН про права корінних народів, у т.ч. не лише щодо прав цих народів та їх гарантій з боку держави, але й щодо обмежень, які встановлюються цим документом на реалізацію таких прав (ст.46).

Другий закон має стосуватися громадян України всіх національностей, які постраждали від насильницької депортації, і визначати механізми та обсяг відновлення їх прав. У цьому законі має бути враховано, що Українська держава не є правонаступницею колишнього СРСР і не несе юридичної відповідальності за насильницьку депортацію кримськотатарського та інших народів з Криму. Крім того, цей закон і прогнозовані наслідки його застосування не повинні призводити до обмеження законодавчо визначених прав представників інших національних груп, які проживають на території півострова.

Перший із законів має акцентувати увагу на колективних правах корінних народів, що відповідатиме духу відповідної Декларації ООН, другий – на індивідуальних правах представників депортованих народів. Сфери правового регулювання цих законів не мають перетинатися. Це дозволить уникнути надання певному народу “привілеїв”, оскільки в кожному із законів ітиметься про кілька національних спільнот та їх представників (*у першому випадку – корінних народів, у другому – народів, що зазнали депортації*).

З метою запобігання негативному суспільно-політичному резонансу від прийняття відповідних законодавчих актів необхідно максимально прозоро організувати роботу з розробки їх проєктів, залучивши до цього політично незаангажованих науковців і експертів¹⁵.

Іншим можливим підходом для запобігання ймовірним негативним наслідкам може стати внесення відповідних законів як необхідних складових до ширшого контексту вдосконалення правового поля України у сфері етнонаціональних відносин¹⁶. Очевидно, що цей шлях вимагатиме суттєвого розвитку цього поля, в т.ч., в разі необхідності – внесення змін до Конституції України. Базовим елементом такого підходу мала б стати Концепція державної етнонаціональної політики України, спроби вироблення та затвердження якої тривають вже кілька років¹⁷. Такі підходи сприяли б знаходженню компромісу між представниками різних національних спільнот в Україні. ■

¹² На цю обставину вказував Р.Чубаров. Див.: Матеріали конференції “Кримські татари та українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції”. – Київ, 26-27 листопада 1998р., с.44.

¹³ Див.: АР Крим: люди, проблеми, перспективи. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2008, №10, с.21.

¹⁴ Під час вироблення таких критеріїв доцільно використати досвід, напрацьований під час підготовки відповідних законопроєктів. Докладно див.: підрозділ 2.2 Аналітичної доповіді, вміщеної в цьому журналі.

¹⁵ Можлива наступна послідовність дій: створення робочої групи для підготовки законопроєкту із залученням науковців, експертів, представників відповідних національних груп; підготовча робота, включно з аналізом можливих позитивних і негативних наслідків від прийняття закону; винесення на парламентські слухання у Верховній Раді України та Верховній Раді АР Крим; винесення на розгляд Верховної Ради України.

¹⁶ Див., наприклад: Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – Київ, 2005, с.200-203.

¹⁷ На цей час у Верховній Раді зареєстровано два відповідних законопроєкти: “Про концепцію державної етнонаціональної політики” (№3581 від 30 грудня 2008р.), внесений Кабінетом Міністрів України, та “Про затвердження стратегії державної етнонаціональної політики” (№3106 від 2 вересня 2008р.), внесений народним депутатом України М.Папієвим.